

УЖГОРОДСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

М.М.Вегеш

ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Т.ІІ

*Історія
Карпатської України
(1938–1939)*

Ужгород – 2000

УДК 9 (47) Зак
В 26
ББК 63.3 (4 Укр) 62

Рецензенти: доктор історичних наук, професор, академік
Міжнародної слов'янської академії наук,
завідувач кафедри історії України
Ужгородського державного університету
В.Є.Задорожний,
доктор історичних наук, професор кафедри
політології Ужгородського державного
університету В.І.Худанич

Відповідальний за випуск і упорядник видання:
кандидат історичних наук, доцент кафедри
нової і новітньої історії та історіографії
Ужгородського державного університету
М.В.Олашин

Рекомендовано до друку на засіданні НДІ Карпатознавства
Ужгородського державного університету 18 березня 2000 року,
протокол № 4 та редакційно-видавничою радою УжДУ.

До першого і другого томів «Історичних досліджень» доктора історичних наук Миколи Вегеша увійшла узагальнююча монографія «Історія Карпатської України (1938–1939)», в якій вперше в історіографії на основі введення до наукового обігу оригінальних джерел, системно висвітлюються взаємопов'язані проблеми комплексної теми: міжнародне становище краю наприкінці 30-х років та вплив міжнародного фактору на соціально-економічний, суспільно-політичний і національно-культурний розвиток Карпатської України, аналізуються головні етапи еволюції державно-правового статусу Підкарпатської Русі – Карпатської України.

Видання являє собою розширений варіант докторської дисертації Миколи Вегеша, успішно захищеної ним на засіданні спеціалізованої вченої ради Інституту історії України Національної Академії Наук України у вересні 1998 р.

Видання розраховане на широкий загал читачів.

ISBN 966-7400-10-4

©М.М.Вегеш, Історія Карпатської
України (1938-1939), 2000

РОЗДІЛ IV

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ (1938–1939 рр.)

Вирішення соціально-економічних проблем в 1938–1939 рр., коли Закарпаття здобуло автономні права, стало вимогою часу. Однак сам факт надання краю чехословацьким урядом автономії зовсім не означав, що його господарство розвиватиметься тепер самостійно. За двадцять років входження краю до складу Чехословаччини, його економіка тісно пов'язана з економікою інших земель федерації. А тому важко погодитися з твердженням урядової газети «Нова свобода», що «розбудова Закарпаття повинна бути розглянена в комплексі економічних питань цілої України [34, 1939, 5 берез.]. Про це могла йти мова тільки в перспективі.

23 грудня 1938 р. була утворена при чехословацькому уряді Державна Господарська Рада (далі – ДГР), як дорадчий орган уряду ЧСР для справ господарських, соціальних і фінансових. ДГР мала 65 членів, які були обрані на три роки. В.Шандор писав: «Чехи мали 45 членів, словаки – 15, а українці – 5, а саме В.Тегзе, С.Клочурак, Л.Романюк, М.Бабота і В.Шандор. Головою ДГР первісно був д-р Годач, якого початком січня 1939 року замінив Ян Батя. Обов'язок репрезентувати Карпатську Україну та старатися здобувати

потрібні кредити для Карпатської України в ДГР доручено В.Шандору» [100, С.168].

Чимало проблем виникло перед урядом під час складання бюджету Карпатської України в лютому 1939 р. Голова Українського національного об'єднання (далі – УНО Ф.Ревай змушений був визнати, що у «бюджеті виявляються недобори», які «мають покриватися із спільного бюджету» [34, 1939, 26 лют.]. Загальнодержавний бюджет фєдеративної ЧСР на 1939 р. визначався в сумі 3 млрд. 190 млн. кч., а бюджет окремих частин федерації: чеський – 5 млрд. 900 млн. кч., словацький – 2 млрд. 370 млн. кч., український – 550 млн. кч. Зобов'язання окремих фєдеративних територій до центрального державного бюджету становили: Чехія – 70%, Словаччина – 24%, Карпатська Україна – 26% [100, С.169]. «У цій початковій стадії, – пригадував В.Шандор, – Карпатська Україна фінансово не була самостійною, тому була відказана на допомогу Чехії. Завдяки Янові Баті, його розумінню проблем федерації та вагомості проблеми державності України і для чеського народу, Карпатська Україна дістала потрібні кредити від чехів» [100, С.169].

Уряд Карпатської України у такому стані речей звинувачував Прагу, а закарпатським фінансовим фахівцям було доручено встановити суму грошей, які продовжують надходити до спільної скарбниці в Празі. За підрахунками В.Гренджі-Донського, який мав досвід роботи в

Підкарпатському банку, «всі прибутки карпато-українського господарства не виносять ані ста мільйонів, тоді, коли видатки перевищують триста мільйонів корон» [13, С.186]. Гренджа-Донський вбачав вихід із складного становища у переході на стару систему збирання податків і скорочення персоналу урядників. Його пропозиція «знизити самим собі платні на половину, не тримати жодних високих платень», була прикладом самопожертви, але не могла бути підтримана широкими верствами населення [13, С.186].

Соціально-економічне становище Закарпаття особливо погіршилося після того, як в ході Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. від краю були відібрані і передані Угорщині міста Ужгород, Мукачево, Берегово з прилеглими до них районами. За підрахунками М.Болдижара «від Підкарпатської Русі... було відібрано територію площею 1523 квадратних кілометри. На цій території знаходилося 97 населених пунктів і 26056 будинків. У них проживало 173 233 чоловік, з яких 164 370 громадян Чехословаччини та 9963 чол. інших» [126, С.100]. «Нова свобода» 15 листопада 1938 р. повідомляла, що «Чехія зменшилася о 33%, Морава о 36%, Словаччина о 21%, а територіальні втрати Підкарпаття виносять найменше, бо лиш 12%. Щоправда, втратило Підкарпаття три великі міста» [34, 1938, 15 лист.]. На думку оптимістично настроєної редакції, «міста жили з околиць, а не околиці з міст. Життя витворить у нашій краї нові

торговельні центри, але Мукачів і Ужгород будуть мертвими» [34, 1938, 15 лист.].

Основним багатством краю залишався ліс. За даними статистики у 1937 р. було вирубано різного дерева в Закарпатті 86243000 м³ вартістю 25847000 кч., а в Словаччині відповідно 95069000 м³ і 30044000 кч. Статистичні дані за 1938 р.: у Закарпатті вирубано 133811000 м³ вартістю 34683000 кч., а в Словаччині 154557000 м³ вартістю 41862000 кч. [100, С.169]. За статистичними даними на січень 1939 р. на території краю нараховувалося 336617 га державних, 185324 га приватномаєткових, 64449 га урбаріальних, 2188 га церковних, 17313 га селянських лісів. Промисловий вік лісу на цей час складав 62 роки, а ліси, вік яких перевищував 100 років, складали 29,7% [126, С.103]. В лісовому господарстві працювала значна частина населення краю. «Частина населення працює при вирубуванні дерева, – писала «Нова свобода», – а другі при маніпуляції на складах, наложуванні на вагони, плавленні тощо» [34, 1938, 27 лист.].

Ліси займали більше половини площі, а точніше «біля 55% цілого простору в нових кордонах. Щорічний приріст дерева цих лісів оцінюється в 2000000 куб. метрів, але з того лише біля 30% дерева придатного для оброблювання, а 70% на паливо. Ліси забирають лише 8% усієї кількості робочих рук – приблизно 8 робочих днів на 1 га щорічно, тому їх соціальне значення в порівнянні з їх площею дуже мале» [34,

1939, 14 січ.]. На Закарпатті переважали букові породи дерева. К. Подоляк у статті «Лісове господарство Карпатської України в числах» твердив: «Аж до теперішньої доби рахувалося, що перевага буку в нашій країні є великою невигодою. При порівняно малій ужиточності й відбуту букового дерева, та при великих запасах в інших землях, бук не був деревом великого попиту. На сьогоднішня справа стоїть так: запаси твердого дерева листових пород (головно буку) в більшості європейських держав вичерпані, а тому збільшився попит на бук. Карпатська Україна в міжнародних колах деревної та будівельної промисловості вважається бажаним об'єктом величезного запасу цінного твердого дерева. Нашій державі відкриваються перспективи, раціонально і конструктивно використати за добру ціну запаси дерева буку» [34, 1938, 21 груд.].

В листопаді 1938 р. Дирекцію державних лісів і мастків було евакуйовано з Ужгороду до Буштина, а згодом до Перечина. Сюди входили перечинський, великобerezнянський та веречанський округи [34, 1938, 28 лист.]. Щорічно кошторис перечинської, буштинської та рахівської дирекції лісів становив близько 80–90 млн.кч. [34, 1938, 27 лист.]. На початку 1939 р. на засіданні уряду стояло питання про створення єдиної державної дирекції лісів у Буштині. Їй мало підлягати 30 лісових управ [34, 1939, 13 січ.]. Буштино перетворювалося у головний центр лісового

господарства. Для своїх потреб його керівництво почало спорудження трьох будинків вартістю 80000 кч. [34, 1939, 23 січ.].

22 лютого 1939 р. обговорювалося питання нової організації всіх державних лісів у Карпатській Україні, головним пунктом якого постало проведення націоналізації і реорганізації управи лісів. Після проведення реорганізації персонал скорочувався на 20% [34, 1939, 11 січ.]. Реформи в лісовому господарстві передбачали будівництво нових тартаків, фабрик по виробництву меблів, паперу. Ще одним завданням, яке виникло перед урядом, було врегулювання торговельних питань з частинами федерації, пошук нових ринків збуту. 11 грудня 1938 р. Голова Української Національної Ради у Воловому Й.Дудикевич писав до Президії влади Карпатської України, що «більшу часть лісових маніпуляцій застановлено, а ціла торгівля деревом застановлена. Там перестали всі зарібки, які були джерелом доходів для тутешнього населення, а кадри безробітних з дня на день зростають» [1, ф.3, оп.3, спр.73, арк.38]. Й.Дудикевич застерігав уряд від вибуху народного невдоволення: «Ми вже пережили кризу 1932/33 років, зокрема, кризу торгівлі деревом і бачили на свої очі невдоволення широких мас населення, що стратили були спромогу виживляти себе і свої родини» [1, ф.3, оп.3, спр.73, арк.39].

Розбудова лісового господарства потребувала інвестицій.

Вони мали вкладатись у зміцнення промислових підприємств та на удосконалення комунікацій, необхідних для транспортування деревини. Такі транспортні середники були збудовані на ріках Карпатської України. На будівництві греблі в Богдані-Луки працювало 235 робітників [34, 1938, 28 черв.]. Ще раніше подібна гребля була споруджена на р.Теребля, що дало змогу сплавляти дерево водним шляхом.

Безперечно, сплав лісу водним шляхом був вигіднішим і дешевшим, аніж перевезення його машинами чи кіньми, однак мав і негативну сторону, бо при сплаві сильно руйнувались родючі прибережні ґрунти. Синевирський священник Ф.Горват скаржився в дирекцію лісної управи в Буштині, що під час спорудження греблі на Чорній ріці «заплавляли водою болше чим 3 з половиною угров земель власности наших господарей» [4]. На думку Й.Дудикевича ріки щороку «спричинюють селянам мільйонові шкоди» [34, 1939, 7 берез.]. У своїй статті «Як забезпечити власників прибережних піль при сплавліюванні дерева» Дудикевич запропонував вихід із проблеми: «...лиш той купець має право жадати дозволу на сплавліювання, який перед дотичним єднанням забезпечить береги, і то в такий спосіб, щоб нормально всяке пошкодження берегу було унеможливлене» [34, 1939, 3 лют.].

У січні 1939 р. почалися великі роботи в державних лісах. Однак, безсніжна зима ускладнювала вивіз дерева.

Так, приміром, у районі управи державних лісів Чорна Вища, Чорна Нижча, Німецька Мокра й Брустури вирубали щороку біля 80–100 тисяч кубічних метрів м'якого дерева і 10–15 тисяч твердого [34, 1938, 28 лист.]. Отже, ситуація, що склалася у лісовому господарстві, поступово стабілізувалась. Лише мізерна кількість лісів відійшла до Угорщини в результаті Віденського арбітражу. Ужгород постійно відчував нестачу палива.

Прибутковою галуззю промисловості стало добування «білого золота» – солі. Щорічно в солотвинських копальнях видобувалось 174 тис. тонн солі вартістю 56 млн. чеських крон. [28, 1939, 14 лют.]. «Кожен знає, – писала «Нова свобода», – що солі із солотвинських копалень вистачало для цілої Чехословаччини, отже для 15 мільйонів мешканців» [34, 1939, 7 лют.]. У солекопальнях працювало близько 800 робітників і службовців. Але і в цій галузі господарства Карпатської України були свої проблеми, зокрема «комунікаційні труднощі стяжують експорт нашої солі до других частин федерації» [34, 1939, 10 берез.]. Ужгород постійно відчував брак солі, від чого її ціна була досить висока. Так, 1 кг солі в місті коштував 3 кч. [34, 1938, 22 груд.].

Значною підмогою у вирішенні проблеми зайнятості трудового населення були, звичайно, підприємства хімічної промисловості. До речі, на території Карпатської України

існувало кілька великих фабрик хімічного виробництва – «Бантлін» в Перечині (210 робітників), «Сольва» в Сваляві (700 робітників), «Клотільда» у В.Бичкові (400 робітників), «Вулкан» у Чинадієві по виробництву сірників (100 робітників), у Кобилецькій Полянці по виробництву металу (200 робітників), парові пили в Тячеві «Вігорлат» (150 робітників), в Богдані «Падрус» (100 робітників), на різних фабриках фірми «Латориця» у Сваляві, Чинадієві, Серенцівцях, Фрід'єшові працювало біля 2 тис. чоловік [126, С.104].

Власником фірми «Сольва» була «на 90% Чеська банка Уніон в Празі, а на 10% – фірма «Латориця» в Сваляві. Фірма «Сольва» перенесе свою централу із Праги до Сваляви, але це тільки станеться в місяці березні по Загальних зборах Акційної Спілки» [1, ф.19, оп.3, спр.546, арк.1] – повідомляв уряд М.Різдорфер. Цікавим у цьому аспекті видається статистичний матеріал про національний склад урядників і робітників фірми «Сольва» станом на 1 грудня 1938 р.: «Стан урядничий: жиди – 42%, німці – 25%, чехи – 21%, мадяри – 10%, українці – 0%; Стан підурядників і майстрів: жиди – 16%, німці – 10%, чехи – 11%, мадяри – 35%, українці – 22%, хорвати – 4%, поляки – 2%; Стан робітників в хімічній фабриці: українці – 65%, чехи – 2%, словаки – 9%, хорвати – 2%, німці – 9%, мадяри – 10%, поляки – 1%, жиди – 4%; Стан робітників у пилі: українці –

67%, чехи – 1%, словаки – 10%, хорвати – 0,5%, німці – 1%, мадяри – 5%, поляки – 0,5%, жиди – 4%; Стан робітників у лісових маніпуляціях і залізниці: українці – 82%, словаки – 2%, німці – 5%, мадяри – 6%, жиди – 5% [1, ф.19, оп.3, спр.546, арк.2].

Із вищенаведеного цифрового матеріалу видно, що всі керівні посади належали євреям та іноземцям, а серед урядників «Сольви» не було жодного українця. Проте, вони значно переважали у важких і шкідливих для здоров'я галузях.

Уряд Карпатської України вів постійні консультації з представниками іноземних представництв про експорт своїх товарів. Так, зокрема, йшлося про експорт сірників до Великобританії. Однак виявилось, що чинадіївська фірма «Вулкан» була зв'язана «партельовою умовою до 31 грудня 1947 р.» [1, ф.19, оп.3, спр.913, арк.2] і до цього часу не мала права експортувати свою продукцію у будь-яку країну. 19 січня дирекція фірми «Батя» в Зліні «подала міністерству народної оборони в Празі прохання про дозвіл на вивласнення потрібної земельної площі катастру громади Пасіка та Свалява для видобування великого промислового об'єкту» [1, ф.19, оп.3, спр.752, арк.1]. Частина потрібних земель фірмі «Батя» вирішила віддати фірма «Латориця». Окружний начальник повідомляв міністерство господарських справ Карпатської України 20 січня 1939 р.,

що «уже днесь 50% власників землі добровільно передають свої землі фірмі «Батя» [1, ф.19, оп.3, спр.752, арк.4]. Однак, запланований промисловий об'єкт, внаслідок політичних баталій, не розпочинали будувати.

Певні позитивні зрушення відбулися у харчовій промисловості. В лютому 1939 р. столицю Карпатської України відвідали представники великого промислового концерну «Густав Саш» з Відня. Вони запропонували побудувати на Закарпатті три свої фабрики. Дві фабрики по переробці овочів планувалось спорудити в околицях Буштина, або Тячева, а фабрику по переробці м'яса – неподалік від Хусту. Акцентувалось на тому, що «передминулого року вивезено з самого Тячева на 5000 вагонів яблук до цілого світу», а з побудовою фабрики «...сотки наших робітників з Тячівщини будуть мати постійну роботу» [34, 1939, 25 лют.]. З огляду на це «Нова свобода» оптимістично писала: «Господарське життя в Карпатській Україні починає рухатись і є надія, що вже цього року буде тут збудовано декілька нових фабрик» [34, 1939, 25 лют.].

У Закарпатті діяло 20 фабрик по виробництву спирту, однак після Віденського арбітражу і ця галузь харчової промисловості зазнала значних втрат. Якщо виробництво вина (в гектолітрах) в старих межах становило 123473, 68, то в нових кордонах воно скоротилось до 27809, 74, втрати

становили 85663, 95 [126, С.103]. «Із півтреті мільйона овочевих дерев, – писав В.Гренджа-Донський, – лишилось нам після передачі мадярських околиць 2.016.902 дерев, в тому півмільйона сливок і майже мільйон яблунь. Збір винограду мали ми двісті тисяч квінталів, осталося нецілих п'ятдесят чотири» [13, С.102].

В Підгорянах діяла одна на весь край пивоварня. Тут працювало біля 120 робітників. В пивоварській продукції Карпатська Україна не мала втрат. Згідно з повідомленням «Нової свободи» про розвиток пивоваріння, статистичні дані виглядають таким чином: «5.600 – цілкова спроможність продукції (у квінталах); 4.460 – спотребування ячменю для продукції солоду (у квінталах); 3.224 – продукція солоду (у квінталах); 70.000 – річний виріб продукції пива (в гектолітрах); 3.995 – зужитковання солоду (у квінталах); 75 – зужитковання хмелю (у квінталах)» [34, 1939, 8 берез.].

Але у найгіршому стані знаходилися транспорт і зв'язок Карпатської України. Без цих артерій господарське життя країни було неможливе. «Нова свобода» повідомляла, що в районі державних залізниць в Хусті є 365255 м нормальнорозходових (ширококоліїних – М.В.) і 101486 узкорозходових колій. Щодня їздить приблизно 60 особових і вантажних поїздів» [34, 1939, 21 лют.]. Віденський арбітраж завдав непоправного удару по закарпатських залізницях. «Країна порвана, пошарпана, перервана і головна залізнична

лінія поздовж країни зі заходу на схід. Залишилися тільки лінії поперечні, але вони не були ніяк сполучені. В залізничному транспорті становище катастрофальне. З Перечинна до Севлюша залізницею не доберешся, хіба що автомашинною, чи возом або пішки. Виглядає так, що це навмисне відірвані найбагатші врожайні райони, великі центри торгівлі і сякого-такого промислу» [59, С.168]. 9 грудня 1938 р. В.Гренджа-Донський записав у своєму щоденнику: «Відчуваємо брак залізниці... Один журналіст спитав, що будемо робити без залізниці? Будемо возити волами, як наші діди возили, але і тоді нашу державність не пустимо... Албанія взагалі не має залізниці (здається, тепер щось трохи будують), але за те живе державним життям» [13, С.102].

Через втрату залізниць доводилося вирішувати транзитні поставки везовими (грунтовими) дорогами. Бюлетень Пресової Служби Карпатської України повідомляв, що станом на 10 листопада 1938 р. «довжина карпато-українських шляхів є така: 1)державних шляхів – 484 км; 2)краєвих – 518; 3)залізничних сполучень – 6; віцінальних – 840» [1, ф.3, оп.2, спр.6, арк.10]. Висловлювалась надія, що «...цього року (1939 – М.В.) вибудується та добудується багато км шляхів нових», а «за кілька років буде ціла Карпатська Україна перекрещена сіткою добрих битих доріг» [34, 1939, 19 лют.]. За даними уже

згадуваної газети «Нова свобода», довжина автобусних ліній становила близько 390 км [34, 1939, 21 лют.]. Наприкінці січня 1939 р. в Хусті відбулась нарада, на якій об'єдналися в єдиний уряд комунікацій виконавчі органи залізниці і пошт. Директором новоутвореного міністерства було призначено інженера Бородайкевича, який кілька років до цього працював у дирекції залізниць у Празі.

Вирішення питання транзиту українських поїздів через територію Угорщини було життєво необхідним і його потрібно було вирішити першочергово. В меморандумі Української Центральної Ради і Карпатської Січі в Королеві до Президії влади Карпатської України підкреслювалось, що «Королево над Тисою було вузлом залізної дороги і мало великий рух. Тепер внаслідок втрати головної залізничної лінії Прага–Ясіня, стається пустим і без жодного руху» [1, ф.19, оп.3, спр.493, арк.2]. Без залізниць не міг функціонувати й основний промисел краю – деревний. Німецький часопис в Братиславі «Гренцботе» надрукував статтю «Карпатська Україна під натиском», в якій описувалась ситуація, яка склалася на залізниці: «Народне господарство Карпатської України є залежним у великій мірі від правильного залізничного переїзду через Мадярщину. Одиночний залізничний шлях, що зв'язує ту країну зі заходом, веде по устійненні нових кордонів через малярську територію і стоїть під малярською контролею. Дорога через

Польщу є від довшого часу перервана так, що проїзд через Мадярщину став життєвим питанням для Карпатської України» [34, 1939, 8 лют.].

Угорщина, згідно з рішенням Віденського арбітражу, була зобов'язана надати Карпатській Україні переїзд через її територію до 10 січня 1939 р. Однак, мукачівський угорсько-чеський інцидент на кордоні дав привід угорському урядові відкласти виконання договору. У лютому 1939 р. в Хусті проходили переговори за участю Угорщини, Словаччини і Карпатської України. В першу чергу мова йшла про залізничні товарні тарифи. Угорці запропонували знижені від 15 до 5% тарифи на товари з Карпатської України. В першу чергу мова йшла про дерево, сіль, худобу і вугілля [34, 1939, 5 берез.]. Одночасно велися переговори з представниками федерації. На переговорах, що проходили 23–25 лютого 1939 р. «були порушені справи персональні, спільний тариф, розділення залізничної каси, постачання рейок, порогів і іншого залізничного транспорту» [34, 1939, 26 лют.].

Частина залізниць пролягала через румунську територію. Так, з Хусту до Ясіня можна було проїхати поїздом тільки через територію Румунії. Пропонувалось будувати залізниці за межами Карпатської України, бо «без залізничних шляхів, які б вели лиш через нашу територію, ми довго не обійдемося» [34, 1939, 25 лют.]. Починаючи з 9

лютого 1939 р. почала діяти залізнична комунікація між Ужгородом і Ужком через Кам'яницю. Необхідно зауважити, що ці починання вимагали значних коштів. Проект бюджету залізничного шляху з Великих Лучок до Червеньова мав обійтися в 1.700.000 чеських крон [1, ф.3, оп.3, спр.77, арк.11].

В результаті угоди з Угорщиною із Ужанщини через Ужгород–Чоп–Севлюш до Хусту з початку березня 1939 р. мав розпочатися постійний рух прямого поїзда. «Ужанщина буде мати сполучення на скорий поїзд Ясіня–Прага, через Перечин–Кам'яницю–Ужгород–Бановці–Легіня–Міхаломі–Костолани. На скорий потяг Ясіня–Прага переступлять подорожуючі з Ужанщини в Сланці», – повідомляла «Нова зобода» [34, 1939, 23 лют.]. На початку березня 1939 р. з угорським урядом було погоджено про транзитний переїзд другого поїзду по угорській території – Хуст–Прага. Угорська і українська сторони домовилися також про рух пасажирського поїзда Тересва–Костолани і міжнародного рейсу Будапешт–Мукачеве–Лавочне–Львів [34, 1939, 7 берез.].

Вирішувались справи і про рух поїздів всередині країни. В лютому 1939 р. почала діяти залізнична комунікація Севлюш–Кушниця, а також сполучення Чинадієва і Севлюша через Батево [34, 1939, 23 лют.]. Великі надії покладались на залізну дорогу Пряшів–Малий Березній–Свалява–Хуст, будівництво якої мало розпочатися весною

1939 р. [34, 1939, 9 лист.].

Не менша увага приділялась будівництву автомобільних доріг та налагодженню руху по них. Карпатська Україна мала взяти участь у будівництві автостради «Захід–Схід», початок якої планувалось на весну 1939 р. На цій більш як тисячокілометровій автостраді 175 кілометрів припадало на Закарпаття [119, С.169]. Початок її був у Берліні, далі Дрезден–Цінвальд–Теплиць–Шенав–Терезин–Прага. Звідти через Ігнаву–Злін–Жіліна–Пряшів–Вранов–Гуменне–Снина до Ублі. Далі по території Карпатської України через Малий Березний–Полянчу–Сваляву–Довге–Хуст–Тячів до румунського кордону. Будівництво дороги по території Закарпаття мало обійтися у 3,5 млрд.кч. [34, 1938, 22 лист.]. Підготовчі роботи повинні були розпочатися у листопаді 1939 р.

У січні 1939 р. уряд Карпатської України запланував будівництво комунікації Великі Лучки–Червеньово–Кайданово, а також Червеньово–Зняцево–Нове Давидково–Великі Лучки–Ракошино. Потребувала негайного будівництва дорога Гукливе–Сойми–Келечин [34, 1939, 19 січ.]. На ній постійно працювали місцеві жителі й члени Карпатської Січі, які щодня заробляли по 20–25 кч. [34, 1939, 26 лют.]. Аналогічні заробітки були на будівництві лінії Липча–Свалява та Велика Копаня–Коропець, на яких працювало кілька тисяч робітників [34, 1939, 4 лют.].

Найбільш відсталими були гірські райони країни, зокрема, села Волівського округу. 24 лютого 1939 р. Волівщину відвідав міністр внутрішніх справ і голова Господарської Ради Ю.Ревай. В приміщенні окружного уряду відбулася нарада, на якій «...була обговорена ціла низка найпекучіших питань Верховини» [34, 1939, 26 лют.]. Одним із таких питань була проблема доріг в окрузі. Голова Української Національної Ради Волового Й.Дудикевич та її секретар М.Скира запропонували негайне будівництво «так званої північної магістралі на відтинку Келечин–Пилипець–Границя», а також будівництво поперечної дороги Волове–Лозянське–Кушниця [1, ф.3, оп.3, спр.73, арк.38]. На думку керівників Волівського округу, ця будова «мала б першорядне значення господарське, туристичне і мілітарне не лиш для волівського округу, але і цілого Підкарпаття [1, ф.3, оп.3, спр.73, арк.38]. Ю.Ревай відвідав також гірські села – Лозянське і Прислоп. На той час у Лозянському проживало близько півтори тисячі чоловік. Сільська громада вирішила побудувати власними зусиллями і за власні кошти міст через р.Ріку. Для цього кожний житель села мусив працювати кілька днів на будівництві даремно – «піші робітники 5 днів, робітники з кіньми 3–4 дні» [34, 1939, 26 лют.]. Будівництво моста мало обійтися в 40000 кч. Аналогічна ситуація була в Прислопі. Село було розділено на дві частини, а дороги, яка б з'єднувала їх не було. На будівництві дороги в Прислопі

планувалося вкласти 45000 кч.

Уряд Карпатської України розраховував на те, що країна у найближчий час стане притягальною силою для туристів із західних держав. Він наївно вірив, що Карпатська Україна «могла би бути раєм для туристів» [1, ф.3, оп.2, спр.7, арк.7]. З приводу цього «Нова свобода» писала: «Крім того, через нашу країну вестиме одна з найгарніших гірських доріг в справі піднесення туристичного руху, то є бита дорога з Волосянки на Верецьки–Воловець–Лопушанка–Німецька Мокра–Околи–Ясіня [34, 1938, 9 лист.]. Однак, необхідно констатувати, що багато проектів залишилися тільки на папері. На їх проведення в життя не вистачало ні коштів, ні часу.

У віданні дирекції пошти Карпатської України знаходилося 66 поштових урядів із 510 службовцями. Після Віденського арбітражу до Угорщини відійшли 211 поштових службовців, а з втраченої території – 248 [34, 1939, 24 лют.]. В.Гренджа-Донський писав, що «пошта все ще не наша, хоч вона є найважливішою... Пошмістри чехи, люди ворожо настроєні тільки те й роблять, що на кожному кроці саботують. Ви просто не можете заговорити з ким-небудь телефонічно, щоб не довідалась Прага» [13, С.160]. Ці зауваження відомого українського письменника підтверджуються архівними документами. Українська Національна Рада в Рокосові 1 листопада 1938 р. просила

міністерство пошти і телеграфу Карпатської України «замінити нотаря чеської народності (національності – М.В.), який займає дві функції, нотарську і пошту», а «на його місце поштове просимо вас назначити нашу дівчину... Марусю Барзул» [1, ф.19, оп.3, спр.116, арк.5]. Окружна Національна Рада в Хусті вимагала звільнити з роботи чеха Й.Сегмілера, який «ніяк не має охоти у нас урядувати, а до українців теж не з пошаною відноситься» [1, ф.19, оп.3, спр.116, арк.2]. І таких прикладів можна навести чимало.

Незважаючи на саботаж чеських чиновників, проводилася певна робота по відкриттю нових поштових урядів і до роботи в них залучалися українці. Найближчим часом намічалася відкрити поштові установи в Невицькім, Кольчині, Кривій та Колочаві [34, 1939, 24 лют.]. На лютий 1939 р. було налагоджене телефонне сполучення із західними землями республіками. Тут були проведені 3 телефонні і 2 телеграфні лінії. «На лінії ці вжито 784 кілометрів дроту, – відмічала «Нова свобода», – ці праці коштували біля 1,5 мільйона крон» [34, 1939, 24 лют.]. Ще в січні 1939 р. між Угорщиною і Карпатською Україною було досягнуто згоди про відновлення телефонного сполучення на лініях Ужгород–Перечин, Ужгород–Хуст, Мукачєво–Свалява, Дебрецен–Хуст [34, 1939, 28 січ.].

Однією з невідкладних проблем, яку необхідно було вирішити найближчим часом була електрифікація.

Територія Карпатської України була електрифікована лише частково. Навіть такі великі села, як Білки, Довге, Поляна, Неліпино, Руське Поле, Ракошино, Давидково, Вишній Коропець, Зняцево та ряд інших не мали електричного світла [34, 1939, 11 січ.]. Селам, які знаходилися далеко від електричних ліній, розраховувати на швидку електрифікацію не доводилось. Планувалось використати енергію води не тільки при сплаві лісу, але й для виробництва електроенергії. На річках Тересля і Ріка намічалось побудувати електростанцію. Використовуючи різницю висот, впустивши Тереслю через тунель в Ріку, «повстане такий спадистий водопад, якого нема в Європі, цей водопад, без вугілля, без дров, може поганяти таку електрарню, яка буде в силі освітлювати, крім нашого краю, пів Румунії, всю північну Мадярщину, а навіть Східну Словаччину» [34, 1938, 9 лист.]. За розробку цього проекту взялися німецькі інженери, однак справа так і не зрушила з місця. В Хусті було організовано товариство «Карпатські електрарні», яке мало малі електростанції в Ясіні та Воловому. Завдяки цьому товариству почалася електрифікація сіл Довге, Дубове, Поляна, Неліпино, Голубине, Ракошино, Давидково [34, 1939, 2 лют.]. В 1939 р. повинна була почати діяти електростанція в Оноківцях [34, 1939, 11 січ.].

Велика увага приділялася розробці корисних копалин.

Ще влітку 1932 р. спеціалісти з Чехословаччини провели дослідження багатств Волівщини і видали брошуру з цього приводу [34, 1939, 12 січ.]. В 1938–1939 рр. районний нотар з Волового Яромір Томачек запропонував знову повернутися до цієї проблеми. У своїй статті «Використання наростного багатства Волівщини», автор припускав, що «у волівській окрузі знайдуться дуже корисні джерела» [34, 1939, 13 січ.]. «Для практичного використання зістають до диспозицій: цеглярська глина, вапняк та вапно, дорожній камінь, кремень..., а головню мінеральні джерела» [34, 1939, 13 січ.]. Цегельна глина піддавалася аналізу в Празі і з'ясувалося, що найцінніші її поклади є в Синевирі та Воловому. Я.Томачек вбачав на цій основі відкриття нових промислів, зокрема, по виробництву скла, кераміки, будівельних матеріалів. Поклади вапняку, які знаходяться біля Голятина, могли б забезпечувати цілу округу цим матеріалом. Йшла мова про їх експорт за кордон.

Значна увага приділялася також мінеральним джерелам, які знаходяться у Воловому, Соймах, Вишньому Бистрому і Келечені. Робилися спроби піддати ці джерела хімічному аналізу [34, 1938, 26 лист.]. Поклади вапняку в районі Нересниця–Ганичі, як вважали фахівці, «при невідповідній розробці й примітивному способі випалювання, звичайно не можуть дати ані відповідної якості вапна, ані достатньої кількості» [34, 1938, 27 лист.]. Тут же знаходилися і поклади

сировини, придатної для виробництва цементу, який ввозився в Карпатську Україну із Словаччини. Економічна розбудова краю вимагала великої кількості вапняку й цементу, а випалювався вапняк дровами. Планувалось, що в майбутньому для виробництва цих необхідних для будівельної промисловості факторів буде використовуватися вугілля. У долині Тересви були виявлені поклади мармуру [34, 1938, 27 лист.].

На кінець 30-х років припадає активізація кооперативного руху в Карпатській Україні, розвивається торгівля. Закарпатські вчителі виступили ініціаторами створення кооперативів у селах Драгово і Березово. «Нова свобода» повідомляла 25 червня 1938 р., що «в Березові вже півроку існує заорганізована кооператива й вона дуже гарно розвивається. З початку треба було поборювати тяжкі перешкоди з боку торговців-конкурентів, але всі перешкоди були поборені й селянство зрозуміло велику перевагу кооперації. Золотарево може похвалитися тим, що вже другий рік має кооперативу. Має місячно понад 10000 корон обороту. Виникла кооператива в Крайникові» [34, 1938, 25 черв.].

«Важливим моментом у відновленні народної торгівлі, – писав невідомий автор статті «За розбудову торгівлі», – є поширення сітки тижневих базарів (торгів) по наших великих селах та збільшення числа вже існуючих місячних та

річних торгів. Скільки наше селянство витрачає часу та енергії на те, щоб продати пару яць, чи щось собі купити. Ідуть за 1215 км, а деколи й далі до тих купців, що мали б обслужити своїх клієнтів, що сидять в сусідньому селі на базарі. При розбудові такої торговельної системи, яка між іншим всюди практикується, наше селянство заощадить і час і гроші. Добрий тижневий базар, це прибуток для громадської каси й для місцевих господарів. Коротко: поширення тижневих базарів, увільнення приватної торгівлі, організація кооперативних підприємств на місцях, змінить сучасний неприродний стан і піднесе наше село не лиш економічно, але й культурно. Там, де є живий товарний обмін, там пульсує нове життя, там зростає добробут і цвіте культура. В цьому напрямі перспективи у нас дуже широкі й приваблюючі» [34, 1938, 20 груд.].

22 листопада 1938 р. в Хусті відбувся річний торг. Згідно тогочасної статистики, на торг було приведено «368 волів, 671 коров, 168 бичків, 208 яловиць, 77 телят, 103 вівців та кіз, 409 вепрів, 110 поросят, 386 коней. З цього продано: 26 волів, 53 корови, 26 бичків, 22 яловиці, 10 телят, 12 овець і кіз, 107 свиней, 34 коні. Ціни були: 1 пару волів можна було купити за 1250–3000 корон, корову за 650–2300 корон, яловиці за 400–1200 корон, теля за 120–350 корон, вепря на заріз за 300–1150 корон, коня за 100–3500 корон, вівці за 20–120 корон. І після цього торгу ціни м'яса в Хусті зістались

незмінні» [34, 1938, 20 груд.].

26 грудня 1938 р. в Севлюші проходили збори членів Крайового Дружнього Союзу, які принесли перемогу кооперативній ідеї в Карпатській Україні. До президії Союзу були обрані: головою о.Бартоломей Балтович (Заріччя), членами: д-р Едмунд Бачинський, д-р Юлій Бращайко, Семен Медвідь (Тур'я Ремети), д-р Юрій Комаринський, окружний начальник, Іван Гнатенко (Білки), Михайло Боршош (Кальник), Василь Могіш (Скотарське), Микола Москаль (Колочава), Іван Ревай (Севлюш), Микола Мандрик, Іван Клемпуш (Ясіня). До надзірної ради ввійшли: Михайло Марущак (Великий Бичків), Іван Деак, управитель школи (Теребля), Дмитро Щадей (В.Студений), Іван Грига (В.Верецьки), Віго Бекерт (Білки) і Співак (Вишково) [34, 1938, 27 груд.].

Уряд Карпатської України доклав всіх зусиль для створення оптимальних умов для розвитку зовнішньої торгівлі. 23 січня 1939 р. до Праги прибув референт Міністерства господарства в Хусті М.Бабота – ініціатор торговельних переговорів з урядами Німеччини і Угорщини. 25 січня М.Бабота і В.Шандор зустрілися з уповноваженим представником державного секретаря Німеччини Кеплера. «Ми шойно виходили на міжнародну торговельну арену й не були в стані зразу відповідати на великі вимоги, ставлені Німеччиною на спосіб «швидко, швидко» [100, С.193] –

пригадував В.Шандор. М.Бабота постійно тримав у курсі справи уряд А.Волошина. Так, 25 січня 1939 р. він телефонував із Праги: «1)Скільки і якого дерева продасть Карпатська Україна Німеччині в рамках німецько-чехословацького торговельного договору в 1939 р.? 2)Скільки і якого дерева Карпатська Україна зможе продати Німеччині понад Прагою приділений контингент? 3)Прийняти німецьку делегацію (лісовиків) «Форст Комісіон». 4)Чи дозволимо їм відкрити філію німецького банку в Братиславі під патронатом Дрезденського банку? 5)Заснувати німецько-українську торговельну спілку» [100, С.184–185].

18–20 лютого в Празі проходила міжнародна конференція у справі заключення торговельного договору з Румунією. Делегацію Карпатської України очолював В.Шандор. Сторони зійшлися на тому, що Карпатській Україні необхідні 2500 вагонів кукурудзи, однак Румунія може поставити 1500. Українська делегація просила поставки 600–700 вагонів олійних рослин, а поставки бензину і нафти повинні були залишитися в попередній кількості [100, С.185]. 24 лютого румунська делегація знову відвідала Прагу і підписала торговельний договір з Карпатською Україною. В.Шандор високо оцінив цю угоду. «Ми дістали від Румунії кукурудзу по дешевій ціні, ніж та, яку нам пропонувала Угорщина. Під час переговорів румунські представники звернули нашу

увагу на те, що угорці відмовляли їх від заключення з нами торговельного договору, мовляв, у Карпатській Україні ведеться сильна українська пропаганда проти Румунії за Буковину» [100, С.187–188]. Вирішальну роль у налагодженні торговельних відносин з Німеччиною і Румунією відіграли члени Представництва Карпатської України в Празі В.Шандор, О.Матковський, В.Орелецький, Г.Статник, М.Рідлова, Й.Скала [100, С.160].

Отже, незважаючи на надання краю автономних прав, його економіка була тісно зв'язана з економікою інших земель федерації. В першу чергу це стосується промисловості Карпатської України. Відчутного удару по ній наніс Віденський арбітраж 2 листопада 1938 р., коли від краю відійшли до Угорщини найбільш розвинуті у промисловому відношенні райони країни. Найменших втрат зазнала харчова промисловість, зокрема, виноробство. Після рішень арбітражної комісії у Відні країна втратила майже всі залізничні комунікації, що, фактично, паралізувало інші галузі промисловості. На території краю діяли великі фабрики хімічної промисловості. Залучався іноземний капітал, зокрема, чеська фірма «Батя» і австрійський концерн «Густав Саш». Значна увага приділялася будівництву нових залізничних і автомобільних комунікацій, робилися кроки у напрямку покращення діяльності пошти, телефонних і телеграфних ліній. Уряд Карпатської України

розробив цілу програму електрифікації країни. Розвивалася торгівля, як внутрішня, так і зовнішня, відкривалися кооперативи. Однак, більшість проектів не були втілені у життя через брак часу і коштів.

Офіційна статистика Чехословаччини ділила територію Закарпаття на дві продуктивні зони – підгір'я і верховину. До орної зони відносилися перечинський, великобerezнянський, свалаявський, волівський, хустський, тячівський і рахівський округи, а до збіжжевої – всі решта округів. За підрахунками професора В.Доманицького «сільськогосподарські площі в пашному районі – біля 40%, у збіжжевому – біля 70%» [34, 1939, 14 січ.].

Після Віденського арбітражу від краю до Угорщини відійшли найбільш родючі землі півдня країни, що різко погіршило продовольчу ситуацію в Карпатській Україні. Необхідно відзначити, що Закарпаття ще до рішень арбітражної комісії відчувало продовольчу кризу. 20 жовтня 1938 р. депутат чехословацького парламенту П.Коссей з його трибуни заявив, що «на Верховині велика нестача кукурудзи і що тільки той має кусень хліба, кому врожай надав на короткий час... кукурудзи і картоплі» [1, ф.3, оп.3, спр.72, арк.7]. Щось подібне читаємо в листі Ф.Горвата до І.Шмигала в Прагу: «...Дуже тяжко люди живуть, а я туй есмь уже много годов священником. І мені нікто нич не платить жадну дань, ани єдну корону., а я і не прошу, бо

вижу что бідують» [4]. В.Гренджа-Донський, описуючи гірське село Майдан (Волівський округ), писав, що «Майдан – Богом і людьми забите село, бідне, поневолене нещасне... Українське населення живе по горбах, не живе, а животіє, бо верховинська земля по беріжках бідна, пісна, зродиться хіба овес і «булі» (картоплі)» [13, С.120]. Члени окружної Ради Нижнього Бистрого писали до Президії влади Карпатської України: «Наше село переживає тяжку господарську кризу... Люди не мають можливости заробити найменшого гроша» [1, ф.3, оп.3, спр.178, арк.115]. Бюллетень Пресової Служби Карпатської України повідомляв 9 березня 1939 р., що «в окрузі Волове господарська ситуація населення невідраднa» [1, ф.3, оп.3, спр.499, арк.198]. Про важку долю закарпатських селян писала газета «Нова свобода»: «...Найгірше селяни бідують там, де не є лісових або інших праць; тут селяни місяцями не мають де заробити кусник хліба. Одним із таких округів є Іршавщина. Тут місяцями немає майже ніякої праці, а села перелюднені безземельними селянами. Вони заробляють де-небудь декілька корон при працях земледільських, а особливо сезоною, їхня праця є жнива. А як цей їхній заробіток цього року (1938 р. – М.В.) виглядає? Господарів, які наймають на працю, є небагато, а робітників є надбуток (до місцевих прибули ще гуртки робітників з Верховини). Отже працюють вони за наділ, за кожний 19-ий й 20-й сніп. Це перевести на грошеву вартість,

то такий робітник від ночі до ночі заробить 6–7 кч. денно [34, 1938, 21 лип.].

Про важке становище закарпатських селян писав голова американської делегації в краї русофіл О.Геровський: «...Руські селяни жили в такій нужді, що її важко навіть описати. Там був вічний голод, вічне недоїдання. Там ми бачили молодих людей, яким було вже вісімнадцять років, з великими головами і малими тулубами, як у дванадцятирічних дітей, блідих і слабких. Коли ми їх питали, чому вони не ростуть, відповідь була завжди одна і та ж: як мені рости, коли я не бачу хліба? Коли ми їхали по Карпатській Русі, був місяць травень. До нового врожаю було ще далеко. Ми ходили по хатах і дивилися в комори. Ми просили людей показати нам, які в них запаси. У більшості випадків у них вже не було нічого крім невеличкої купки напівгнилого картофеля» [194, С.92]. Про відсталість сільського господарства говорив в інтерв'ю «Новій свободі» землевласник із Баранинців Й.Данко: «Загальна слаба в нас господарка. Слаба поміч господарям, хоч селянство уважається основою держави. Біда і тіснота виганяла колись наших людей за море. Многі й тепер пішли б, якби лише можна. Многі йшли б світ за очі! Сьогодні маєте на продаж повно отаких куцих господарств і в самих Баранинцях, що їхні власники радше хотіли їх позбутися й іти за простих робітників, бо надмірні податки нищать нас і не дають нам

дихати. Біда, що на ті господарства нема купців» [34, 1938, 30 черв.].

Сільське господарство Карпатської України вимагало негайних реформ. 19 листопада 1938 р. Українська Центральна Рада в Хусті видала «Маніфест до українського народу», в якому були накреслені головні пункти господарської програми уряду. На перший план висувались проведення земельної реформи, піднесення і розвиток хліборобства, піднесення тваринництва і молочарства» [13, С.83]. з наближенням весни у «Новій свободі» все частіше публікувалися статті, в яких головна увага приділялась посівним роботам, покращенню врожайності ґрунтів. «Першою нашою турботою є, щоб цієї весни орна земля не залишалася неосіяною, щоб орна і посівна площі не зменшилися, а навпаки – в порівнянні з минулим роком розширилися» [34, 1939, 17 лют.], – закликала газета. Багато земель, зокрема пасовища, майже не використовувалися у сільськогосподарських цілях, а тому «кожний господар, кожне село, кожний округ має стреміти до того, щоб цього року якнайбільше таких площ було розорано й обернено під культури кукурудзи, збіжжя, соняшника, орниз рослин тощо [34, 1939, 17 лют.].

Закарпатські фахівці пропонували різні варіанти виходу з кризи. Невідомий автор статті «Що необхідно зробити для поліпшення сільського господарства?», опублікованій у

«Новій свободі», пропонував: «1)Передусім, слід спитати всіх наших інженерів агрономії, які охоча працювати над поліпшенням сільського господарства, призначити їх у окремих районах для плянної праці у тому напрямі. 2)Треба при допомозі їх належно дослідити – і то протягом якнайкоротшого часу – дійсний стан нашого сільського господарства для того, щоб на основі того дослідження можна було скласти для кожного села, чи катастру, відповідний плян поліпшення. 3)Необхідно, де треба, провести комасацію (зцілення порозкидуваних клаптиків землі) та припинити далі її розроблювання до відповідної виміри площі засіву, вистачальної для рентабельності господарства. 4)Обов'язково перевести плянову меліорацію (відводнення) на грунтах, де є надбуток води і вогкості. Груники, що надаються до садження овочевої деревини чи засіву сільськогосподарських культур, слід упорядити в терасовидний спосіб та забезпечити тереси чи спади стоками надмірної води, щоб не забирала зі собою гноїв та не пошкоджувала терас і культур. 5)Менше придатні площі для хлібових рослин і садовини, слід належно упорядити для плекання кормових трав на випас худоби. 6)Лісові площі слід упорядити окремо, а головне повичищувати від лому та суховиння, а головне – на зрубаних місцях дбати про новий поріст. 7)В кожному катастрі, а в крайньому випадку, коли б це було неможливо, то бодай на кілька сіл, треба завести

взірцеві під кожним оглядом сільські господарства пересічно виміру, яким би кермував інженер агрономії та яке було б наглядним прикладом для інших господарів, а сам інженер міг би все бути дорадником для них у справах поліпшення їх господарства. 8)Для розширення фахових знань з ділянок агрономічних наук і для фахового вишколу так молодих господарів, як і дорослих, необхідно закладати фахові сільськогосподарські школи та улаштовувати курси та наради, а час від часу, сільськогосподарські вистави. 9)Рівночасно слід звернути особливу увагу, з огляду на характер країни, на поліпшення тваринної продукції та зпрацювання її за продукти, що надаються для кращого переховання чи експорту, а тому й збуту. Проблема збуту сільськогосподарської продукції – окреме завдання, дарма, що тісно зв'язане з питанням раціоналізації (поліпшення) сільського господарства. 10)Для плянового та успішного переведення всіх цих завдань, необхідно перевести доцільну земельну реформу та закласти спеціальний сільськогосподарський банк, який би перебрав на себе фінансування нашого сільського господарства. Сум, що будуть витрачені на це поліпшення, не доводиться шкодувати, оскільки воно напевне дасть і відповідний ефект у формі збільшення та поліпшення самої продукції, а тим самим і – підвищенням загального культурного рівня нашого населення. Рівночасно з тим напевно зростуть і

прибутки нашої державної скарбниці, бо-ж кращі господарі охоче платитимуть і більші податки. Зо зубожих господарів великого хосна сподіватись не можна. І, нарешті, остання вимога: 11)Плеканню сільського господарства слід присвятити окремий, фаховий журнал (місячник чи кварталник), який стежив би за тою справою, як вона розвивається в цілій нашій державі та поза нею» [34, 1938, 8 груд.].

В лютому 1939 р. хліборобський відділ міністерства господарства замовив 10 вагонів конюшини для посівних робіт [34, 1939, 26 лют.]. Фахівці шукали шляхи покращення врожайності ґрунтів. Інженер Т.Краснокутський виклав свої думки на сторінках «Нової свободи» у статті «Дещо про збільшення врожайности та родючості ґрунтів». Автор вважав, що ґрунти «на яких родиться кукурудза, ячмінь та фасоля, можна покращити шляхом: 1)меліорації, 2)переведення головної оранки восени, а не навесні, як є до цього часу, 3)щорічно поглиблювання орної верстви на рахунок підґрунтя так довго, щоб ораниця мала не менше, як 25 см завглибшки, 4)правильне збереження гною та належного його заорювання, 5)введення в сівозміну метеликових рослин і в першу чергу люцерни і конюшини, 6)заведення правильного сівозміну» [34, 1939, 5 берез.].

Ще одним завданням, яке потрібно було вирішити автономному уряду, було проведення земельної реформи.

Намічалися чотири пункти для здійснення цієї справи: 1)деполітизувати уряд земельної реформи, 2)централізація уряду, 3)вирішити причини місцевого характеру (географічні особливості краю), 4)збільшити кількість українців на відповідних посадах [34, 1939, 4 лют.].

Аграрна реформа, яку проводив уряд Чехословаччини, не задовільнила закарпатських селян. «Наші селяни, – писав О.Геровський, – одержали тільки маленьку частину тих земель, які чеський уряд відібрав від угорських панів. Із земель, які чеський уряд роздав, на кожного одержавшого землю, прийшлося в середньому по: 3,5 га кожному чеху, 3,5 га кожному єврею, 1,4 га кожному угорцю, 1,2 га кожному німцеві, 1,1 га кожному руському» [194, С.99]. Проведення реформи сільського господарства в Карпатській Україні з нетерпінням чекали селяни краю, особливо бідняки. Вони сподівалися, що «рідна влада допоможе їм в їх тяжкому положенні й проголосить: «Нова земельна реформа для безземельних і малоземельних» [34, 1939, 25 лют.]. Реформа так і не була проведена, хоч робилися спроби її здійснити. Уряд покладав великі надії на великі маєткові господарства, зокрема, маєток графа Шенборна, однак з'ясувалось, що «чехи, ...замість дати маєток під земельну реформу, внорендували його чужим підприємцям аж на ...99 років» [13, С.183].

В лютому 1939 р. уряд Карпатської України «призначив

півмільйона корон на харчеву акцію бідних дітей» [13, С.190].
Однак, ця поміч не могла суттєво поліпшити становище.

Неспроможність вирішити продовольчу проблему власними силами змусила уряд А.Волошина шукати допомоги за кордоном. Вивчалися можливості обміну лісу і солі на зерно з Німеччиною і Угорщиною [126, С.87]. Почалися поставки кукурудзи з Румунії. Закарпатська делегація, яка побувала в Румунії, звітувалася 28 грудня 1938 р. перед карпатським урядом: «Ми згодилися з одною умовою, що кукурудза не сміє бути за жадну ціну дорожча, ніж дотепер, т.е. 1 кг за 1 кч., щоби населення не мало жодних скарг і нарікань у цьому напрямкові... щоби кукурудзи було достатком для населення» [1, ф.3, оп.3, спр.76, арк.49]. Протягом жовтня Румунія зобов'язалася поставити на Закарпаття 220 вагонів кукурудзи, а в листопаді 1938 р. – 50. [34, 1938, 29 жов.]. Тоді ж було досягнуто домовленості з румунським урядом, що закарпатські селяни «можуть з Румунії купувати й без ціла та заборон переносити кукурудзу й інші харчові продукти до наших сіл краю» [34, 1938, 9 лист.].

Велике значення у господарському житті Карпатської України відіграло тваринництво і птахівництво. Тваринництво було найголовнішою ринковою галуззю господарства країни, а для жителів Верховини майже єдиним джерелом прибутків. Продукти тваринництва в 1930 р.

оцінювалися в сумі близько 500 млн. кч. щороку, а в нових кордонах вони б коштували біля 400 млн. кч. [34, 1939, 7 берез.]. За даними тогочасної статистики кількість худоби в Карпатській Україні до і після Віденського арбітражу складала: «Перед відступленням частини території був стан такий: рогатої худоби 216.928, коней 39.600, свиней 81.740, овець 105.100, кіз 25.739. По відступленні нашої території Мадярщині виглядає стан худоби так: рогатої худоби 172.261, коней 28.355, свиней 52.171, овець 93.591, кіз 11.509» [34, 1939, 28 січ.]. Велика рогата худоба експортувалася до Чехії і Моравії.

Отже, і ця галузь народного господарства краю зазнала втрат. Особлива увага в Карпатській Україні приділялася вирощуванню коней. В Тур'я Реметах діяв державний жеребчинець (конеферма), де вирощували породистих коней (гуцульські, англійські повнокровні і півкровні, арабські півкровні) [34, 1939, 4 лют.]. Тур'я Реметський жеребчинець постійно постачав гуцульських коней для потреб чехословацької армії.

Пасічництвом у Карпатській Україні займалася невелика частина громадян. Однак, після Віденського арбітражу їх стало ще менше. Про це свідчать статистичні дані:

в старих в нових втра-

	кордонах	кордонах	та
Кількість бджолярів	3.954	2.838	1.116
Кількість вуликів	28.958	20.848	8.112
Річний прибуток меду в кг	182.707	135.051	47.656
Річний прибуток воску в кг	9.774	6.919	2.588

Бюлетень Пресової Служби Карпатської України повідомляв іншу цифру бджолярів – 2.824 [1, ф.3, оп.3, спр.159, арк.10].

Рибальство ніколи не відігравало у Карпатській Україні торгово-господарської ролі. Рибу ловили тільки для власного споживання. У газеті «Нова свобода» було поміщено замітку «Про наше риболовство», в якій констатувалося: «Ми маємо тепер 27 гектарів рибників, в яких плекається риба. Перед відступленням території Мадярщині, мали ми 40 гектарів рибників. Отже, тут виявляється втрата досить значна» [34, 1939, 4 берез.].

Важливою галуззю сільського господарства було садівництво. Воно щорічно давало від 2.600 до 6.135 вагонів садівини. Найбільшу питому вагу в цій галузі становили яблука, щорічний урожай яких становив 95–354 тис. метричних соткарів, а вартість їх оцінювалась в межах від 6 до 20 млн. кч. [34, 1939, 14 січ.]. Важливе місце в агропромисловому і торговому комплексі займало

вирощування слив, волоських горіхів, груш, черешень, морелі, вишень. Значних втрат після Віденського арбітражу зазнало виноградарство. Фаховий референт міністерства господарства Г.Цebro-Дубровський відмічав, що площа виноградників зменшилася на 50%, а вина високої якості залишилися в Середнянському, Виноградівському, більшій частині Ужгородського і Мукачівського округів [34, 1939, 11 січ.]. Виноградарство в нових кордонах давало продукцію на суму 42 млн. кч. [34, 1939, 14 січ.]. У цій галузі пропонувалось провести деякі реформи:

1. Засадити південну частину Закарпаття виноградною лозою.
2. Побудувати винні сховища у Виноградіві замість тих, що відійшли до Угорщини в Берегові.
3. Проводити реалізацію продуктів виноградарства шляхом кооперативної торгівлі.
4. Забезпечити виноградарів посівним матеріалом з державних розсадників в Буштині та Ужгороді, а в разі необхідності побудувати новий розсадник в околиці Середнього [34, 1939, 11 січ.].

Г.Цebro-Дубровський підготував новий проект виноградарського закону, який збирався запропонувати для розгляду Соймом Карпатської України.

Слабше було розвинуте городництво, хоча й воно займало в сільському господарстві не останнє місце.

В.Доманицький відзначав, що «городництво р.1932 охоплювало 1834 гектари землі, дві третини площі городів під капустою, одна шоста під цибулею, а решту культур (огірки, часник, морква) припадала також одна шоста площ городів» [34, 1939, 14 січ.]. В.Доманицький був переконаний, що «с блискуча можливість для продукції теплолюбивих городніх культур, солодкої паприки, синіх баклажан, помідорів тощо та для створення на цьому овоче-консервної промисловості» [34, 1939, 14 січ.]. Особливу увагу пропонувалось звернути на культуру сої. У Великій Бакті на дослідній станції було встановлено, що тут можуть дозрівати навіть пізні сорти сої.

Таким чином, Віденський арбітраж завдав відчутного удару по сільському господарству Карпатської України. Після втрати родючих районів Закарпаття, для уряду Карпатської України найголовніше завдання полягало в тому, щоб харчувати місцеве населення. У цьому відношенні робились певні спроби: проводились акції допомоги, закуповувалась кукурудза з Румунії, розглядалося питання про обмін лісу і солі на зерно з урядами Німеччини і Угорщини. Однак, необхідно відзначити, що активна політична діяльність і бар'єр цілої низки зовнішніх факторів не дали можливості уряду серйозно зайнятися проблемами народного господарства.

Першочерговим завданням уряду Карпатської України

восени 1938 р. було забезпечити населення продуктами харчування. Без вирішення цієї проблеми нормальне функціонування державних інститутів було б неможливе, а реформи, які передбачалось провести, були приречені на невдачу. Особлива увага приділялась гірським районам, звідки найчастіше надходили тривожні сигнали. Урядова преса констатувала, що «Верховину забезпечено харчовими засобами на цілу зиму. Цієї зими не сміє бути харчових турбот й труднощів ніде на Верховині» [34, 1938, 25 лист.]. Безперечно, було далеко не так, як повідомляла газета, однак гірські райони були, в деякій мірі, захищені від голоду.

Для того, щоб населення краю змогло «легко перенести зимову пору», уряд Карпатської України пішов на відміну деяких податків [34, 1938, 9 лист.]. Прийняття такого рішення не стосувалося сплатників аліментів, публічних податків, даней, оплат і мита [34, 1938, 20 лист.]. Ці, так звані, екзекуційні збори, були скасовані до вересня 1939 р.

На початку лютого 1939 р. міністерство господарства додатково виділило 300000 кч. для проведення акції надання допомоги найбільшій частині населенню Закарпаття [34, 1939, 8 лют.]. Це стосувалося, в основному, жителів гірських районів. «Знищення нужди і бідноти, – наголошувала газета «Нова свобода», – є завданням в першу чергу правильної національно-господарської політики, поруч із розумною і справедливою політикою соціальною та доцільною

політикою культурно-освітньою» [34, 1939, 26 лют.]. Під правильною національно-господарською політикою розумілось, перш за все, «впливати на зміну соціальної структури населення, а напрямі уможливлення українцям виконання всіх господарських функцій в промисловості, торгівлі, фінансових установах, транспорті, комунікації, в керівництві сільського господарства та лісництві» [34, 1939, 26 лют.].

Відбулися певні зрушення в страхових установах Хуста. Автор статті «Як господарюють в соціальній установі», що була опублікована в газеті «Нова свобода», писав, що основні посади перейшли до українців і їх заробітна плата становить 500 кч. [34, 1939, 4 берез.]. В жовтні 1938 р. уряд краю видав розпорядження про створення Краєвого уряду робітничого забезпечення. Він повинен «рішуче переводити забезпечення проти ушкоджень і приготувати праці для осамостійнення, або відповідне заступництво і в інших галузях забезпечення» [34, 1939, 11 січ.]. Однак, цей уряд так захопився очищенням своїх рядів від «чужонаціонального елемента», що нерідко забував виконувати свої головні обов'язки.

Для страхування населення в Карпатській Україні «існувало 6 асекуровень: робітничка каса хорих, Перша праська, каса хорих приватних урядовців, лікувальний фонд, каса залізничників та священників» [34, 1939, 9 берез.]. Директор краювого робітничого забезпечення Д.Німчук вніс

пропозицію скоротити кількість асекуровень до двох [34, 1939, 9 берез.]. Це пояснювалося нестачею коштів на їх утримання. До одної мали належати особи, «що підлягають старечому і інвалідному забезпеченню. До другої каси хорих належать особи, що підлягають пенсійному забезпеченню, приватні і державні урядовці» [34, 1943, 9 берез.]. Бюлетень Пресової Служби Карпатської України інформував, що ці «каси мають 26 тисяч членів, 72 урядників і приблизно 50 лікарів» [1, ф.3, оп.2, спр.7, арк.5]. У галузі страхування були значні труднощі із приміщеннями. В результаті Віденського арбітражу, на угорській території залишилися: в Ужгороді – недобудований будинок вартістю 2 млн. кч., власний будинок вартістю 500 тис. кч.; в Мукачеві – новий будинок вартістю 2.500 кч. [34, 1939, 18 лют.].

В середині лютого 1939 р. в Будапешті проходили переговори між представниками Словаччини, Угорщини і Карпатської України. Закарпатську делегацію представляли Д.Німчук і Ю.Манівчук. На переговорах «було досягнуто засадної угоди про асекураційне, соціальне і пенсійне забезпечення» [34, 1939, 25 лют.]. Мова йшла, в основному, про біженців із території, окупованої Угорщиною. 4 січня 1939 р. уряд призначив В.Шандора «комісаром за Карпатську Україну при Установі для опіки над біженцями в Празі» [1, ф.19, оп.3, спр.797, арк.1].

11 січня 1939 р. у всі округи надійшла роз'яснювальна

записка уряду Карпатської України, в якій, зокрема, говорилося: «Вільна спілка добровільної опіки над втікачами» з метою заопікування дітьми та родинами втікачів із забраних через останні події земель» внесла пропозицію «координувати чинність всіх установ, що опікуються втікачами, бути дорадчим органом влади та представником різних чужоземних установ-координацій при грошових допомогах для річевої допомоги втікачам» [1, ф.19, оп.3, спр.797, арк.4]. Окружним урядом було запропоновано подати заяви громадян через Міністерство господарств Карпатської України Міністерству соціальної опіки в Празі. «В проханні треба подати висоту жаданої допомоги та кількість втікачів в окрузі. Допомогу можна жадати за час до 1 червня 1939 р. [34, 1939, 1 берез.] – передавала «Нова свобода». Представник Карпатської України в Празі В.Шандор кілька разів звертався до уряду краю з проханням прискорити виготовлення списків втікачів. 20 січня 1939 р. він просив «заслати негайно списки збігців; на основі котрих можу вимогти належну нам допомогу... Поки не буду мати ані числа, ані списку збігців, не pomoже жадна інтервенція» [1, ф.19, оп.3, спр.797, арк.18]. Однак, окружні уряди соціальної опіки проявляли дивну пасивність.

Уже в жовтні 1938 р. уряд Карпатської України зіткнувся ще з одною складною проблемою, яку негайно треба було вирішити – безробіттям. Кількість безробітних

постійно збільшувалася за рахунок галичан, які нелегально переходили польсько-чеський кордон, втікачів з території, окупованої Угорщиною, а також через припинення окремих видів робіт. Професор В.Доманицький вважав, що «по селах Карпатської України існує хронічне, ніким не реєстроване, але грізне за своїми розмірами і наслідками безробіття» [34, 1939, 14 січ.]. Осип Данчик з Тячева писав у Міністерство комунікацій і публічних робіт, що «місцеве населення сидить без роботи» і, що необхідно, «дати працю многим робітникам» [1, ф.19, оп.3, спр.697, арк.2]. А тому важко погодитися з інформацією Бюро Пресової Служби Карпатської України, що «безробіття... дійшло майже до мінімуму – 1507 осіб, а незабаром зовсім зникне» [1, ф.3, оп.2, спр.6, арк.10].

Одночасно проходила рееміграція в пошуках роботи до країн Західної Європи, США і Канади. Цей процес уряд зупинити не міг, хоч вимагав, щоб «ані корона нашого робітника не відпливала в чужі краї, але служила господарському та соціальному піднесенню нашого краю» [34, 1939, 11 січ.]. Автор статті «Охорона народнього ринку праці» Ю.Гончарів-Гончаренко справедливо писав про необхідність «дати роботу хто бажає працювати і примусити до праці тих, хто бажав би уникнути її і жити на чужий рахунок. Для цього мусимо розбудувати так раціонально нашу господарку, щоб кожний, чи то духовний робітник, чи

фізичний, знайшов для себе працю у себе дома...» [34, 1939, 8 берез.]. З такою метою і створювалося єдине для цілої країни посередництво праці. Необхідно відзначити, що уряд Карпатської України не міг створити умови, при яких би зникло безробіття. Є всі підстави вважати, що вони не тільки зменшувалося, а навпаки, швидко зростало. Саме тому, уряд Карпатської України розпочав переговори з урядом Німеччини і урядами деяких інших країн про можливість для закарпатців виїжджати на заробітки за кордон. Домовленість була досягнута.

5 січня 1939 р. Міністерство господарства Карпатської України телеграфувало ведучому окружному уряду посередництва праці в Хусті Отто Гаску: «Транспорт робітників в числі 110 душ від'їжджає дня 8 січня 1939 р. до Німеччини... Вашим обов'язком буде закупити за мінікасовані від робітників гроші залізничні білети за половину ціни на особовий проїзд до Братислави, а доглянути, аж всі робітники всядуть в порядку до поїзду, який виїжджає з Пряшева в 21.05 год.» [1, ф.19, оп.3, спр.500, арк.2].

15 січня 1939 р. до Праги прибула на переговори німецька делегація в складі д-ра Редігера, Й.Лега і Й.Тетцела. Чехію представляв д-р. Ян Врабец, Словаччину – д-р. Й.Кашовіц, а Карпатську Україну – В.Шандор. За домовленістю, всіх робітників, що направлялися на роботу до

Німеччини, мала бути 41 тис. (Словаччина – 20 тис., Карпатська Україна – 4 тис., Чехія – решту) [100, С.174].

16–17 січня 1939 р. в Хусті відбулося засідання делегацій Німеччини, Чехії, Словаччини і Карпатської України, на якому обговорювалось питання прийняття на роботу закарпатців. Представник делегації краю В.Шандор звітувався в Міністерстві господарства країни: «17 січня 1939 р. я подав німецькій делегації голошене мені число 4000 робітників, котрих влада може дати Німеччині. Зачим не маємо кваліфікованих робітників, будуть прийняті наші робітники, як сезоніві... Видатки, зв'язані з паспортами і дорогою на границі Німеччини наші, місце після умови – несуть робітники самі, а від німецької границі, по перебранню робітників, несе Німеччина. Платня робітникам і інші вигоди є як у їх власних робітників» [1, ф.19, оп.3, спр.500, арк.10]. А.Волошин вагався, чи варто відпускати таку велику кількість дорослого населення напередодні виборів до Союму Карпатської України, коли їх голоси будуть необхідні.

20 січня 1939 р. Німеччина звернулася до представника уряду Карпатської України в Празі з проханням направити на працю закарпатських дівчат. Той негайно інформував про це Міністерство господарства: «Кілько дівчат могло би від'їзати на працю до Чехословаччини і Німеччини як служниці в роботах (вік від 18 до 30 літ). До Німеччини

можуть від'їхати лиш ті дівчата, які вміють хоч трохи по-німецьки» [1, ф.19, оп.3, спр.500, арк.3].

Німеччина неодноразово зверталася до уряду Карпатської України з проханням дозволити їй «переводити припинання на працю сама по наших селах» [1, ф.19, оп.3, спр.500, арк.10]. Уряд А.Волошина відповідав відмовою: «Оскільки ходить о припинання робітників по наших селах самою делегацією, вважаємо цей поступ за невідповідний і недоцільний. Набор робітників переведуть наші посередники праці» [1, ф.19, оп.3, спр.500, арк.11]. Незважаючи на заборону, мали місце випадки самостійного вербування німецькими агентами людей на працю до Німеччини. 21 лютого 1939 р. Міністерство внутрішніх справ в Хусті зафіксувало такий випадок в районі Синевирська Поляна – Синевир. Реакція уряду була обережною: «Прохаємо сейчас казати діло розслідити і зробити відповідні зауваження, звертаємо лиш увагу, щоби це було переведено обережно, щоби і людей тим не побурити, що уряди перешкоджають в посередниченню праці, а дальше, щоби агенти не могли оправдано на нас жалуватися» [1, ф.19, оп.3, спр.500, арк.36]. 31 січня 1939 р. «певний серб Юрій Бальозо, залізничар з Королева над Тисою вербує земледільських робітників до Америки.., проводить цю акцію для якогось підприємця в Празі» [1, ф.19, оп.3, спр.500, арк.28].

В лютому 1939 р. уряд Карпатської України готував нові

партії людей на працю до Німеччини. 27 лютого німецьке Міністерство праці потребувало «50 родин з дітьми на земледільські роботи до Саксонії. Мешкання даром та платня 1200 марок» [1, ф.19, оп.3, спр.499, прк.43]. Всі заробітчани повинні були пройти медичний огляд у австрійського лікаря. Такою була вимога Німеччини.

Планувалося відправлення до Німеччини нової партії в кількості 5000 чоловік. До першої групи мали ввійти «200–300 вільних хлопців і дівчат в віці від 14 до 18 років, які мають від'їхати як хліборобські помічники до Німеччини. Услів'я: мешкання і страва даром та місячно 15–20 марок готівкою. Додому сміє кожний післати з того 10 марок» [1, ф.19, оп.3, спр.499, арк.43]. 27 лютого 1939 р. представники Німеччини просили підготувати списки людей з конкретно визначених професій: «земледільські робітники, цегольнянські робітники, робітники в каменоломнях, будівельні робітники, гірники, лісові робітники, робітники без професій» [1, ф.19, оп.3, спр.500, арк.17]. Відбір робітників лісу повинен був бути зваженим і раціональним. Висловлювалось прохання, «щоби не забрали случайно робітників з тих околиць, де будуть їх потребували самі для праці в лісах» [1, ф.19, оп.3, спр.500, арк.17]. Ще 13 січня 1939 р. 75 робітників від'їхало на працю до Чехословаччини [1, ф.19, оп.3, спр.500, арк.25].

Отже уряд Карпатської України приділяв значну увагу

по направленню робітників на сезонні роботи до Німеччини і Чехословаччини. Однак, необхідно відзначити, що і в цьому аспекті відчувалась пасивність окружних урядів, які зривали рейси, не встигли виготовити відповідну кількість паспортів. 23 січня 1939 р. А.Волошин телеграфував у Тячево: «Розслідіть і висвітліть зараз, чому паспорти не були в часах готові, чим потерпіли матеріальну шкоду наведені робітники, а моральну шкоду карпато-український уряд» [1, ф.19, оп.3, спр.500, арк.8]. Аналогічна ситуація склалася в Сваляві [1, ф.19, оп.3, спр.500, арк.9]. Міністерство господарства Карпатської України звинувачувало тячівську місцеву владу в пасивності і безвідповідальності: «Округ, який виказує в статистиці найвищу кількість безробітних в Карпатській Україні, не дав собі праці з тим, щоби приготувати до відослання малу квоту робітників... своїм поступованням привів він 5–6 багатодітних сімей прямо до трагічного положення... Просто незрозуміла байдужість Вашого уряду до такої важкої справи» [1, ф.19, оп.3, спр.500, арк.68].

Однак, були й інші причини затримки робітників краю на працю до Німеччини. 21 лютого 1939 р. Гжановицький повідомляв міністра внутрішніх справ Ю.Ревая: «Можливо, що провадження акції висилки робітників до Німеччини перебрала «Прага» і захоче її переводити так, що найперше вичерпає свій контингент, пізніше словацький, а ми могли б

прийти на чергу, можливо за десять місяців. Просимо, щоб Ви при нагоді свого чергового заїзду до Праги прибрали оцю справу з п.Шандором та іншими компетентними чинниками» [1, ф.19. оп.3, спр.599, арк.22].

У складному становищі знаходилася медицина Карпатської України. Особливо відчувалась нестача кваліфікованого медичного персоналу. Ця проблема дала про себе знати після Віденського арбітражу. Здоровельний референт Карпатської України М.Мандзюк, який замінив на цій посаді д-ра Піпгу, 8 грудня 1938 р. повідомляв А.Волошина, що «евакуація з окупованої території була нагла (швидка – М.В.), не було можливості зтягнути з цих колоній всіх приналежних до нашої держави» [1, ф.19. оп.3, спр.599, арк.8]. Із 305 лікарів в Карпатській Україні залишилося лиш 132, з яких 50 українців, 24 руських, 10 чехів, 41 євреїв та 8 інших [126, С.102]. Необхідно погодитися з твердженням М.Болдижара, що «більшість лікарів залишилася в лікарнях міст Ужгорода, Мукачева та Берегова» [126, С.102].

Не в кращому стані знаходилися лікарняні приміщення. М.Мандзюк 21 грудня 1938 р. так описав умови в одній з лікарень: «Теперішнє приміщення лічниці в Кривій не відповідає найелементарнішим вимогам санітарним... На однім ліжку лежать по два хорі оперовані пацієнти. Такий стан справ в медицині є далі нетерпимий, а з огляду

людськості прямо злочинний» [1, ф.3, оп.3, спр.101, арк.1, 2].

Незважаючи на такий стан справ у медицині, робилися певні спроби для її поліпшення. Представники від Карпатської України Д.Німчук і Ю.Манівчук взяли участь у переговорах між Чехословаччиною і Угорщиною у справі налагодження медичного обслуговування [1, ф.3, оп.3, спр.623, арк.2, 3, 4, 5]. Газета «Нова свобода» постійно поміщала на своїх сторінках оголошення: «Українські дівчата, що мають скончену горожанську школу, не старше 20 років, які рефлектують на місця доглядачок хорих в лічницях, най зголошуються до здоровельного resortу при Міністерстві господарства і комунікацій в Хусті» [34, 1939, 12 січ.]. У Севлюші намічалось відкрити курси для навчання акушерок [34, 1939, 2 лют.]. На початку 1939 р. на території Карпатської України діяло лише 60 аптек, що було недостатньо для більш ніж півмільйонного населення краю. Відчувався гострий дефіцит і фармацевтичних кадрів [126, С.102]. Не вистачало лікарняних приміщень. «В Карпатській Україні є 9 лічниць, з яких 5 створено вже нашою народною владою. В лічницях є недостаток дипломованих сестер і з тої причини треба буде створити двохлітню фахову школу для сестер» [34, 1939, 2 лют.] – писала «Нова свобода».

У надзвичайно короткий відрізок часу були споруджені лікарні в Дубовому, Великому Березному, Воловому та Рахові. Тривало будівництво лікарні в Сваляві [34, 1939, 21

лют.]. Лікарня в Рахові була розрахована 100 ліжок, у Великому Березному – на 40–60 ліжок [34, 1939, 23 лют.]. На будівництво лікарень в Рахові, Великому Березному і Воловому уряд асигнував 5 млн. кч. [34, 1939, 17 лют.]. Ці звершення високо оцінив В.Гренджа-Донський, однак важко погодитися з його твердженням, що «цю болячку (відсутність лікарень – М.В.) наш уряд одним махом віддалив» [13, С.86]. Медицина продовжувала залишатися без кваліфікованих фахівців і належного медичного обладнання. Можливо, саме тому, залишилося без уваги прохання жителів села Ізки в Міністерство здоров'я 12 листопада 1938 р. замінити місцевого лікаря Зінбера, який «зовсім не розуміє нашої української мови... і не користується в нас довір'ям в обсягу свого лікарського знання і практики» [1, ф.19, оп.3, спр.116, арк.9]. Замінити його не було ким.

Фактично, найкраще оснащеною на території краю, була лікарня в Севлюші (Виноградіві). Спочатку головним лікарем працював С.Рокитський [34, 1938, 13 серп.] Становище суттєво покращилося із приходом на цю посаду видатного закарпатського хірурга О.Фединця. В інтерв'ю газеті «Нова свобода» він заявив: «В теперішній Карпатській Україні, крім севлюської, нема порядно заведених лікарень. Перед нами, лікарями, велике завдання, то ж нас – українців – тут ще замало, нас же велика праця. Севлюську лікарню хотів би я змодернізувати, насамперед докінчити новий

хірургічний павільйон на 120–140 ліжок, який через два-три місяці може бути не тільки лікарня, а просто санаторія прекрасного парку. Гроші на роблять труднощів, бо на те грошей маємо і пляни готові, тільки його перевести. Відтак, неодмінно потрібно зробити в лікарні каналізацію, що знов дало б 250–300 робітникам на літо працю. Мусимо подбати про лікарню, бо сьогодні не маємо куди помістити ліпших пацієнтів» [59].

На думку лікаря А.Окопенка, на кожну тисячу населення припадало 4–4,5 хворих, крім того 1,5–2 психічних епілептиків [34, 1938, 24 груд.]. У своїй статті «До організації психіатричної опіки», опублікованій в «Новій свободі», він доводив: «Щодо Карпатської України, то беручи на увагу особливо тяжкі умовини життя її населення, наприклад поширення алкоголізму, туберкульозу, сифілісу, кретинізму та взагалі захворювання щитної залози, пауперизм, низький рівень соціальний та санітарний..., мусимо взяти вищий індекс поширення цих хвороб, отже можемо прийняти загальне число душевнохворих на Карпатській Україні найменше 2500 або й 3000 душ, крім того 700 або й до 1000 психічних епілептиків... Треба забезпечити на кожних 10 тисяч населення бодай 20 ліжок, крім того для психічних епілептиків бодай на $\frac{1}{4}$ їх числа. Отже, ми мусили би влаштувати 1000–1500 ліжок чисто психіатричних та 200–250 ліжок епілептичних» [34, 1938, 24 груд.].

Немаловажне значення в Карпатській Україні відводилось розвитку туризму. Інженер М.Загриновський закликав: «Будуймо в горах туристичні стежки, здорові та гігієнічні хати і готелі для притягнення чужих і своїх туристів в наші прекрасні гори Карпати» [34, 1939, 25 лют.]. Для кращої організації туристичного руху систематично проводилися наради. Одна із таких нарад відбувалася в березні 1939 р. В ній взяли участь 29 делегатів з Міністерства комунікації, торгівлі і всіх залізничних дирекцій краю» [34, 1939, 11 берез.]. «При правильному використанні чужинецького руху в Карпатській Україні можна рахувати в році 1939 приблизно на 20 тисяч гостей при добрій пропаганді, – писав П.Фленько. – Якщо можемо дати їм можливість витратити гроші й добре їм послужити, забезпечимо більший прибуток селянам, чим вони мали за працю на мадярській низині... Мусимо старатись, поправляти всі недостатки: робімо кроки до організації готельництва й готелевих спілок для будови готелів і хат, підготовляймо закон про чужинецький рух, котрий принесе певні і ясні напрямні. Хочемо вже в найближчому часі організувати кельнерську школу в Празі для синів Карпатської України, зорганізуємо в різних місцях краю курси для провідників чужинців, приготовляймо напрямні для організації постачання харчів і збуту домашнього промислу [34, 1938, 21 груд.]. На жаль, Карпатська Україна

не мала навіть найелементарніших умов для того, щоб привернути до себе увагу туристів.

Рівень життя населення краю погіршувався. Негативним було і те, що постійно підвищувалися ціни на продукти, хоча заробітна плата майже залишалася без змін. 26 лютого 1939 р. В.Гренджа-Донський записав у щоденнику: «Хуст невдячний. Ціни і будинки парцель вже підскочили удесятеро, за помешкання деруть сьому шкуру, всі продукти купуємо за всяку ціну» [13, С.192]. Члени Української Національної Ради в Нижньому Бистромому у зверненні до уряду Карпатської України скаржилися, що «не дивлячись на загальне підвищення цін життєвих продуктів, фірма Розенбліт і Грос робітничу платню не виплатила» [1, ф.3, оп.1, спр.13, арк.1]. Величезних розмірів набула спекуляція.

Отже, соціальне становище закарпатського населення в 1938–1939 рр. було важким, незважаючи на спроби уряду його покращити. Справжнім лихом для населення краю було безробіття, підвищення цін на продукти харчування. Завдяки відправці окремих партій робітників на працю до Німеччини, кількість безробітних не зменшилася, хоча ця проблема, через пасивність окружних властей, так і не була вирішена. У важкому становищі знаходилася медицина краю. Відсутність кваліфікованих кадрів, лікарняних приміщень, робили її примітивною і важкодоступною. Уряд Карпатської України проводив певну роботу по поліпшенню

страхування і пенсійного забезпечення населення, піклувався про втікачів з окупованих територій, приділяв значну увагу розвитку туризму тощо. Однак, більшість задумів уряду не були проведені у життя.

РОЗДІЛ V

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНИЙ РОЗВИТОК ЗАКАРПАТТЯ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

5.1. Проголошення автономії. Політична діяльність автономних урядів А.Бродія і А.Волошина (вересень–жовтень 1938 р. – березень 1939 р.)

8 травня 1919 р. Центральна Руська Народна Рада прийняла в Ужгороді рішення про приєднання Закарпаття до Чехословаччини на правах автономії. Цим актом була виконана вимога американських русинів, які 18 листопада 1918 р. на своїх зборах у Скрантоні висловились за включення краю до складу Чехословацької Республіки. 18 листопада 1919 р. І.Брейха був призначений тимчасовим адміністратором Закарпаття. Згідно з «Генеральним Статутом» чехословацький уряд зобов'язувався надати Підкарпатській Русі, як тоді називали наш край, найширші автономні права.

Празький уряд постійно зволікав з виконанням своїх обіцянок, мотивуючи тим, що закарпатці, мовляв, ще не «дозріли» до самостійного життя. Перший етап автономії був реалізований тільки 8 жовтня 1938 р. Це була перемога всіх політичних сил краю, як русофільського, так і українського

напрямів, які протягом всього міжвоєнного періоду активно боролися за автономні права. Кінець вересня 1938 р. слід розцінювати як вирішальний момент у взаємовідносинах вищеназваних напрямків. Необхідно відзначити, що ще 2 вересня 1938 р. представники русофілів і народовців підписали декларацію, на яку чехословацький уряд не відреагував. Вимоги, які оголосив Е.Бачинський, передбачали приєднання Пряшівщини до Підкарпатської Русі, надання фінансової допомоги верховинським округам і персональну заміну представників в урядових установах [375, 26 сент.].

21 вересня 1938 р. в Празі відбулися переговори, в яких взяли участь Е.Бачинський, І.П'єшак, П.Коссей, С.Фендик, А.Бродій, Ю.Фелдешій, П.Жидовський, Ю.Ревай. Всі вони були депутатами Чехословацького парламенту [100, С.152]. Тоді ж Закарпаття відвідала делегація американських русинів у складі І.Попа, І.Янчишина і О.Геровського, яка «мала допомогти парламентарним представникам обох груп вирішувати актуальні політичні проблеми краю. Делегація, однак, не представляла Американських Русинів греко-католиків, які становили більшість русинів в США» [100, С.151]. Саме тому ця делегація не виконала поставлених на неї завдань.

На початку жовтня 1938 р. переговори між представниками двох напрямків були відновлені з метою

створення автономного уряду Підкарпатської Русі. На засіданні 7 жовтня 1938 р. була прийнята постанова про те, що членами уряду можуть бути тільки депутати празького парламенту й сенату. Необхідно погодитися з твердженням В.Шандора, що це було зроблено «з розрахунком забезпечення успіху в уряді, бо москвофіли переживали» [100, С.152]. Того ж дня представники русофільського блоку запропонували проект децентралізації державної і виконавчої влади, який складався із восьми пунктів. 8 жовтня в Ужгороді була створена Національна Рада Підкарпатської Русі, до якої ввійшли Й.Камінський, В.Гомічков, М.Демко (Центральна Руська Народна Рада), А.Волошин, Ю.Брашайко, Д.Німчук (Перша Українська Народна Рада), А.Бродій, Ю.Фелдешій (Автономно-Землеробський Союз), Е.Бачинський, П.Коссей (Республіканська Землеробська партія), С.Фенцик (Руська Національно-Автономна партія), Ю.Ревай (Соціал-Демократична партія), І.П'єшак (Автономно-Землеробський Союз Пряшівщини), П.Жидовський (Республіканська Землеробська партія Пряшівщини) [375, 20 янв.]. Отже, до складу Національної Ради Підкарпатської Русі ввійшли представники всіх основних політичних сил краю.

На першому засіданні Ради був прийнятий Меморандум, який закінчувався вимогою негайно прийняти закон про Підкарпатську Русь. 8 жовтня 1938 р. прем'єр-

міністр Чехословаччини Я.Сирови звільнив з посади губернатора краю К.Грабаря і призначив І.Парканія. Останній в черговий раз наголосив на головних вимогах Національної Ради Підкарпатської Русі. Тим часом представники двох напрямів обговорювали кандидатури на посади міністрів Підкарпатської Русі. Ю.Ревай запропонував запросити по троє членів з обох рад. Пропозицію прийняли. Українську делегацію очолив А.Волошин, москвофільську – Й.Камінський.

Аналогічні суспільно-політичні процеси відбувались у Словаччині. 6 жовтня 1938 р. лідери Словаччини зібралися в Жиліні і вимагали автономних прав. 7 жовтня 1938 р. прем'єр-міністр Я.Сирови задовільнив їх прохання і Й.Тісо був призначений прем'єр-міністром Словаччини. Необхідно наголосити, що Я.Сирови, згідно 60 параграфу Конституції Чехословаччини, був повірений виконувати під час відсутності Е.Бенеша (емігрував 5 жовтня 1938 р. – М.В.) президентські функції.

11 жовтня 1938 р. сформувався перший автономний уряд Підкарпатської Русі, який очолив А.Бродій – лідер русофільського напрямку в краї. Міністрами були призначені Е.Бачинський і Ю.Ревай [1, ф.3, оп.1, спр.38, арк.1]. Слідом за ними міністерську посаду зайняв С.Фенцик, а А.Волошин та І.П'єшак стали державними секретарями. До першого автономного уряду ввійшло четверо представників

русофільського і двоє – українського напрямку. Необхідно погодитися з думкою сучасних дослідників, що співвідношення два до одного на користь представників русофільства, реально відображало співвідношення між двома головними політичними силами в краї [126, С.79].

Призначення А.Бродія прем'єр-міністром теж не стало несподіванкою, бо очолюваний ним напрям займав домінуюче становище в суспільно-політичному житті Закарпаття протягом всього міжвоєнного періоду. Необхідно також констатувати, що Автономно-Землеробський Союз (далі – АЗС), очолюваний А.Бродієм, від початку свого утворення в 1923 р., постійно на перший план висував головне політичне завдання – здобуття автономії, що було чітко зафіксовано як в програмі, так і в назві партії [126, С.26]. У своїй статті «Ми, автономісти, будемо нову вільну автономну Підкарпатську Русь», опублікованій у 1935 р., А.Бродій писав: «Коротко скажу чого ми, автономісти, хочемо і за що боремось: Підкарпатська Русь в її етнографічних кордонах від Попраду до Тиси, як вказано в Сен-Жерменському мирному договорі і Конституції Чехословацької Республіки... Повинні ми знати те, що жити і утриматись в великій сім'ї народів вдасться нам тільки так, якщо в нашому краї, на своїй рідній землі володіти і господарювати будемо ми самі. За це ми боремось до цього дня. Сьогодні влада на нашій землі знаходиться не в наших

руках, і ми бачимо і відчуваємо те, що наслідки нашої праці ми зберегти для себе не можемо. Тому ми боремось за автономію. Кожний знає, вже і відчуваєте, що так, як до цих пір було, далі бути не може ні по Божому, ні по-людському, ні по природньому праву» [375, 20 янв.].

АЗС, очолюваний А.Бродієм, різко зростав у кількісному відношенні. Наприкінці 30-х років він нараховував від 5 до 7 тисяч членів. Із року в рік зростав авторитет АЗС серед населення краю. Так, наприклад, під час виборів у парламент Чехословаччини в 1924 р. АЗС одержав 21161 голос (8,4% від усіх виборців), в 1925 р. – 28799 голосів (11,6%), в 1929 р. – 48509 голосів (18,2%), в 1935 р. – 44982 голоси (13,9%) [375, 31 авг.].

А.Бродій користувався авторитетом навіть серед частини виключно українського населення гірських районів Синеvirський священик (округ Волове) Ф.Горват в листі до власника «руської» друкарні Ю.Фелдешія захоплено писав про виступ Бродія у своєму рідному селі: «Наш народ, будучи доволно насичен пустими обіцянками, а притом воодушевлений річчю депутата пана Андрея Бродія у нашом селі, до того взволновался, що на днях заявили публично на зібранію соц. дем. посланця Ф.Ревая: «Ми уже жадних чеських партій не потребуємо, ай будеме ся держати автономно-земледельческого союза» [4].

Автономний уряд А.Бродія провів три засідання (15, 18, 22– 23 жовтня 1938 р.). На першому засіданні 15 жовтня 1938 р. були розглянуті і затверджені основні органи управління, які склалися із 9 міністерств, було констатовано, що в жовтні 1938 р. на Підкарпатську Русь завезено із Румунії 170 вагонів кукурудзи. На другому засіданні С.Фенцик прозвітувався про пророблену роботу під час переговорів по встановленню кордону із Словаччиною; а Ю.Ревай зробив доповідь про заборону вивозу державного і приватного майна з території краю. Обговорювалися також питання надання амністії, співробітництва з Німеччиною тощо. В центрі уваги третього засідання була внутрішньополітична ситуація в Закарпатті, зокрема, обговорювалося питання про розумне відреагування на угорський ультиматум щодо південних територій краю.

З ініціативи А.Бродія була створена комісія, до якої ввійшли відомі закарпатські вчені П.Сова, Г.Геровський, М.Кондратович, М.Бескид та І.Панькевич, перед якими ставилося завдання науково довести, що Закарпаття – русинська земля і цим самим «парировать мадьярские требования» [1, ф.3, оп.1, спр.40, арк.3]. 23 жовтня 1938 р. відбулося продовження третього засідання уряду А.Бродія, на якому прийняли рішення: «Область руських на півдні Карпат, відзначена мирними договорами як автономна одиниця, становить одне невіддільне ціле, частини якого

міцно зв'язані як тисячолітньою історією, так і тисячолітніми економічними умовами і братерським співжиттям її корінного автохтонного населення... Цілість і невіддільність цієї області визнали також і великі союзи і співдружні держави в міжнародних і мирних договорах, змінити політичне становище і приналежність якої вважаємо можливим тільки в її цілості без відторгнення її південної частини від північної і навпаки, можна виключно тільки на основі права самовизначення всього корінного автохтонного населення по демократичним принципам: всенародним голосуванням» [375, 26 сент.].

22 жовтня 1938 р. кореспондент львівської газети «Діло» – органу УНДО Галичини – Р.Голіян взяв інтерв'ю у А.Бродія: «В чому полягають труднощі з устійненням кордонів з Мадярщиною?»

Мадяри вимагають від нас південної частини Закарпаття, причому хочуть дістати Ужгород, Мукачів, Севлюш, Королево та відрізати нас від спільного залізничного шляху. Життєздатність Закарпаття була б тоді мінімальна. – А коли б з волі великодержав так прийшло би до плебіситу і коли б тоді південна частина Закарпаття з'явилась таки за мадярами – то що тоді? Ваш уряд твердить, що без тої південної частини життєздатність держави буде мінімальна.

– Думаємо, що такий вплив мало правдоподібний» [28, 1938, 20 жов.].

А.Бродій і керівництво АЗС вели подвійну гру, орієнтуючись на Угорщину, що викликало незадоволення представників українського напрямку. Газета «Нова свобода» звинувачувала А.Бродія у сприянні антиукраїнським виступам. Прем'єр-міністр запевняв, що провокації будуть припинені, однак вони продовжувались. Мали місце випадки застосування сили [13, С.30].

Досить швидко з'ясувалося, що А.Бродій вже тривалий час працював на Угорщину під кличкою «Берталон» [126, С.81]. Чехословацька контррозвідка уважно слідкувала за діяльністю А.Бродія. Начальник Президії поліцейського управління в Ужгороді Герр ще 4 січня 1933 р. доповідав Президії крайового управління Підкарпатської Русі, що «редактор Бродій має великі зв'язки з закордоном., він постійно зустрічається з представниками угорських опозиційних сил в Ужгороді» [1, ф.3, оп.2, спр.6, арк.3]. 17 жовтня 1938 р. Ю.Ревай попередив міністра закордонних справ ЧСР Ф.Хвалковського про зв'язки А.Бродія з Угорщиною. Внаслідок цього празький уряд заборонив А.Бродію виїзд в Будапешт для переговорів з Угорщиною. Міністр внутрішніх справ ЧСР Я.Черний твердив, що відомості з нарад міністерської ради потрапляють до угорського посольства в Празі [100, С.155]. Чехословацький

уряд звинуватив А.Бродія в порушенні «Закону про охорону республіки» і його заарештували. 26 жовтня 1938 р. бюлетень Пресової Служби Карпатської України повідомляв, що «у Бродія найшли мапу Карпатської України, на якій він сам розділив половину мадярам, а половину полякам та багато грошей» [1, ф.2. оп.1, спр.209, арк.28].

Необхідно погодитися з твердженням сучасного словацького вченого І.Ваната, що «у передмюнхенській Чехо-Словаччині політичний руснізм став родючим ґрунтом іредентських автономістичних політичних партій Бродія і Фенцика, які діставали підтримку з Угорщини і Польщі» [145, С.20]. Дослідник вважає, що на представників русофільського напрямку після окупації краю Угорщиною опирався гортіївський режим. Доказом такого твердження є той факт, що після окупації краю угорськими військами, А.Бродій представляв Закарпаття в угорському парламенті. Фінансування угорським урядом А.Бродія підтверджується опублікованими 1959 р. в Будапешті документами [393, С.10–11]. На запитання слідчого НКВС 13 січня 1945 р., «що Ви одержали від угорського уряду за своє співробітництво з ними?», А.Бродій відповів: «...Я одержував заробітну плату депутата парламенту – 1500 пенге, міністерську пенсію 1369 пенге в місяць» [375, 20 янв.]. Відставка і арешт А.Бродія викликали протести з боку його прихильників, які переросли у масові демонстрації [13, С.48]. Що стосується соратника

А.Бродія С.Фенцика, то йому вдалося втекти в розміщене неподалік польське посольство, а потім переїхати до Угорщини.

Таким чином, Андрій Бродій, як і весь очолюваний ним напрямок, пройшов своєрідну еволюцію. Протягом 20–30-х років він був прогресивним явищем в суспільно-політичному житті краю, бо відображав прагнення народу до рівності в складі Чехословаччини. Починаючи з кінця 30-х років, він займав чітку проугорську орієнтацію, хоча його лідери продовжували публічно виступати за єдність Чехословаччини.

Після арешту А.Бродія новим прем'єр-міністром чехословацький уряд призначив А.Волошина – лідера українського напрямку в краї [1, ф.3, оп.3, спр.47, арк.12]. Він у присутності міністра Е.Бачинського, чеського генерала О.Сватека і віце-губернатора краю О.Бескида склав присягу на вірність Чехословацькій республіці. У виголошеній 26 жовтня 1938 р. промові А.Волошин заявив, що забезпечить «народом Підкарпатської Русі їх культурні, національні та господарські здобутки... без різниці національної та релігійної» [1, ф.3, оп.3, спр.47, арк.9]. 27 жовтня 1938 р. в газеті «Нова свобода» було опубліковано звернення Української Народної Ради «До всіх українців по цілому світі! До всіх українських партій, організацій, груп, товариств в Галичині, Буковині, Бессарабії, Наддніпрянській

Україні, Канаді, Сполучених Державах Америки і взагалі до українців, де б вони не проживали», яке свідчило про чітку українську спрямованість уряду А.Волошина: «Ми віримо, – говорилося у зверненні, – що великий 50-мільйоновий український народ підійме й надалі своє велике слово і не допустить, щоб наші віковічні вороги, накладали на нас пута, знов садили нас в тюрми» [34, 1938, 27 жов.]. Це звернення було розцінене українцями, зокрема в Галичині, як заклик до допомоги. Почалися масові демонстрації у Львові, Станіславі, Коломиї. Були зафіксовані перші нелегальні переходи кордону.

А.Волошин сформував новий уряд виключно з представників українського напрямку. Виняток становив, хіба-що, Е.Бачинський. Це викликало велике незадоволення серед представників протилежного напрямку як у краї, так і за його межами. Секретар АЗС в Пряшеві В.Данча у листі до А.Волошина висловив сумнів про можливість спільних дій двох напрямів. Відповідь Волошина була однозначною: «Ми хочемо в згоді жити й з тими людьми – членами нашого роду, що голосять себе до руського табору, коли вони думають це широ, значить, коли вони почувають себе щирими слов'янами. Але з людьми, що під покришкою рускості хочуть прилучити нас до Мадярщини й агітують за тим приключенням явно, або через так зв. плебісцит, не хочемо мати нічого спільного» [1, ф.3, оп.3, спр.41, арк.1]. А.Волошин

закликав до співробітництва представників русофільства, але його заклик мав декларативний зміст. Не маючи своїх людей у складі уряду, русофіли на запропоноване співробітництво не погодились. Вважасмо, що повне відвернення А.Волошина на практиці від такого масового напрямку, яким був русофільський, було неоправданим і помилковим. Замість того, щоб прийняти компромісне рішення, прем'єр-міністр посилив проти себе опозицію.

Уже з перших днів свого прем'єрства А.Волошин почав орієнтуватися на Німеччину, сподіваючись на її покровительство. Станом на 13 лютого 1939 р. німецька національна меншість в краї становила 8714, або 1,60% населення [1, ф.3, оп.2, спр.8, арк.1]. А.Волошин все робив для того, щоб німецьке населення не відчувало ніяких проблем. Він навіть видав розпорядження, згідно з яким «всім громадянам німецької народності без огляду на їх державну приналежність дозволено організуватися в «Німецькій партії» по засадам національно-соціалістичним й організувати всі у цій партії звиклі партійні органи, якож і носити відзнаки і прапори з гаковим хрестом» [1, ф.3, оп.1, спр.45, арк.4]. Інженер Е.Ольдофреді, як представник німецької національної меншості, 27 січня 1939 р. був включений до списку майбутніх послів українського парламенту Закарпаття [13, С.144].

Уряд Карпатської України робив усе для того, щоб відносини між українцями і чехами, які проживали в краї, залишалися добросусідськими. Перед Міністерством внутрішніх справ Карпатської України А.Волошин поставив завдання, «щоби у найкоротшому часі між українським народом і чеським урядництвом настали знову нормальні, приятельські відносини» [1, ф.3, оп.3, спр.64, арк.60–62]. Відзначимо, що їх значно погіршила античеська пропаганда проугорської «п'ятої колони» в краї, про що мова йтиме нижче. Призначаючи А.Волошина прем'єр-міністром, чехословацький уряд покладав на нього великі надії, як на поміркованого політичного діяча, сподіваючись на його нейтралітет у внутрішній політичній боротьбі, яка не припинялася в краї. А.Волошин добре це усвідомлював, коли закликав місцеве населення виконувати «правильно свої повинності в межах Чехословацької Республіки» [1, ф.3, оп.3, спр.47, арк.9]. Навіть у наказі про запровадження в краї української мови, пропонувалося також поміщати написи чеською або словацькою мовами [1, ф.3, оп.3, спр.10, арк.5]. Отже, призначення А.Волошина прем'єр-міністром не привело до радикальних змін в українсько-чеських відносинах.

Станом на лютий 1939 р. в краї проживало 8,5 тисяч чеських чиновників (разом із сім'ями – 15 тисяч). Необхідно погодитися з сучасними дослідниками, що переважна

більшість із них «вороже ставились до влади А. Волошина і всього українського», [126, С.126] боячись процесів українізації. Члени Української національної ради у Великій Копані скаржилися А.Волошину на місцевого коменданта жандармерії Й.Кріжа, який «робить великі непристимості в нашій селі, агітовав і ще с і днесь підбурює населення проти одної кандидатської листи» [1, ф.3, оп.2, спр.28, арк.1]. На вимогу жителів В.Копані покинути село, Й.Кріж відповідав: «Я пуйду з Копанс, але еше мусім забіт двадцят неб тщиет україну» [1, ф.3, оп.2, спр.28, арк.1]. В с.Довге весь «склад учительства є ворожий українській нації» [1, ф.3, оп.3, спр.55, арк.32]. В.Гренджа-Донський писав, що «чехи, не тільки що на кожному кроці провадять саботажі, але навіть відкрито агітують. Комендант жандармерії в Буштині відкрито говорить, що з приходом українського уряду буде населенню гірше» [13, С.117]. Жителі с.Білки скаржилися А.Волошину на місцевого коменданта жандармерії Богача, який «є запеклим чеським шовіністом, що все ворожо ставився і ще й нині ставиться до української справи» [1, ф.17, оп.2, спр.21, арк.3]. Автори скарги звинувачували Богача в провокативних діях: «...Хтось болотом обкидав чеський надпис на бувшій чеській захоронці, де тепер знаходиться управа... Болотом були обкидані і вік на канцелярії управи. Пан комендант скоро по обкиданню болотом надпису появился в касарні Січи і заявив, що цей

вчинок зробили січовики... Підозрівасмо, що це було навмисно приготовано, щоб нас випровокувати і очернити, що ми виступаємо проти чехів» [1, ф.17, оп.2, спр.21, арк.4].

Отже, переважна більшість чеських чиновників вороже відносились до українського уряду, що справляло негативний вплив на розвиток українсько-чеських взаємин. Однак, необхідно відзначити, що нерідко ініціаторами античеських заходів виступали також січовики. Юрист М.Бандусяк у зверненні до слідчої комісії Президії УЦНР писав, що особистий секретар А.Волошина І.Рогач «закликав січовиків розбивати вікна.., зривати чеські прапори. Внаслідок такої вихови січовики билися з вояками і поліцією» [1, ф.1148, оп.1, спр.2, арк.3]. Виступи І.Рогача послужили сигналом до дій. Житель с.Колочава М.Шимоня розповідав, як місцеві січовики у спілці з галичанами, скинули чехословацький прапор і замінили його українським. Інцидент був з'ясований мирним шляхом. Інший активний учасник подій 1938–1939 рр. Й.Сарвадій писав про античеські дії окружного начальника в Рахові Солом'яного, який наказав до 21 березня 1939 р. замінити чеські надписи українськими. «Місцева команда Січі, – писав Й.Сарвадій, – однієї ночі самочинно позривала чужомовні надписи, що спричинило непорозуміння з урядом. Цей почин д-р Фрищин прилюдно зганив, – січовики втручаються у не свої справи. Коли д-р Фрищин був у

міністерстві шкільництва в Хусті, запрошено його до Головної Команди Січі, де накинули йому на голову коц й побили так, що навіть ребра поломили» [87, С.14].

З вищесказаного випливає, що конфронтацію у чесько-українські стосунки вносили обидві сторони. Чехи не сприймали українську владу та її рішення, а українці намагалися позбутися «опіки», нерідко використовуючи для цього різні методи, іноді такі, які суперечили чехословацькій конституції. Уряд А.Волошина не завжди мав змогу контролювати політичну ситуацію в краї. Українсько-чеські відносини різко загострилися після призначення чеського генерала Л.Прхали третім міністром Карпатської України. Уряд А.Волошина розцінив це рішення чеської влади, як втручання у внутрішні справи автономної держави. 20 січня 1939 р. А.Волошин у листі до Л.Прхали писав: «Це порушення автономних прав К.У. (П.Р.) викликало велике обурення між карпато-українським населенням. Свідчать про це стихія демонстрацій, які дуже згіршили дотепер на загал добрі відносини між карпато-українським населенням і чеським урядництвом К.У. ...Співпраця з Вами у правительстві К.У. (П.Р.) за тих обставин є неможливою» [1, ф.3, оп.3, спр.64, арк.42, 44].

Демонстрації проти призначення Л.Прхали українським міністром в багатьох населених пунктах вилилися у масові акції протесту. Жителі с.Вучкового

вислали на ім'я УЦНР «Маніфест про життя, або смерть», в якому вимагали відкликання Л.Прхали, а та кож звільнення із службових посад всіх чехів [1, ф.3, оп.3, спр.178, арк.42]. Надійшов протест із с.Торунь: «Раз здобутої волі ціною нашої крові чехам не дамо. Лише по наших трупах нас всіх чехи можуть посягнути на нашу волю» [1, ф.3, оп.3, спр.178, арк.48]. Негайного відкликання міністра-чеха вимагали жителі Колочави, Річки, Великого Студеного та інших закарпатських гірських сіл [1, ф.3, оп.3, спр.178, арк.44, 106, 115]. Необхідно відзначити, що окремі представники уряду роз'їжджали по селах і закликали народні маси до актів протесту проти призначення Л.Прхали українським міністром. 5 лютого 1939 р. чеським капітаном Новосадам був заарештований Кость Ліневич «за спробу агітувати в Доманинцях. Звинувачений в розповсюдженні листівок проти Прхали» [1, ф.3, оп.3, спр.10, арк.3]. Справа закінчилася компромісно: Л.Прхала виконував обов'язки міністра транспорту.

Із вищесказаного видно, яким було ставлення уряду Карпатської України до чеського і німецького населення, яке проживало на території краю. А.Волошин намагався проводити таку національну політику, щоб всі національні меншини почували себе як вдома. Доказом цього є ставлення карпато-українського уряду до єврейського населення. За підрахунками сучасних дослідників, на час гортистської

окупації в Закарпатті проживало понад 100 тисяч євреїв, не рахуючи не встановленого числа тих, хто перед окупацією встиг перебраться в Словаччину і Чехію [303, С.14]. 28 грудня 1938 р. А.Волошин прийняв делегацію єврейських національних меншин (складали 12% всього населення), керівники яких заявили про свою лояльність до влади. У відповідь на це прем'єр-міністр заявив: «Я до жидів, які шанують свою релігію і національність, завжди ставився прихильно. Конституція держави не була змінена так, щоб забезпечувати для всіх громадян федеративної держави однакові права... А щодо культурних потреб жидівського населення, то вони будуть по можливості сповнені» [303, С.16]. Однак, необхідно погодитися з твердженням М.Макари, що волошинське оточення не поспішало виконувати ці ідеї. Однією з форм переслідування євреїв угорським окупаційним режимом було видворення їх з краю, зокрема тих, що народилися на території Західної України і Польщі і не мали угорського підданства. Ця акція розпочалася відразу після встановлення на Закарпатті окупаційного режиму. Про це свідчать численні приклади з кримінальних справ євреїв.

Наприкінці 30-х років Чехословаччина була державою, в якій мали можливість вільно функціонувати понад тридцять різноманітних політичних партій та об'єднань. Всі вони представляли два основні напрями – русофільський і

народовецький (український). Однією з найбільш впливових була крайова організація Комуністичної партії Чехословаччини (КПЧ), з якою тісно співпрацювали «Об'єднання трудового селянства», «Червоні профспілки», «Лівий фронт» та «Союз друзів СРСР». Всі вони стояли на прорадянських позиціях. Близькою до комуністичної була Соціал-демократична партія, хоча вона так і не пішла на зближення з нею. На яскраво виражених русофільських і проугорських позиціях стояли АЗС і Руська національно-автономна партія. На українських соборницьких позиціях перебували УЦНР, фракція аграрної партії, Християнсько-народна партія, культурно-освітні організації «Просвіта», «Пласт» та інші. Такий стан справ існував до 25 жовтня 1938 р., коли празький уряд прийняв рішення про розпуск політичних партій.

Незважаючи на таке рішення чехословацького уряду, партії та об'єднання продовжували діяти. Фактично, найбільше від цього постраждали тільки закарпатські комуністи. 25 жовтня 1938 р. віце-губернатор краю А.Бескид видав розпорядження про призупинення діяльності крайкому КПЧ [81, С.34–35]. 2 листопада 1938 р. начальник ужгородської поліції доповідав у Прагу, що згідно з розпорядженням «були проведені обшуки в секретаріатах і на квартирах керівних діячів партії в Ужгороді, на Радванці і в Доманинцях», в результаті чого «знайдено і конфісковано

письмовий матеріал, печатки, посвідчення і партійні значки. Ці речі були забрані в поліцейське управління» [1, ф.3, оп.4, спр.12, арк.1]. Приміщення крайкому КПЧ були «замкнені й опечатані»[1, ф.3, оп.4, спр.12, арк.2].

У 1938 р. закарпатських комуністів нараховувалось чотири тисячі (працювали в 261 первинній організації 18 окружних комітетів), а в 1939–1941 рр. вони нараховували тільки 61 чол. Переважна більшість членів крайкому КПЧ емігрували в Радянський Союз [126, С.123]. А.Волошин не збирався відновляти діяльність цієї партії, навпаки, в краї посилилась антикомуністична пропаганда. З ініціативи закарпатських націоналістів у Карпатській Україні 10 лютого 1939 р. було утворено «Товариство боротьби з комунізмом». На установчих зборах цієї організації було обрано провід у такому складі: Ю.Перевузік (голова), М.Долинай (заступник), Ю.Химинець (секретар) [1, ф.3, оп.4, спр.12, арк.3]. «Ціллю товариства, – говорилося в Статуті, – є боротьба з комунізмом і марксизмом на всіх ділянках національного життя і у всіх його формах, та ліквідація наслідків большевицько-марксистського виховання. Не може бути прийнята в члени особа, яка належала до товариства, оснований на марксистській ідеології в останніх трьох роках» [1, ф.3, оп.4, спр.13, арк.13].

Закарпатські комуністи, загалом, негативно ставилися до уряду, очолюваного А.Волошином. «Реваї, волошини,

рогачі, росохи з українськими білобандитами – мерзотні зрадники свого народу, які запродались найлютішому ворогові за миску сочевиці, – писав лідер закарпатських комуністів О.Борканюк. – Ці мерзотні слуги Гітлера хочуть гнати закарпатських трудящих у братовбивчу війну проти українського народу, перш за все, проти Радянської України, щоб допомогти німецьким імперіалістам перетворити українські землі в свою колонію» [126, С.93]. Звичайно, що в цих словах не було і долі істини. Разом з тим, між комуністами і політиками уряду А.Волошина було чимало спільного, зокрема, спільна боротьба за українську мову, освіту і культуру, участь рядових комуністів у загонах Карпатської Січі тощо. Недоліком комуністів було те, що винуватими за складність соціально-економічного і політичного становища краю, вони намагалися покласти на владу Волошина, групу Ревая і «українських білоемігрантів» [81, С.49]. Цим самим, вони теж спричинилися до дестабілізації внутрішньополітичного становища Карпатської України.

20 січня 1939 р. уряд Карпатської України, «виходячи зі становища громадського спокою і порядку та з того, що діяльність політичних партій, існуючих в Карпатській Україні (Підкарпатській Русі), яких діяльність була припинена, загрожує громадській (державній) безпеці, вирішив розв'язати і розпустити всі політичні партії, що виявили діяльність до появи вищенаведеного розпорядження

чехословацького уряду. Наслідки розв'язання і розпуснення політичних партій... наступають зараз після оголошення. Майно розв'язаних політичних партій, що становило їх фонд, буде ліквідовано, а залишок дістатися державній скарбниці» [81, С.50]. Закарпатська преса цей крок уряду розцінила як вияв політичної мудрості: «Політична система Карпатської України не знає партій. Всі політичні партії були розпущені й зліквідовані. Політичне керівництво й провід Карпатської України належить Українській Народній Раді. Це є орган політичної консолідації й концентрації національних сил Карпатської України. Це не є політична партія, хоч і складається з активних людей всіх бувших національно-українських партій. В цьому органі не панує жадна доктрина, тут панує лише українська державотворча ідея...» [126, С.93]. Такий відхід від демократії урядом пояснювався не зовсім аргументовано: «Народ уже прозрів. Щоб не роз'єднали його вороги, позбувся всякого партійництва» [1, ф.3, оп.2, спр.5, арк.5, 6].

Розпускаючи всі політичні партії, А.Волошин дав дозвіл «заложити політичну партію під назвою «Українське Національне Об'єднання» (УНО)» [1, ф. 3, оп.2, спр.5, арк.7]. Приймаючи рішення про розпуск політичних партій, уряд Карпатської України допустився грубої юридичної помилки, адже це означало, що з парламенту і сенату Чехословаччини автоматично виключалися всі депутати розпущених

політичних партій. На думку представника уряду Карпатської України в Празі В.Шандора, «все це можна було здійснити іншим способом. Уряд мав скликати всіх представників політичних партій, їхніх послів і senatorів, представити їм план, яким способом хоче упорядкувати політичне життя краю та пред'явити їм програму нової політичної партії «Українське Національне Об'єднання». Вони до того мали зайняти своє становище. Політичні партії та їхні представники, посли й сенатори, що прийняли б платформу нової партії, включались би партійно до УНО від імені своїх партій, чим би стали послами й сенаторами нової партії і зберегли б свої мандати в Празі» [100, С.158]. Становище не врятувало і те, що 6 лютого 1939 р. уряд Карпатської України новим розпорядженням змінив своє попереднє рішення. Зміна полягала в тому, що первісне розпорядження про розв'язання політичних партій не відноситься до аграрної, соціал-демократичної, народно-соціалістичної та християнсько-народної партії. Саме представники названих партій і становили кістяк УНО.

24 січня був іменований центральний провід УНО, який очолив голова УЦНР Ф.Ревай. Інші керівні посади в партії були поділені таким чином: М.Тулик – заступник, А.Ворон – генеральний секретар, І.Рогач – секретар, В.Гренджа-Донський – редактор преси УНО, В.Комаринський – референт пропаганди, М.Бабота і М.Бандусяк – контролери,

А.Штефан, М.Брашайко, І.Невицька, С.Росоха, Ю.Пазуханич, М.Долинай, С.Клочурак, В.Лар, Д.Німчук, М.Марущак, Д.Попович, І.Климбуш, М.Гупаловський – члени центрального проводу УНО [1, ф.3, оп.2, спр.6, арк.8]. З початку свого заснування УНО, за словами В.Гренджі-Донського, почало видавати безліч закликів, які скоріше були наказами [1, ф.3, оп.2, спр.13, арк.168]. 27 січня 1939 р. центральний провід УНО сформував список кандидатів у послы до Сойму Карпатської України, до якого ввійшли 32 особи [316, С.26]. На думку сучасника, підбір кандидатів був зроблений поспішно і невдало. «Майбутній Сойм має розв'язати чимало питань, – писав В.Гренджа-Донський, – має ухвалити низку конче потрібних законів політичного, культурного, фінансового і господарського характеру – а нема тут спеціалістів» [13, С.168]. Зате переважна більшість із них була членами УНО.

Утворення УНО свідчило про те, що уряд Карпатської України не зміг повністю відмовитися від існування партій. По-друге, це свідчило про певну самостійність української влади, яка розпорядженням про утворення УНО порушувала попередні рішення празької влади.

Уряд Карпатської України максимальну увагу приділяв пропагандистській роботі, яку детально описав С.Росоха [81, С.31–40]. Листівкова пропаганда особливо посилювалась напередодні виборів до Сойму. Всі листівки

закликали голосувати за УНО. В одній із них говорилося: «Тату, не забудь, що 12 лютого (февруара) будемо голосувати... Скажи і мамі, щоб дала свій голос. Тату, не забудь, що листу веде прем'єр-міністр др. Августин Волошин і міністр Юліян Рєвай. Уважаймо, щоб не запропастили Рідний Край і тяжко здобуту свободу» [34, 1939, 15 лют.]. «Громадяни! Українці – Українки!» – твердила інша листівка, – на чолі кандидатки стоять: Батько Прем'єр о.Августин Волошин та міністр Юліян Рєвай. Ви вірите цим людям? Так! Кожний має це сказати у неділю 12 лютого 1939 р.» [34, 1938, 25 лист.].

Необхідно відзначити, що окремі політичні сили зробили свої кандидатські списки до Союму. Так, зокрема, поступили депутати празького парламенту від колишньої аграрної партії і «Група підкарпатських русинів», але Центральна виборча комісія відмовила їм у цьому [420, С.128]. Цей акт уряду А.Волошина слід розцінювати як суттєве порушення елементарних демократичних прав місцевого населення. Уряд докладав усіх зусиль, щоб за короткий час переконати населення в необхідності голосувати за УНО, хоча протилежної політичної партії не було, а вибори проходили на безальтернативній основі. Складалося враження, що уряд і найближчим часом не допустить утворення нових партій. Ця ідея проходить червоною ниткою через переважну більшість листівок. «Ти

вже об'єдналися, говорилося в одній із них, – і ніколи вже більше не сміш розбиватися на партії та групи» [1, ф.3, оп.3, спр.64, арк.163].

Вибори до Союму були призначенні на 12 лютого 1939 р. Голосування мало проходити на основі Виборчого Закону Чехословацької Республіки, який продовжував діяти на території краю. Зауважимо, що «Легітимаційний листок про вибори» передбачав покарання «як провину тяжкою в'язницею від одного до шести місяців: коли дехто відбирає виборцєви листу кандидатів без його виразного дозволу, або коли йому очеркує в листі кандидатів» [1, ф.3, оп.3, спр.64, арк.164]. Цей запобіжний захід уряду не застеріг від порушень закону про вибори в поодиноких округах.

Очевидець писав, що «результат недільних виборів... ув так надзвичайно успішний і для українського народу та українців взагалі корисний, що заскочив своєю несподіванкою не тільки ворогів, але і приятелів Карпатської України» [1, ф.4с/18, оп.1, спр.34, арк.1]. Із 92,5% населення, що взяли участь у виборах, 92,4% проголосували за УНО. Вибори пройшли на задовільному рівні без значних порушень, а їх наслідки можна вважати достовірними [1, ф.17, оп.2, спр.376, арк.1]. Бюлетень Пресової Служби Карпатської України так передав враження німецького журналіста: «Мені доводилося переїжджати через багато сіл, в яких маяв білий прапор (тобто, 98% проголосувало за УНО

– М.В.). Я бачив, як селяни з захопленням в очах дивилися на той шматок полотна та гляділи на мене, немов би хотіли сказати: «Видиш нашу гордість, чужинце». Ви повинні гордитися національною свідомістю Вашого простолюддя» [1, ф.3, оп.3, спр.64, арк.163]. Свідчення очевидців переконують у великому політичному піднесенні, яке було під час виборів. Житель с.Колочава, що на Міжгірщині, М.Шимоня розповідав: «Колочава уся проголосувала за УНО. Стільки було людей, що їх ланцюг в одному кінці села починався, а в другому закінчувався. Все було покрите синьо-жовтими знаменами, і здавалося, що Колочава – одне велике синьо-жовте полотнище» [4]. Подібну ситуацію описали очевидці подій Е.Медвідь, М.Липей, А.Субота, В.Цьока, В.Цех та багато інших. Закарпатці, які проживали в Бельгії, вислали своє привітання, а також просили «приєднати їх голоси» [4].

Необхідно відзначити, що цілий ряд населених пунктів віддали більшість голосів проти УНО. Зокрема, так зробили жителі сіл Іза, Гудя, Вербовець, Смоголовиця, Руські Комарівці, Великі Лази, Буковець, Дусино, Пасіка, Вишня Розтока. Більше двох тисяч голосів проти УНО було зафіксовано в столиці Карпатської України – Хусті. Це є свідченням того, що люди могли вільно висловлювати свою думку. В той же час воно доводить, що українська ідея

встановлювалася в безкомпромісній боротьбі протилежних одна одній сил.

Згідно з Конституційним Законом №328 від 22 листопада 1938 р., що узаконував автономний статус краю, передбачалося проведення виборів і Сойму Карпатської України. В ньому так визначалися хронологічні рамки проведення першого крайового парламенту: «Сойм Карпатської України буде вибраний найпізніше в квітні 1939 р. та скликаний в місяць по виборах президентом республіки до міста, яке означить карпато-українська влада» [1, ф.3, оп.4, спр.12, арк.4]. Уряд А.Волошина планував відкриття Сойму провести в Рахові 2 березня 1939 р., однак президент СР Е.Гаха сесії на той день не скликав. До цієї урочистої події була навіть випущена спеціальна поштова марка. Невдалою була також спроба провести відкриття Сойму 9 березня в Хусті. Е.Гаха дозволив скликати Сойм Карпатської України на 21 березня 1939 р., але на прохання А.Волошина він змінив дату на 15 березня. Члени уряду Карпатської України, як правило, звинувачували Прагу у постійному відкладенні Сойму. Однак, необхідно відзначити, що згідно з Конституційним Законом від 22 листопада 1938 р. з боку чехословацьких властей юридичних правопорушень не було.

14 березня 1939 р. А.Волошин проголосив самостійність Карпатської України, сповістивши про своє рішення міністерство закордонних справ Німеччини. Представникові

при уряді Чехословаччини В.Шандору було запропоновано «викопати акт незалежності в Празі, а ми тут зробимо, що буде треба» [100, С.269]. На прийняття такого рішення, безперечно, вплинули фактори міжнародного характеру, зокрема, проголошення самостійності Словаччиною і вторгнення угорських військ на територію Карпатської України. Названі фактори свідчили про державний розпад ЧСР. Шістьом засіданням Соїму, які проходили протягом трьох годин одного дня, випала доля бути історичними, бо на них були прийняті історичної ваги документи – про незалежність, державний устрій, назву, мову, прапор, герб і гімн Карпатської України. Таємним голосуванням був вибраний президент. Ним став А.Волошин, за якого проголосували всі послы.

Соїм проходив у той час, коли угорська армія вже вторглася на територію Карпатської України. Молода незалежна держава так і не розпочавши свою діяльність, припинила своє існування. Однак, незважаючи на короткочасність свого існування, саме виникнення Карпатської України як держави ще раз продемонструвало перед усім світом, що на Закарпатті живуть українці, які бажають мати свою державність разом з своїми братами з Великої України. Це підтверджується «Проголошенням Всеукраїнської Народної Ради до всього українського народу», прийнятому 10 лютого 1939 р.: «Народе

Український... кріпко віримо, що у новім великім бою нація Українська героїчно переможе і стане твердою стопою на тисячолітніх горах Золотоверхого, сонцем свободи осяяного, святого Кисва!» [1, ф.3, оп.2, спр.32, арк.4]. Червоною ниткою ідея соборності всіх українських земель проходить у меморандумі делегації Карпатської України до канцлера Німеччини від 24 жовтня 1938 р. «Карпатська Україна, – говорить в ньому, – складова частина території українського народу. Тому її населення усвідомлює свої обов'язки, що постають перед ним у даній момент не лише стосовно своєї країни, але також стосовно всього українства» [1, ф.3, оп.3, спр.14, арк.1]. Однак, цим намірам не суджено було збутися.

Отже, внутрішньополітичний розвиток Карпатської України з вересня 1938 до середини березня 1939 рр. був неоднозначним, суперечливим і складним. Найбільшим успіхом політичних сил краю було здобуття автономних прав у складі федеративної Чехословаччини. Заміна кабінету А.Бродія урядом А.Волошина свідчила про радикальну зміну політичної орієнтації. Починаючи з жовтня 1938 р. А.Волошин та очолюваний ним уряд, взяв чіткий курс на українізацію всього суспільного життя Карпатської України. Український уряд Закарпаття чітко притримувався орієнтації на Німеччину – єдину країну, що гарантувала безпеку кордонів краю.

Важливою віхою в житті закарпатців були вибори і засідання Сойму Карпатської України – першого українського парламенту в краї. Незважаючи на історичність прийнятих Соймом рішень, вони виявилися формальними, бо окупація Угорщиною Карпатської України, не дала можливість втілити їх в життя.

Важке внутрішньополітичне становище Карпатської України, на яке одночасно негативно впливали внутрішні та зовнішні фактори, а також невпевненість А.Волошина у всебічній підтримці всього населення краю, змусили його піти на певне згортання демократичних процесів. Воно проявилось у забороні всіх політичних партій і створенні єдиної партії – УНО, що свідчило про авторитарний характер влади у Карпатській Україні. Відхід уряду А.Волошина від демократії пояснювався необхідністю створення оптимальних умов для консолідації всіх патріотичних сил Карпатської України і проведення соціально-економічних перетворень в краї.

5.2. Організація Народної Оборони Карпатська Січ – збройні сили Карпатської України

На листопад 1938 р. припадає утворення Організації Народної Оборони Карпатська Січ (ОНОКС), хоча перші січові загони ще на початку 30-х років почав формувати Д.Климуш з Ясіня. У міжвоєнній Чехословаччині не могло

бути і мови про існування двох, паралельних одна одній армій, а тому, Січі були звичайними протипожежними і культурно-просвітніми товариствами, як і в сусідній Галичині. Необхідно також відзначити, що в 20–30-х роках не було і потреби створювати паралельні чехословацькій армії українські збройні сили, адже вона справедливо вважалася однією із наймодерніших і найбосдатніших у Європі. Наприкінці 30-х років різко загострилася міжнародна ситуація. Безперервні напади угорських і польських терористів, антиукраїнська діяльність проугорської «п'ятої колонії», бажання допомогти чехословацьким військам захищати територію краю, змусило уряд А.Волошина прискорити процес створення місцевих збройних сил.

«Назву Карпатська Січ, – писав один з ініціаторів створення організації Л.Гірняк, – треба завдячувати групі українських пластунів, а в першу чергу ініціаторові наради в справі створення якоїсь відповідної обставинам організації інж. Євгенові Кульчицькому, званому пластунові» [196, С.147]. Є.Кульчицький згодом пригадував: «До Хусту я приїхав з початком листопада 1938 р... Зараз на другий чи третій день я скликав до дому радника Рубиновича моїх давніх добрих друзів. Це були самі пластуни, крім мене були: Рубинович, Забавський, Блистів, Сич, Пап. Я тоді подав короткий огляд положення й зробив висновок, що нам треба подумати про якусь організацію півмілітарного характеру

для оборони національних інтересів Карпатської України, як аналогію я навів УСС-ів» [196, С.147]. Вирішили назвати нову військову організацію Карпатською Січчю, підготували її Статут. Підготовлені матеріали повинні були бути затверджені міністром внутрішніх справ. Труднощі виникли відразу, як тільки проект Статуту ліг на стіл В.Комаринському, який очолював відділ преси і пропаганди. Останній заявив, що Статут має бути значно доопрацьований, а також необхідно змінити назву організації. «По довгих переговорах, – продовжує Є.Кульчицький, – ми врешті усталили текст Статуту й остаточно прийняли назву «Організація Народної Оборони Карпатська Січ» [196, С.147–148].

9 листопада 1938р. в Хусті відбулися установчі збори ОНОКС, на яких було прийнято Статут організації. В ньому так визначалася головна мета Карпатської Січі: «Оборона державних і національних інтересів Підкарпатської Русі та плекання оборонного духа в українському громадянстві... краю, поборювання протидержавної пропаганди та всестороння підтримка правительства Підкарпатської Русі, зокрема для удержування ладу та безпеки» [1, ф.3, оп.1, спр.19, арк.9]. Керівництво січовими відділами здійснювала Головна Команда, що перебувала в Хусті. За пропозицією С.Папа-Пугача командантом Карпатської Січі було обрано Д.Климуша. До штабу організації ввійшли І.Роман, І.Рогач,

С.Росоха. Що стосується двох останніх, то вони навіть не служили в армії. Однак цей штаб був суто політичним, бо ще існував військовий, сформований з досвідчених військових фахівців. Рішення установчих зборів Карпатської Січі було затверджено міністром внутрішніх справ Карпатської України Ю.Реваєм 10 листопада 1938 р.

Що ж являла собою Карпатська Січ в структурному відношенні? Головними органами Січі були Головна Команда і Рада у відповідності із Статутом. Команду очолював командант, який мав двох заступників і двох членів команди. У компетенції вищих органів Карпатської Січі було керівництво організацією та розпорядження її майном. Рада складалася із команди і референтів (керівників секцій). Існували референтури організації і зв'язку, пропаганди, преси та морального виховання, інструкторсько-оборонного навчання. При Головній Команді діяли адміністративний секретаріат і ревізійна комісія. Члени організації ділилися на: а)дійсні, які були прийняті командою в члени організації; б)благодійні, які надавали організації матеріальну або моральну підтримку; в)почесні, які мали заслуги перед українським народом. Благодійних і почесних членів назначала рада. Крім членів були і кандидати в члени організації. Члени Карпатської Січі мали право брати участь у всіх заходах, що проводилися організацією, користуватись активними і пасивними

виборчими правами, а також носити формений одяг, знаки і зброю. Вони повинні були дотримуватися Статуту, беззаперечно виконувати накази команди і відбувати покарання. Низові організації Карпатської Січі поділялись на відділи. Кілька їх складали куш. За званнями керівний склад поділявся таким чином: старший січовик, десятник, сотник і атаман. Посади, які вони займали, були такими: гуртковий, провідник, кошовий, член ради і командант. Члени і посади позначались на рукавах і головних уборах форменого одягу. Керівний склад приймав присягу у присутності команданта.

Сучасними дослідниками наводяться різні дані про кількісний склад Карпатської Січі. За нашими підрахунками, тільки у Волівському окрузі (тепер Міжгірський район) нараховувалося близько однієї тисячі січовиків. Відзначимо, що станом на 30 листопада 1938 р. крім команди Карпатської Січі у Воловому, аналогічні підрозділи були засновані в Іршаві, Великому Березному, Перечніні, Рахові, Середньому, Тячеві і Хусті. У кожному з названих округів до команд Карпатської Січі масово вливалася молодь, однак лише лічені одиниці пізніше взяли участь у боях з угорським військом. Кількість вишколених січовиків, або так званих дійсних членів Січі, не перевищувала двох тисяч [154, С.54].

Найбільш босздатні військові частини Карпатської Січі знаходилися в Хусті. Поручник С.Сулятицький, який входив до складу хустської січової команди, пригадував: «Склад Коша – 5 сотень, 1-а і 2-га сотня... коло 320 людей (точно напередодні бою з чехами – 318 людей)... 3-я сотня це була сотня хустських робітників та селян, а також до неї входили студенти. Всього біля 200 людей. 4-а була так звана уряднича, із 160–180 людьми, 5-а залізнична – 40 людей (Подані числа трьох останніх сотень не є точні, а то головню із огляду на їх склад, де обов'язки поодиноких осіб вимагали частих пересувань та перенесення). Останні три сотні не приходили одначе під увагу, як кожночасна бойова сила, через їх склад та заняття поодиноких людей. Ужити їх можна було лише тоді, коли б якась операція була передбачена на гочно означений час та тривала недовго» [257, С.81].

Не кращим чином стояла справа з озброєнням. П.Стерчо писав, що «січовики зброї не мають. Тільки від випадку до випадку приділяється їм зброя для служби безпеки» [393, С.288]. Культурний референт ОУН при уряді Карпатської України О.Ольжич, який входив до складу військового штабу Карпатської Січі, писав, що Головна Команда «встигла закупити потай, приватно з різних джерел коло 200 револьверів, головню калібру 6,35, та три машинові пістолети з невеликою кількістю набоїв. З цього разом зі згадуваними 10 рушницями складалося усе озброєння Січі, з

яким вона вступила в грядучі події» [257, С.41]. Січовики Хустської команди мали «10 рушниць (манхліхтер) в добрім стані, 2 типу старшого та 3 автоматичні пістолі. Короткої пальної зброї було коло 50 штук як також кілька ручних гранат. Набоїв по 25 штук на кріс, а 50 на револьвер» [257, С.82].

Керівники Карпатської Січі кілька разів зверталися до А.Волошина з проханням передати зброю «з засобів, які знаходяться при окружних урядах та окружних судах» [1, ф.3, оп.2, спр.15, арк.3]. Прем'єр-міністр, не маючи таких повноважень, дозволу не давав. Аналогічно поступав і уряд. У відповідь послідували демонстрації під гаслами «Січі зброю!» Небажання Праги видати зброю Головній Команді пояснювалося кількома причинами: по-перше, чехословацька контррозвідка постійно повідомляла про підготовку змови проти уряду А.Волошина; по-друге, Карпатська Січ нерідко виходила з-під контролю автономного уряду; по-третє, сам А.Волошин побоювався конфронтації у відносинах з Чехословаччиною. Зброя в руках січовиків могла призвести до кровопролиття. Відсутність зброї й призвела до такої спроби захопити її силою, що вишилося в кровопролитні сутички 13–14 березня 1939 р. між відділами Карпатської Січі та чехословацьким військом. Відсутність зброї стала трагічним розв'язком під час боїв з угорською армією.

Розбудова Карпатської Січі вимагала значних коштів, а їх уряд не мав. А.Волошин звернувся з проханням про допомогу до громадян краю та української діаспори. Очікувана допомога незабаром почала надходити. 19 лютого 1939 р. КДКУ, який діяв у Канаді, вислав «5200 доларів на руки прем'єра о.А.Волошина... для розбудови Карпатської Січі» [34, 1939, 19 лют.]. Надходили пожертви від окремих політичних діячів краю, а також від окремих громадян. 13 січня 1939 р. «Нова свобода» повідомляла, що перерахували кошти на розбудову Карпатської Січі А.Волошин – 28000 кч., «Український Жіночий Союз в ЧСР» – 200 кч., єпископ Д.Няраді – 300 кч., підполковник Зарицький – 100 кч., доктор Д.Васильків – 300 кч., доктор Ю.Добриловський – 500 кч. У січні 1939 р. в Підкарпатському банку нараховувалось 34688 кч., висланих для розбудови Карпатської Січі. Р.Венгринович, хустський адвокат, з нагоди свого вінчання, перерахував 500 кч. на користь збройних сил молодій держави [34, 1939, 13 січ.]. Цікаві факти зустрічаємо у спогадах В.Гренджі-Донського: «Цього року (1939 – М.В.) наша селянська молодь колядувала в користь оборонної організації Карпатська Січ... Коляди пройшли всюди дуже гарно і наприклад у Синевирі заколядували 1200 кч. Нашій селянській молоді можемо лиш погратулювати» [34, 1939, 12 січ.].

В ніч з 13 на 14 березня 1939 р. в Карпатській Україні відбулися події, які зробили значний вплив на подальшу долю краю. Мова йде про військові сутички між карпатськими січовиками і чехословацьким військом, які співпали із вторгненням гортистської армії на територію краю. Ці події свідчили про кульмінацію чехословацько-українських суперечностей, що вилилося в безглузде кровопролиття, яке зробило неможливим військове співробітництво збройних сил ЧСР і Карпатської України.

Уряд Угорщини ніколи не покидав думки про розширення своєї території за рахунок закарпатських земель. На середину березня 1939 р. ці настрої стали особливо відчутними. Угорщина концентрує свої збройні сили на кордоні з Карпатською Україною, її війська готові до переходу кордонів краю. Відповідальність за територіальну цілісність Карпатської України несли чехословацькі війська, однак напередодні агресії вони почали втрачати до цього інтерес. А.Волошин відчував, що роль Карпатської Січі як єдиної боєздатної одиниці зростає з кожним днем. Однак, ця, поки-що, напіввійськова організація потребувала зброї, якої в неї майже не було. Ввечері, 13 березня 1939 р. відбулись дві наради керівництва Карпатської Січі, на яких обговорювалось питання озброєння. Ю.Боржава (письменник С.Сабол) вважає, що внаслідок цих нарад А.Волошин «підписав наказ команді чеської жандармерії

видати Січі зброю» [84, С.49]. Озброєні січові загони мали відійти на угорський кордон. Комендант жандармів підполковник Вака видав зброю, «а саме 41 крісів та около 90 револьверів» [257, С.58]. Проте Вака категорично відмовився видати решту частину зброї, незважаючи на наказ А.Волошина. Хоча, необхідно відмітити, що він не підпорядковувався прем'єр-міністру Карпатської України.

Хто ж спричинив трагедію, яка сталася в ніч з 13 на 14 березня 1939 р.? Чіткої відповіді на це питання немає. Фактично, існують дві точки зору, яких притримуються очевидці та історики. Обидві вони протилежні по своїй суті. Перша з них полягає в тому, що генерал Л.Прхала, виконуючи наказ Гітлера, який був зацікавлений у мирній ліквідації Карпатської України і мав свої плани щодо Чехословаччини, за ніч стягнув війська і жандармерію з околиць Хусту і «над ранок 14 березня збройно напав на команду та на всі касарні Січі в Хусті» [84, С.48]. Як відзначав один з дослідників, «волею Берліна було не утруднювати, але навпаки улегшувати окупацію Карпатської України мадярами» [99]. По-іншому дивиться на цю проблему Й.Сарвадій. Він говорить про попередню підготовку січовиків до боїв з метою «здобути зброю від чеської жандармерії» [115, С.10]. На його думку, січовики проводили вишкіл на старому цвинтарі, який заходився близько від будови «Раковці» в Хусті. Біля першої години

почі, озброєні січовики облягли Головну Управу жандармерії, запропонували жандармам передати ключі від складів зброї. Згаданий автор констатує: «Жандарми, чех і два українці, старались переконувати старшину Січі, що вони цього вчинити не можуть, нехай звернуться до начальника жандармерії підполковника Ваки., ключів вони від складів не мають, зброю розпоряджається начальник військ СТОС» [87, С.23–24].

Суперечка між січовиками і жандармами завершилася стріляниною. Хто стріляв першим – невідомо. За Й.Сарвадієм:

1) «армія, як правило, без відповідного наказу не вживає зброї, а якщо так, то в самообороні»;

2) «якщо чеська армія мала б намір розв'язати Січ, чи збройний переворот, то вона мала можливість застосувати нову військову силу, а не бавитися, та з кількома панцирними возами йти нападати на будови, в яких мешкали січовики, січову гостинницю» [87, С.24].

Йому заперечує С.Сулятицький, який аналізуючи склад січового коша в Хусті, його озброєння, приходять до висновку: «На випадок якоїсь акції зі сторони чехів, ми могли числити лише на оборону, а не противно» [87, С.19–20].

Так чи інакше, чеські війська вступили в Хуст «в силі 200 багнетів, 3 танків та легких гармат (кількість яких невідома)» [257, С.62]. Збройна боротьба тривала більше восьми годин. На вулицях Хуста з'явилися барикади, зав'язалися регулярні вуличні бої. А.Волошин всіляко намагався уладнати конфлікт, однак Прага не відповідала на численні телефони і телеграми української влади. «Грозил цілковита катастрофа, – писав В.Шандор, – А.Волошин кількома наворотами розмовляв з ген. Прхалою і вимагав, як голова автономного крайового уряду припинити бої» [432, С.16–17]. «На поміч жандармерії, – писав Й.Сарвадій, – прибуло військо з панцирними вozами і танками, бої розігрались на чотирьох пунктах міста і тривали до 11-ої до обіда, коли капітан поліції Ю.Білей, капітан генерального штабу Парчани і інші парламентарі проголосили перемир'я» [86, С.30]. Внаслідок боїв обидві сторони мали людські жертви, багато поранених. В літературі з цього приводу знаходимо певні розбіжності. Автори по-різному дають кількість загиблих під час боїв 13–14 березня 1939 р. Хоча дані наводяться різні, однак відомо, що січовиків загинуло значно більше, ніж чеських вояків (див. таблицю). Причини і наслідки цієї трагедії добре відомі.

Збройні сутички мали місце не тільки в Хусті. Вирвавшись з оточення кіш розбив жандармів у Велятині та Буштині. Чеських вояків було роззброєно біля Іршави, Білок,

Копані та Тячева [257, С.51]. Аналогічні події відбулися на Волищині. Ще в листопаді 1938 р. командантом гарнізону Карпатської Січі в Торуні став інженер О.Волянський. Склад гарнізону нараховував 20–25 чоловік. Він поділявся на три групи по 6–7 чоловік кожна [257, С.102]. Вояки гарнізону були озброєні «відібраною від поляків (терористів – М.В.) зброєю» [257, С.108]. За два дні перед виступом відбулась нарада у Воловому, під час якої обговорювалося питання спільних дій жандармів та січовиків проти терористів. Керівництву Січі стало відомо розташування чеських військ, жандармських та фінансових станиць, відомості про їх кількість та озброєння. О 9-ій годині 14 березня 1939 р. кур'єр з Хусту привіз наказ про негайне роззброєння чехів та захоплення їх позицій у Воливіському окрузі. «О год. 20.30 бій закінчився, – писав Г.Яворенко, – ворог ганебно втік, маючи коло 100 людей вбитих та багато ранених. Наші не мали ніяких втрат» [257, С.108]. Це явне перебільшення. Важко повірити, що така невелика за обсягом територія мала таку значну кількість жандармів. До того ж, добре озброєні чехи мали повну можливість дати достойну відсіч січовим загонам. 15 березня 1939 р. о першій годині 30 хвилин січовики в кількості близько 200 чоловік вирушили на польський кордон і рухалися в сторону Торуня. Січовики відкинули ворога за межі Карпатської України в глибину польської території на чотири кілометри, знищивши за

собою мости. Була оголошена мобілізація в населених пунктах Новоселиця, Ляховці, В.Бистрий, Майдан. До полудня змобілізували близько 400 чоловік, які чекали наказу з Хуста вийти на угорсько-український фронт. Над Карпатською Україною нависла нова небезпека – загроза угорської окупації.

Напад січовиків на чеське військо був тактичною помилкою. Він співпав з вторгненням угорської армії в Карпатську Україну. Кривопролитні сутички 13–14 березня 1939 р. значно ослабили Карпатську Січ і зробили неможливими її спільні дії з чеським військом проти агресора. «14 березня тріумфували мадяри, – писав С.Росоха, – що скористали з тих українсько-чеських боїв» [257, С.24]. До цього тільки додамо, що значна вина на українсько-чеському кривопролитті лежить на самому С.Рососі, який був одним із ініціаторів захоплення січовиками чеської зброї. Події першої половини березня 1939 р. прискорили трагічний кінець Карпатської України.

Фактором, який негативно впливав на політичну ситуацію в краї, були суперечності в самому українському таборі. Автономний уряд А.Волошина постійно відчував опозицію з боку молодих і радикальних націоналістів, які перебували в керівництві Карпатської Січі і вимагали рішучих дій по відношенню до чехів. Опозицію по відношенню до А.Волошина складали І.Рогач, І.Роман,

С.Росоха, Ю.Химинець та ін. Їх підтримували члени ОУН Є.Врецьона-Волянський, Ю.Лопатинський. С.Росоха пізніше писав, що «не раз дуже критично висловлювався на їх адресу та інших провідників... бо ж в наших «революційних поняттях» вони були «опортуністами», а тільки ми «правдивими» націоналістами. Без сумніву, що такі поняття в нас родились під впливом ОУН, до якої належали провідні одиниці закарпатської молоді» [101, С.9]. Що стосується інших активних учасників подій 1938–1939 рр. у Карпатській Україні, то у виданих ними спогадах суперечності в українському таборі, як правило, замовчуються. Через їх праці червоною ниткою проходить ідея монолітної єдності і всезагальної підтримки уряду А.Волошина. Насправді, все було далеко не так.

Кількість людських жертв під час боїв 13–14 березня між карпатськими січовиками і чеським військом у Хусті

Автор і назва праці	Січовики	Чехи
Кандяба О. Вояки-будівничі // Карпатська Україна в боротьбі. – С.49.	близько 40	близько 20
Кульчицька М. Коло ранених // Там само. – С.95.	до 50	дані відсутні
Сарвадій Й. Змова проти уряду Карпатської України. – С.24	120–150	7
Сулятицький С. З Кошем // Карпатська Україна в боротьбі. –	50–60	дані відсутні

С.86.			
Штефан А. Карпатський березень //К.У.Вісник Карпатського Союзу в ЗСА. – 1972 .– №1–2(6–7).–С.2.	108	дані відсутні	
Шанга Ю. Героїчний фінал укра-їнського пласту на Закарпатті // Альманах «Гомону України» на 1985 рік. – С.73.	72	дані відсутні	
Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України // Твори.–Т.VIII.–С.234.	близько 60	дані відсутні	
Бандусяк М. Особистий архів (м.Ужгород).	150	дані відсутні	

Командант січовиків в с.Арданові І.Соломко постійно переконував односельчан, що «владу не можна прийняти», а «Волошин уже давно заслужив на мотуз» [1, ф.3, оп.3, спр.73, арк.30]. М.Бандусяк доводив слідчій комісії ЦУНР, що члени Головної Команди Карпатської Січі С.Росоха та І.Рогач «підкошують авторитет українського правительства, спеціально міністра Ревая, твердячи, що його минувшість не дає запоруку правильного ведення держави, а прем'єр Волошин старий і мало енергійний, тому таку владу треба виміняти» [1, ф.1148, оп.1, спр.2, арк.3]. І.Рогач та С.Росоха називали «соціалістичними» і «комуністичними» склад ЦУНР, редакцію газети «Нова свобода», очолювану В.Гренджою-Донським. А.Штефана і М.Брацайка вони охрестили «безхребетними і запродавцями» [1, ф. 3, оп. 3, спр. 73, арк. 2]. Такі висловлювання названих осіб на масових мітингах викликали сумніви у населення, заважали

консолідації національних патріотичних сил. У Севлюші «під час демонстрації студенти учительської семінарії під проводом людей з «Естради» (пропагандистський апарат Карпатської України – М.В.) підійшли під будову польського консулату й повибивали усі шиби на вікнах» [87, С.8–9]. Такі провокативні дії значно ускладнювали міжнародне становище Карпатської України. Навіть В.Гренджа-Донський, що вважав себе «послідовним націоналістом», закликав до стриманості, дисциплінованості, бо «в нас мусить бути порядок і ніхто не сміє робити на власну руку» [13, С.121]. «Сам Волошин, – писав він, – приневолений був телефонічно висловити свій жаль» [13, С.132].

Сучасний дослідник О.Довганич вважає, що «приблизно з лютого 1939 р. в Карпатській Січі виникла опозиція. В ній спочатку опинились українські емігранти, в основному галичани (Кульчицький, Чорний, Волянський та ін.)». Командант Карпатської Січі Д.Климуш під час допиту 18 січня 1945 р. заявив: «Зі мною, наприклад, розмовляв Кульчицький, який ставив мені питання, чому на території Закарпатської України емігрантів не допускають до державних справ, чому перевагами користуються локал-патріоти. Локал-патріотами ми називали себе, а патріотами – емігрантів. Потім виявилось, що на боці опозиції, тобто на боці українських емігрантів, опинились і локал-патріоти Роман, Рогач, Росоха та інші [232, С.38], які фактично

перебували у керівництві Карпатської Січі і користувались в Січі великим авторитетом. Таким чином, Карпатська Січ фактично перебувала в руках опозиції» [232, С.38].

Незадоволені поміркованістю кабінету А.Волошина, радикали з Карпатської Січі тасмно збиралися на своїх нарадах. С.Росоха, І.Роман, В.Галаган, В.Забавський, А.Патрус, Ю.Химинець, Ю.Лопатинський, Є.Врецьона виношували плани державної змови проти уряду Карпатської України. Відомо про декілька таких спроб: у жовтні 1938 р., лютому–березні 1939 р. Представник Карпатської України в Празі В.Шандор писав, що «у другій половині лютого 1939-го року група гарячкуватих провідників з Головою Команди Карпатської Січі в Хусті (це помилкове твердження, бо Д.Климуш був відсутній – М.В.) на своїх тасмних нарадах рішили усунути уряд Карпатської України в Хусті, бо, мовляв, занадто м'ярко поводитьсь з чехами. Тим самим, вони самі хотіли захопити у свої руки владу Карпатської України і проголосити її повну незалежність» [430, С.55].

Ретельніша підготовка до змови велася в березні 1939 р., коли «при Головній Команді скоро створено окрему частину, що її назвали Другий відділ. Начальником цього тасмного відділу призначено інж. Євгена Врецьону-Волянського» [87, С.10]. Про тасмність і небезпеку їх задумів писав М.Бандусяк. Він доводив, що змовники «із Січи

виготовили конспіративну організацію, яка веде свою роботу у т. зв. розвідчій відділу, про чинність якого відмовила подати звіт командантові. Та конспіративна робота є керована із-за границі і за чужі гроші» [55, С.56; 1, ф.1148, оп.1, спр.1, арк.1]. Змову планували провести у два етапи: на першому (13–14 березня) захопити чеську зброю, а на другому (14–15 березня) здійснити державний переворот. Й.Сарвадій пригадував, що від свого товариша, який студював теологію у Львові, «довідався, що штаб Карпатської Січі приготується на здобуття зброї жандармерії і війська та скинути владу о.Волошина... Я налякався сам себе – повстання? «Таж ми не масмо створених хоча б на папері полків, хто буде полками керувати? – думав я» [86, С.30]. Провал операції по захопленню зброї зробив спробу державної змови неможливою [87, С.10].

Значну роль у становленні Карпатської Січі відіграла ОУН. Спроба створити її місцевий осередок була зроблена в Закарпатті ще наприкінці 1929 р. С.Новаківська з учнів Ужгородської вчительської семінарії сформувала організацію, чимось подібну до галицького Українського Військового Об'єднання. Однак на той час ще не були створені відповідні умови, і організація проіснувала недовго. Після невдалого замаху на одного з головних русифікаторів краю Є.Сабова С.Новаківська та інші члени організації були

заарештовані й засуджені чехословацьким судом. У першій половині 30-х років ініціативу проявив Ю.Химинець – представник молоді генерации в краї. Починаючи з осені 1934 р., на його квартирі в Мукачеві постійно відбувалися зустрічі членів Закордонного ПУНу. Сюди приїжджали Я.Барановський, Г.Чемеринська-Барановська, О.Ольжич, Л.Ребет, Я.Стецько, І.Борковський, З.Коссак-Тарнавський та ін. [95, С.74]. В 1936 р. виник навіть жіночий відділ юнацтва ОУН, який очолила М.Химинець. Проте націоналістичний рух не набув у краї масового характеру. З другої половини 30-х років Закарпаття стає в центрі уваги ПУНу. В 1937 р. Є.Коновалець запропонував створити його окремий штаб, а О.Чемеринський видав книгу «Платформа Закарпаття», яку слід вважати своєрідною програмою ОУН по відношенню до краю: автор був переконаний, що визволення Закарпаття можливе тільки при умові незалежності всієї України. Про вигідне геополітичне становище Карпатської України писав генерал М.Капустянський [339, С.131], працю «Воєнне значення і стратегічне положення Закарпаття» видав відомий військовий теоретик ОУН М.Колодзінський [339, С.152].

1938–1939рр. – період найтісніших взаємовідносин між ПУНом і закарпатськими націоналістами. Тодішній голова ПУНу А.Мельник пригадував: «Перші дні перебрання мною агенд виповнені були гарячковими заходами допомогти

Карпатській Україні, туди спрямовані були всі наші сили й засоби, якими розпоряджали ми» [339, С.33]. 20 грудня 1938 р. восводський уряд в Тернополі повідомляв Варшаву, що «ОУН планує роздобування зброї і засилання людей на Закарпаття» [264, С.88–89]. Члени львівської Політичної Колегії, що зібрались в Данцігу, 19 листопада 1938 р. теж обговорювали питання допомоги Карпатській Україні. Вони прийшли до висновку, що «Галичина могла б вислати строкових кооператорів, учителів, інженерів і шоферів» [1, ф.3, оп.3, спр.173, арк.15–16]. О.Думін писав у листі до А.Волошина: «1)яких фахівців було би потрібно Карпатській Україні? 2)в якій кількості з повищеназваних фахів? 3)якими дорогами вони мали б пробиратись на Карпатську Україну? Прямо через гори, чи через Німеччину, Словаччину, Чехію?» [1, ф.3, оп.3, спр.173, арк.17]. Чи відповів А.Волошин на лист О.Думіна – невідомо. Що стосується О.Думіна, то він «був у тісних зв'язках з німецькою службою розвідки. Крім того, він був членом Німецького Інституту Сходу в Кенігсберзі, у Східній Пруссії» [274, С.46]. Сучасний дослідник В.Косик писав, що у свій час О.Думін «постійно снував різні інтриги» проти Є.Коновальця, за що був у 1925 р. виключений з УВО [274, С.46]. У 1938 р. він не був членом ОУН, про що писав у листі до А.Волошина. Того ж року Карпатську Україну відвідав представник уряду УНР в екзилі М.Лівицький, який

повідомив А.Волошина «про готовність дати в розпорядження цього уряду близько 4000 кол. старшин і вояків Армії УНР для зміцнення оборони цього краю» [378, С.72].

Для того, щоб краще розібратись в обстановці, до Праги здійснив поїздки А.Мельник. Львівський часопис «Діло» повідомляв, що він «мав очолити збройні сили Карпатської України» [28, 1938, 18 лист.]. Які питання обговорював А.Мельник з представниками чехословацького уряду – невідомо. За словами генерала М.Капустянського, мова йшла про забезпечення Карпатської Січі зброєю [339, С.133]. Після відвідин Праги, А.Мельник побував на Закарпатті. В листопаді 1938 р. А.Мельник, німецький консул Г.Гофман, С.Росоха і І.Роман приїхали до Перечина, де відбулася таємна нарада. Їх приїзд був зафіксований чехословацькою службою безпеки, однак про що йшла мова у приміщенні перечинської школи – невідомо. Через деякий час у Хусті відбулися установчі збори Карпатської Січі [461, С.164].

Карпатська Січ, про що вже неодноразово згадувалось, потребувала зброю. ОУН поставила це відповідальне завдання на сотника Р.Ярого, який його не виконав. З.Книш, що пізніше виконував обов'язки політичного референта ОУН, писав: «Сьогодні справа ясна. Ріхард Ярий виконував німецькі доручення. Німеччина була заінтересована в мирній ліквідації Карпатської України... при допомозі Ярого

саботувала транспорту зброї» [264, С.431]. Р.Ярий мав псевдонім «Консул – 2» [252]. «Ріко Ярий, – писав В.Шандор, – сотник, був референтом із зовнішньої політики, а одночасно зв'язковим між Окремим та Військовим Штабами, він від імені Проводу Українських Націоналістів, мав до діла з політичними та військовими проблемами Карпатської України. Отже, таким чином, впливав на події в Карпатській Україні... Ріко Ярий, німець, офіцер австро-угорської армії, після війни зразу ж на початку української державності увійшов у зв'язок з українським національним рухом і так здобув довір'я його представників... Ріко Ярий був одночасно і зв'язковим від Німеччини, і тому міг бути рушійною силою у підготовці замаху на уряд, організувати гострі напруження між чехами і нами та проводити з декотрими командантами Січі пронимецьку політику. Саме вона гнала недостатньо озброєних січовиків проти тяжких кулеметів ворожих армій і танків, де вони гинули. Він командував також ворожими польськими та мадярськими агентами, яких було викрито і зловлено в Головній Команді (вивезених відтак автом німецького консула до Мадярщини), як також і тими, яких не вдалося зловити...» [100, С.306]. Цікаво, що ніхто з учасників і очевидців замаху на уряд Карпатської України так і не з'ясував роль Р.Ярого.

20 жовтня 1938 р. женевська українська пресова служба передала заклик голови ПУНу А.Мельника до українського

народу, в якому, зокрема, говорилося про необхідність усіма силами стати «суцільною лавою на службу Нації й зокрема бути готовими під сучасну пору кинути максимум національної енергії для скріплення сил у боротьбі за Українську Карпатську Державу» [393, С.204]. На заклик відгукнулися тисячі українців, перш за все галичан. Вони хотіли допомогти молодій автономній країні на її території.

Яку позицію зайняв ПУН по відношенню до масових нелегальних переходів польсько-чеського кордону? Якщо спочатку ПУН закликав до них, то через деякий час, а особливо після опублікування перестороги в українських газетах, він змінив свою позицію. «Людей до праці в Карпатській Україні було потрібно, – зауважив З.Книш, – але на те вистачали провідні і здібні одиниці, що їх доставила ОУН із своїх місцевих та еміграційних кадрів, а часто з ЗУЗ (західноукраїнських земель – М.В.). Масовий перехід рядового членства створював тільки клопіткову ситуацію урядові Карпатської України у внутрішньополітичних відносинах і грозив дипломатичними конфліктами назовні. Стало ясним та безсумнівним вже після упадку Карпатської України, що ці дві чи три сотні галицьких бойовиків більше чи менше тут нічого не рішали» [264, С.298]. Окремими членами ОУН, їх радикальним настроєм був незадоволений уряд Карпатської України. А.Волошин просив «не утруднювати йому і так важкого положення у відношенню до

Праги, надсилати культурних діячів і всяких фахівців, а не крикунів-революціонерів, що вже почали діяти на нерви місцевим українським провідникам» [265, С.49]. А.Волошину був також відомий і той факт, що частина членів ОУН брала активну участь у підготовці державного перевороту, в результаті якого мало відбутися усунення членів карпатського уряду від влади. У цій ситуації ПУН прийняв єдино правильне рішення: обмежитися засиланням на територію Карпатської України військових фахівців, що мали великий бойовий досвід, а також керівних провідників ОУН. Однак нелегальні переходи польсько-чеського кордону фактично вийшли з-під контролю ПУНу.

У 1938 р. в Берліні відбулася зустріч представників ПУНу з керівництвом Карпатської Січі. Закарпатський осередок ОУН представляв Ю.Химинець. Мова йшла про створення військового штабу Карпатської Січі. Саме на цій зустрічі й були розподілені обов'язки між членами ПУНу. Цей штаб був нелегальним з двох головних причин: по-перше, статут Карпатської Січі давав право до неї вступати тільки тим особам, які мали «красву приналежність», тобто були громадянами Карпатської України (Чехословаччини); по-друге, члени штабу були відомими діячами ОУН, яких розшукував польський уряд і вимагав їх видачі.

Військовий штаб спочатку очолював полковник М.Аркас, потім полковник Г.Стефанів. М.Чирський керував

«Летючою Естрадою», М.Михалевич і В.Олександрів відповідали за виготовлення плакатів, транспарантів тощо. Поет і науковець О.Кандиба (Ольжич), який в ОУН займав посаду культурного референта, організував товариство письменників і мистецтвознавців «Говерля», він же став координатором ідеологічної і політичної роботи в Карпатській Україні. З ініціативи О.Ольжича 10 грудня 1938 р. в Хусті було створено «Українське Еміграційне Бюро в Карпатській Україні». «Завдання названого Бюро, – говорилося у зверненні його засновників до Президії влади Карпатської України, – є сприяти плановому й доцільному виужиткованню сил, знань й фінансових спроможностей української еміграції для розбудови державного, господарничого й культурного життя Карпатської України» [1, ф.4с/18, оп.1, спр.61, арк.1].

Я.Барановський (Борис, Лімницький) відповідав за матеріальну допомогу населенню й уряду А.Волошина: саме через нього відбувалися контакти Закарпаття із світовими українськими організаціями. О.Сеник (Канцлер, Грибівський) не вірив у те, що Карпатська Україна вистоїть, але «проявив всі свої зусилля, щоб поміч... була достатньою і своєчасна» [339, С.33]. Генерал М.Капустянський був покликаний Проводом Українських Націоналістів для окремого завдання. Місцем його осідку була «амбасада» – приміщення, закуплене для справ ОУН представниками

американської Організації Демократичного Відродження України. Згідно з розробленим планом, М.Капустянський (Степовик, генерал, Низола) мав чекати подальшого розвитку подій. Залучалися до військових справ колишні генерали УГА В.Курманович і В.Петрів. До штабу Карпатської Січі також ввійшли Р.Шухевич (Щука), З.Коссак (Тарнавський), О.Карачевський (Свобода), Г.Барабаш (Чорний), Є.Врецьона (Волянський). Особливої уваги заслуговує М.Колодзінський (полковник Гузар) – найбільш легендарна постать на цьому відрізку історії Закарпаття [158, С.955–957]. Його праця «Українська воєнна доктрина» була високо оцінена у військових колах Європи, а її автор став у ряд з відомими теоретиками військового мистецтва. Полковник М.Колодзінський як і деякі його товариші, теж не вірив у те, що Карпатська Україна вистоїть, але притримувався думки, що «коли вже нема розумного виходу з тяжкого положення, то треба вміти вмерти по-геройськи, щоб така смерть була джерелом сили для молодих поколінь» [269, С.10]. Наступні події довели, що це були не пусті слова, а глибоке переконання автора «Української воєнної доктрини»; він залишав поле бою останнім. Будучи важко пораненим, разом із своїм товаришем З.Коссаком, потрапив у руки угорських терористів. Поблизу Солотвина їх розстріляли.

Необхідно відзначити, що штаб Карпатської Січі так і не зміг створити боєздатні збройні сили. Один із сучасних дослідників історії українського націоналізму Ю.Пундик змушений був визнати, що Карпатська Січ організовувалася «на швидку руку», а її вояки не мали «відповідного військового вишколу» [372, С.82–83]. Серед членів штабу дійшовим до останньої хвилини залишався тільки М.Колодзінський. Прихильники гетьмана в екзилі П.Скоропадського «вбачали одне з головних джерел падіння Карпатської України в нерозсудливій політиці лідерів ОУН і докоряли німецьким урядовим інституціям за прихильність до націоналістів» [436, С.331]. З таким однозначним висновком важко погодитися, якщо врахувати ще й той факт, що між гетьманцями і ОУН в 30-х роках майже не припинялася боротьба. На нашу думку більш близькі до істини ті дослідники, які вбачають у падінні Карпатської України трагедію. «Трагедія – для десятків молодих людей, – вважають В.Галас та І.Поп, – здебільшого емігрантів із Галичини і співчуваючих їм закарпатців, які заплатили своїм життям за ідею створення «українського П'ємонту» у Центрально-Східній Європі» [209, С.42].

Не припинялися зв'язки ПУНу з урядом Карпатської України в екзилі. П.Стерчо опублікував документ, який свідчить про те, що вже після окупації краю Угорщиною А.Волошин із своїми однодумцями зустрівся з А.Мельником і

навіть підписав договір про співпрацю. У ньому стверджується, що «Український Націоналістичний Рух, а зокрема Уряд Карпатської України і Організація Українських Націоналістів спільно змагали всіми силами створити, збудувати й оборонити Карпатську Українську Державу» [393, С.110–111]. З опублікованого П.Стерчом документу видно, що від ОУН його підписали А.Мельник, О.Сеник-Грибівський і Я.Барановський-Лімницький. Делегацію Карпатської України склали А.Волошин, Ю.Ревай і А.Штефан. Більш детально про хід переговорів і підписання названого документу говорить «Особова справа А.І.Волошина» [3, Н–17681, л.28; 170].

19 червня 1945 р., перебуваючи в Лефортовській в'язниці, А.Волошин заявив слідчому НКВС Вайндорфу: «...Я мав зустріч і розмову з А.Мельником, але не в Берліні, а в Італії... Знаходячись в Празі до мене на квартиру в кінці серпня чи на початку вересня 1939 р. прийшли прем'єр-міністр Ю.Ревай і В.Комаринський і повідомили, що вождь українських націоналістів Андрій Мельник запрошує мене – президента Карпатської України, їх і члена мого уряду міністра освіти Августина Штефана в Венецію (Італія) для політичних переговорів з питання дальнішої долі Карпатської України... Я погодився вести переговори з А.Мельником і для цієї цілі поїхати до нього в Італію» [3, Н–17681, л.28].

«Переговори відбулись в готелі на острові Лідо (Венеція), – продовжував А.Волошин, – де вже чекав А.Мельник, його секретар і професор римського університету. При переговорах були присутні: Андрій Мельник, його секретар Барановський і професор римського університету Онадський (або Онацький) – ідеолог українських націоналістів, який одночасно очолював націоналістичні організації в Італії, я – президент Карпатської України, прем'єр-міністр мого уряду Юлій Ревая, міністр освіти Августин Штефан і В.Комаринський – керівник пропаганди при моєму уряді. Після обміну привітаннями проходили політичні переговори, повного змісту яких не пам'ятаю. Добре пам'ятаю тільки те, що Мельник запропонував мені і решті делегації погодитися на присудження території Карпатської України до решти українських земель, тобто до Галичини і Радянської України для утворення «Самостійної України». Далі Мельник заявив, що ціль по створенню «Самостійної України» буде здійснена при допомозі українців, які населяють всі землі і вони ж допоможуть удалити угорців з території Карпатської України, яку останні окупували. На пропозицію Мельника я згоди не дав і відповів, що моя ціль полягає в тому, щоб удалити угорців з території Карпатської України і зберегти її автономію. Мельник, Онацький і Барановський запросили мене, Штефана, Ю.Ревая і Комаринського поїхати в Рим для

продовження переговорів, але я від цього відмовився і поїхав з Комаринським в Прагу» [3, Н-17681, л.29].

З наведеного документу видно, що А.Волошин вищеназваний договір не підписував. Однак, А.Штефан і Ю.Рсвай поїхали в Рим, і не виключено, що договір був ними підписаний. Що стосується А.Волошина, то він розцінював запрошення А.Мельника в Рим «як прагнення з його боку зробити на мене вплив і погодитися на його пропозиції в Римі, де б йому допомагали в цьому націоналістичні кола» [3, Н-17681, л.30]. Сучасний дослідник історії Карпатської України М.Болдижар теж вважає, що А.Волошин договір з А.Мельником не підписував [126, С.113]. Безперечно, А.Волошин не відкидав воз'єднання краю з Великою Україною, однак вважав це справою майбутнього. Протягом свого перебування в еміграції, колишній президент Карпатської України переслідував єдину мету – звільнити територію краю від угорських військ.

Незважаючи на велику чисельну перевагу ворога, Карпатська Січ зробила опір. «Тоді, коли вісім мільйонів чехів віддало себе під панування німецької держави без найменшого спротиву, – писав кореспондент галицького журналу «Жіноча воля», – в той час тисячі українців збройно виступили проти мадярської кількатисячної армії» [29, 1939, Ч.4]. Про битву на Красному полі повідомляв львівський часопис «Нова зоря»: «Не дасться заперечити факту, що під

Хустом відбулася велика битва, в якій з обох сторін полягло багато соток вояків. Мимо всієї симпатії до мадярів не можемо не підкреслити, що український народ... хоробро боровся» [33, 1939, 27 квіт.]. Аналогічне можна прочитати в іншому виданні: «...навіть найбільший ворог українського народу мусить признати, що українська молодь по-геройськи обороняла свою волю» [29, 1939, Ч.4]. Угорські власті змушені були визнати, що «під час березневих операцій на Карпатській Україні мадярська армія мала 72 убитих, 163 ранених, 4 пропавших без вісти і 2 полонених» [33, 1939, 20 квіт.].

18 березня 1939 р. останні захисники Карпатської України припинили опір, однак окремі відділи Січі продовжували боротьбу в партизанських загонах. В горах між Великим Бичковом, Кобилецькою і Квасівською Полянками та Раховом діяли партизани, яких очолювали С.Росоха, М.Крупа, О.Ворохта. «Поява карпатських січовиків у горах, – писав Ф.Попович, – підбадьорила населення і піднесла їх дух. Зародилася надія на скоре визволення і краще майбутнє» [258, С.192]. Угорська влада кілька разів оголошувала амністію всім тим, хто припинить боротьбу, однак безуспішно. Після того, як керівництво діями всіх партизанських груп взяв на себе С.Росоха, було вирішено «звільнити від дальших обов'язків в партизанці всіх, котрі не народжені в Карпатській Україні. Місцеві

січовики мали допомогти їм дістатися за кордон».182 В травні 1939 р. партизанів Карпатської Січі на Рахівщині очолив О.Ворохта. «Бойові акції партизанів... таки не дали мадярам спати. На початку травня мадяри видали для населення відозву з останньою пригадкою, щоб здати всіляку зброю і негайно зголосити всіх підозрілих і чужих людей. З цією відозвою три дні і три ночі були по горах в надії, що вони розгромлять «січ-банду»... Ворохта тримав нас досить гостро, і ми також мусіли запрягтися до роботи і час до часу розвозили і розліплювали летючки з різними закликами до Рахова і Великого Бичкова. А коли більшовики зайняли Галичину, то багато з наших хлопців у добрій волі і надії на краще майбутнє перебралися за кордон і опинилися в Галичині» [258, С.194]. Партизанський загін у Волівському окрузі очолювали Ф.Тацинець-Крот і О.Тарасюк. У його складі перебували жителі з різних верховинських сіл і галичани. Після оголошення амністії Ф.Тацинець повернувся до рідного села Келечин, після чого був заарештований і розстріляний поблизу Волового.

Угорські архівні документи підтверджують всю небезпеку для Будапешту дій партизанських загонів. Генеральний штаб угорської армії в березні 1939 р. прийняв рішення провести ряд бойових операцій по «очищенню» Карпатської України «від чужих елементів, а про їх «очищення» доповідати кожні десять днів» [10, К-184, тітел

62, alapszam 131995, 1–2 óld]. «Чужі елементи», до яких відносили і галичан, виводили до угорсько-польського кордону, і там передавали на розправу полякам [10, K–184, títel 62, alapszam 131995, 2 óld]. Гортисти цілком серйозно віднеслися до існування «банд січовиків», як вони називали загони українських партизанів. Саме з цією метою збільшувалась кількість військ в окремих округах. Це стосується і жандармського корпусу. Так, у Перечинському окрузі діяли 94 жандарми, в Іршаві – 15, Нижніх Воротах – 17, Хусті – 30. [444, 36 óld]. В 1939 р. в Ужгороді була відкрита спеціальна жандармська школа, в якій навчалось 500 майбутніх жандармів [444, 37 óld].

Документи угорських архівів дають можливість уясувати головну причину тривалості партизанських січових загонів. Їх діяльність була не стільки відчайдушною спробою несприйняття угорської окупації, як відповіддю на масові репресії і колонізаторську політику «визволителів русинів». Перша військова адміністрація Закарпаття була сформована, фактично, ще напередодні окупації. Її очолив Б.Новакович, а членами були призначені тринадцять вищих офіцерів угорської армії [452, 120 óld]. М.Козма змушений був визнати, що «Закарпаття ми (угорці – М.В.) одержали тільки при допомозі німців. Без них це зробити було б важко» [10, K–429, títel 2830, 197 óld]. Керівник терористів вважав, що «німці не хотіли нас з'їсти», «ми ще їм потрібні», «багато

чого ми, угорці, ще не розуміємо» [10, К-429, тїitel 28-30, 199 6ld]. Уряд Німеччини ще на початку 1939 р. заявляв, що для неї Угорщина необхідна як міцний і дружній сусід. Берлін вимагав, щоб «після окупації Карпатської України Угорщиною було взято до уваги німецькі транспортні потреби та економічні інтереси імперії» [467, 164-165 6ld]. Вже за перші два місяці окупації на працю в Угорщину відправлено 59377 чоловік, а в Німеччину – 686 осіб [11, vkf, 3642 cs, 490 6ld]. Вже в березні 1939 р. Закарпаття наводнили угорські агенти, які вербували робітників на працю до метрополії. В першій половині березня 1939 р. в Ужгороді було відкрито представництво сільського господарства, яке вирішувало єдину проблему – набір робітників на працю в Угорщину.

Уже згадуваний М.Козма зізнався, що «завоювати Закарпаття при допомозі німців було легко, але важко буде його утримати, тому що угорці не вміють поводитися з іншими народами» [471, 31-33 6ld]. Для угорської військової адміністрації кожний закарпатський інтелігент вважався підозрілим і небезпечним. Один із агентів доносив, що «закарпатський народ знаходиться в значній мірі під впливом греко-католицьких священиків, 95% яких добре себе вели у міжвоєнний період. Що стосується вчителів, то 60% з них треба негайно звільнити, бо вони прихильники українського напрямку». Жертвами репресій гортистів

ставали різні категорії місцевого населення, однак найбільш жорстоко окупанти поводитись з членами Карпатської Січі. «Під натиском окупантів ми змушені були відступати, – пригадував І.Піпаш, – патріотам довелося добиратися до домівок. Йшли, як лише могли: через гори, лісами, бо в селах господарювали місцеві «чорносорочечники», ловили й убивали січовиків. Так загинули Павло Волощук у В.Бичкові, Іван Полянчук, Федір Рознійчук, Василь Тимошук, Іван Годван і Михайло Мендешора з Требушан, Василь Небола та Карло Купар з Грушова (закатували їх у Квасах)» [258, С.209].

17 березня 1939 р. потрапив у полон керівник іршавських січовиків В.Галас і був розстріляний гонведами. Така ж доля спіткала команданта Волівської Січі С.Фігуру, якого розстріляли 18 березня. Ватажок Хустських січовиків О.Блестів-Гайдамака, перебуваючи в хустській в'язниці, «не мав олівця, тому шпилькою проколов палець і кров'ю написав записку: «Я, Олександр Блестів, 22-річний з Хуста, іду на смерть за те, що любив свою рідну Україну» [258, С.253]. Про своє перебування в угорському таборі Вор'юлопош писав О.Пайкош – активний член «Просвіти» 30-х років. Він описав факти знущань і тортур над січовиками Павлом і Петром Андрейчиками, послом Сойму І.Перевузником та іншими [74]. В таборі перебували 1200 чоловік. Детальні описи табірної життя містяться в

щоденнику В.Гренджі-Донського[13, С.261–341]. Його автор описав злодіяння гортистів не тільки в таборі, але і в різних куточках краю. Він помістив відомості про розстріл терористами М.Колодзінського, З.Коссака, Ф.Тацинця, О.Блестіва, Я.Завальницького, С.Фігури, Д.Остапчука та багатьох інших. Житель с.Скотарське, що на Воловеччині, В.Ігнась розповідав: «Розпочалися арешти... Тюрми були повні. Багато людей розстріляно, особливо молоді, угорськими жандармами і військами. Тільки з моєї семінарії біля Хуста загинуло біля 25 хлопців...» [23, С.511]. Свій побут в угорській тюрмі та концтаборі описав С.Пугач [76, С.7–8]. Садистські методи катування практикувались гортистами в каштелі «Ковнер».

На жорстокість угорців неодноразово звертав увагу А.Волошин. Вже перебуваючи в еміграції, він писав у листі до міністра закордонних справ Німеччини Й.Ріббентропа: «Кривава окупація, безжалісні переслідування українського народу, безтактна поведінка представників угорської влади по відношенню до корінного населення, відсутність в угорських урядників всякого соціального чуття, а також економічна відсталість Угорщини стали результатом того, що з часу свавільного захоплення Карпатська Україна перетворилась у вогнище наруги» [3, Н–17681, л.69–70]. А.Волошин, навівши конкретні факти про різке падіння матеріального і духовного добробуту закарпатців,

підсумував, що «угорський королівський уряд розглядає Карпатську Україну з перспективи 1914 року. Ось чому в країні не видно ніяких ознак на покращення умов життя. Підсумком цих обставин є те, що Угорщина не в силі завоювати симпатії населення країни. Наслідки, котрі випливають звідси, очевидні» [3, Н-17681, л.70-71].

Жорстокі репресії гортистів стосовно карпатських січовиків були прикладом грубого порушення міжнародних угод відносно трактування військових полонених. Після підписання С.Ключураком наказу про призначення 15 березня 1939 р. полковника С.Єфремова командуючим Карпатською Січчю, уряд Карпатської України перетворив напіввійськову організацію у збройні сили краю. Виходячи з цього, Карпатська Січ ставилася під охорону постанов Женеvської конвенції відносно ведення війни, охорони полонених тощо. Однак, для агресора цей факт не мав ніякого значення.

Отже, виникнувши в листопаді 1938 р. як напівмілітарна організація, Карпатська Січ пройшла еволюцію до збройних сил Карпатської України в березні 1939 р. Її поява пов'язана з руйнівною дією міжнародних факторів (постійні напади угорських і польських терористів, антиукраїнська діяльність проугорської «п'ятої колонії» тощо). Збройні сили Карпатської України мали свою певну структуру, найвищим шаблоном якої була Головна Команда.

Незважаючи на спроби уряду Карпатської України та зусилля діаспори посилити боєздатність Карпатської Січі, вона ні в кількісному, ні у військовому відношенні не була здатною дати відсіч фашистській агресії. Проте вона відіграла позитивну роль у захисті кордонів краю від нападів терористів.

У керівництві Карпатської Січі стояли радикальні закарпатські націоналісти, які, фактично, спрямовували діяльність цієї організації. Нерідко вони допускалися прикрих тактичних помилок, зокрема, у ставленні до чехів. Численні конфлікти врешті-решт переросли в кровопролитні бої 13–14 березня 1939 р. між січовим і чеським військом, в результаті яких Карпатська Січ зазнала значних втрат і виявилася нездатною протистояти військам Угорщини. Відповідальність за цю трагедію несуть її керівники. Карпатська Січ нерідко йшла на конфронтацію по відношенню до власного уряду, часто виходячи з-під його контролю. Такого роду конфлікти вилились у кілька спроб скинути законний уряд А.Волошина. Остання (в ніч з 13 на 14 березня 1939 р.) була особливо небезпечною, бо співпала з вторгненням агресора.

З перших днів надання Карпатській Україні автономії, на її території з'явилися члени ОУН. Вони відіграли неабияку роль у формуванні Карпатської Січі, хоча так і не змогли створити боєздатні збройні сили. Доказом цього є

слабкий опір Карпатської Січі угорській армії. Завдяки членам ОУН були встановлені контакти Закарпаття із світовими українськими організаціями, які допомагали уряду Карпатської України у фінансовому відношенні. Використані джерельні матеріали дають можливість зробити висновок, що члени ОУН відіграли неоднозначну роль у розвитку політичних подій 1938–1939 рр. у Закарпатті. Окремі його члени взяли участь у спробі державного перевороту 13–14 березня 1939 р., а штаб Карпатської Січі, що складався в основному з членів ОУН, у вирішальний момент оборони Карпатської України, за винятком полковника М.Колодзінського, залишив територію краю і емігрував за кордон. Цей факт відіграв немаловажну роль у наступних політичних стосунках між ПУНОм і урядом А.Волошина на вигнанні. Рядові оунівці, разом із закарпатцями, взяли активну участь в безнадійному захисті Карпатської України. Чимало їх загинуло в боях, або потрапили до угорських тюрем і концтаборів.

Із вищенаведеного матеріалу видно, що Карпатська Січ, незважаючи на малочисельність і слабке озброєння, на відміну чеської армії, дала бій агресору. Опір Карпатської Січі угорським військам слід розцінювати як першу спробу опору фашизму в Європі.

5.3. Діяльність угорської іреденти в Карпатській Україні

На території краю активно діяла угорська іредента, яка в 1938–1939 рр. розповсюджувала дезінформацію про карпато-український уряд та його прем'єра, видавала листівки протичеського і протиукраїнського характеру. Як і постійні напади терористів, вона теж негативно впливала на політичну ситуацію в краї. Хоча антиукраїнська пропаганда особливо посилилась після зміщення А.Бродія з посади прем'єр-міністра автономного уряду, а також під час підготовки угорським урядом плебісциту серед закарпатського населення, однак її генеза відноситься до більш ранніх часів.

Вже 5 серпня 1919 р. представники Угро-Руської партії підписали в Будапешті меморандум з вимогою приєднати Закарпаття до Угорщини, який направили главам урядів Антанти. «Як уже от тисяча роков, – говорилося у меморандумі, – руснаки все готові білі ід угром прістаті, так у сем ділі і тепер ізповняють свою волю» [1, ф.63, оп.1, спр.18, арк.1–4]. Меморандум підписали М.Куткафалві-Кутка, І.Продан, Й.Іллеш-Ілляшевич, В.Балог та десятки інших. Після приєднання Закарпаття до Чехословаччини угорські агенти ні на мить не припиняли свою діяльність. 10 січня 1920 р. Громадянське Управління Підкарпатської Русі в Ужгороді повідомляло Мукачівське Жупанське Управління,

що в Берегові були заарештовані «12 головних агітаторів і вожаків античеського терору і інтерновані в Іллаву на Словаччині. Однак, п'ятьом із них вдалося своєчасною втечею на угорську територію уникнути цього міроприємства» [1, ф.14, оп.1, спр.15, арк.84]. У багатьох містах Закарпаття були зафіксовані терористичні акти, ініціаторами яких виявилися агенти Угорщини [1, ф.29, оп.3, спр.103, арк.53]. Вже у 1920 р. чехословацька поліція виконувала розпорядження про розслідування і прийняття мір проти створення угорською агентурою терористичних загонів і підривної проугорської пропаганди [1, ф.14, оп.1, спр.36, арк.6–7].

Угорські агенти просто наводнили Закарпаття. Капітан чехословацької поліції Шронек повідомляв, що священник Мадьяр Балінт, який є агентом угорської розвідки, «був єдиним зачинщиком демонстрації християнських соціалістів, які з угорським трикольоровим прапором організували провокації в день прибуття французької місії в Ужгород» [1, ф.63, оп.1, спр.25, арк.47]. Начальник Солотвинського Жупанського Управління Рудий повідомляв про аналогічне в своєму окрузі [1, ф.29, оп.3, спр.28, арк.103–104]. Проугорські елементи згуртувалися навколо лідерів «Партії дрібних господарів», а особливо активними були Камінський, Демко, Мєргеш, Егрешій, Куртяк [1, ф.14, оп.1, спр.132, арк.58]. Останній одержав від уряду Угорщини 30

млн. кч. на проведення античеської агітації. Президія Громадянського Управління Підкарпатської Русі підтвердила цю інформацію [1, ф.14, оп.1, спр.125, арк.35]. Угорський уряд фінансував газету «Мадьяр Йогпарт», яка в 20-х роках відкрито виступала проти чехословацького уряду [1, ф.14, оп.1, спр.57, арк.21]. Справа дійшла до того, що ще в 1921 р. в Будапешті, при Міністерстві закордонних справ Угорщини, був організований офіційний центр іредентської пропаганди на території Чехословаччини, Югославії і Румунії під назвою «Охорона меншин окупованих територій» [1, ф.29, оп.3, спр.124, арк.14]. Названий центр нерідко розповсюджував слухи про близьке військове вторгнення Угорщини в Закарпаття, про підготовку античеського перевороту тощо [1, ф.14, оп.1, спр.106, арк.180]. Протягом всього міжвоєнного періоду проугорська «п'ята колона» активно діяла на території Закарпаття, намагаючись дестабілізувати політичну обстановку, зробити її вибухонебезпечною.

Сучасні дослідники справедливо вважають, що в 1938–1939 рр. переважна більшість угорського населення, «які з дня на день чекали включення краю до Угорщини», вороже відносилися до українського уряду [126, С.125]. Розумів це і А.Волошин та його близьке оточення. Описуючи події 30 жовтня 1938 р., коли в ряді міст Закарпаття пройшли антиукраїнські демонстрації, В.Гренджа-Донський

відзначав: «Вже з самого ранку ми бачили величезне напруження і ворожнечу до нас... Перед Народним домом ворожа юрба, наче оси: «Геть з українцями! Хай живе Бродій! Хай живе Горті!...» [13, С.108]. І таких випадків було чимало.

Антиукраїнська пропаганда не припинялася протягом всього нетривалого існування Карпатської України. Бюлетень Пресової Служби Карпатської України повідомляв, що «Мадярщина не жаліючи грошей, людських жертв, невтомно працює надалі для досягнення своїх 20 річних цілей» [1, ф.17, оп.1, спр.9, арк.2]. А.Волошин просив своїх урядовців бути готовими до відбиття ворожої пропаганди: «Є оправдані здогади, що мадярська пропаганда хоче в короткому часі всі розбудови на піднесення недавно збраних територій перед світом представити jako вислід своєї праці. Щоби проти тій пропаганді вже тепер як слід приготувати відповідний матеріал, прошу щоби... заслано мені весь матеріал, який маєте на руці, що говорив би про це? Як вигляділа тепер відступлена територія в 1919-ому році (зокрема міста Ужгород, Мукачів та Берегово), які інвестиції пророблено на тій території до 1938 року та яким коштом. Для вияснення справи прошу заслати мені також і фотографічний матеріал, який маєте» [1, ф.3, оп.1, спр.156, арк.1]. Отже, для уряду А.Волошина не було несподіванкою різке посилення антиукраїнської пропаганди і агітації в краї.

Протягом усього досліджуваного періоду у містах і селах Карпатської України проугорськими елементами розповсюджувалися листівки і виголошувалися гасла «Вон з чехами!» і «Бийте чехів!», які ставили собі за мету загострювати стосунки між карпатським і чехословацьким урядами. А.Волошин вимагав, щоб Міністерство внутрішніх справ Карпатської України «всяку таку протидержавну й протинародну агітацію вже в корені унеможливити й щоби інспіраторів протичеської агітації стримувати і діяти проти них енергійно» [1, ф.3, оп.3, спр.65, арк.62–64].

Листівкова пропаганда посилилась під час підготовки до плебісциту, проведення якого вимагав угорський уряд. Так званий «Комитет незалежності русинів» закликав населення: «Братья! – нам не треба чешского и украинского панства, но мадыарскую низменность... Ми с чехами только 20 лет жили, но с мадыарами 1000 лет жили вместе. Ци хочете, чтобы этот старий щасливий свет вернулся? От вас зависит! Голосуйте на общую родину русских и мадыаров!» [1, ф.3, оп.3, спр.170, арк.5]. Той же «Комитет» переконував закарпатців у необхідності спільного співжиття з Угорщиною, бо тільки вона «дасть нам волю, заробітки і кращу будучність» [1, ф.3, оп.1, спр.24, арк.3]. Листівка «Карпаторусскій Народе! Братья Карпаторуси!» закликала захистити А.Бродія, який «за нашу правду зносить переслідування... Терпить він за те, що так як ми щастія

хотів карпаторусского народа, що хотів злуки Підкарпатської Русі з Угорщиною» [1, ф.4с/18, оп.1, спр.80, арк.4]. Листівка «Сестри і браття!» була видана відразу ж після виборів до Сойму Карпатської України. Її автори закликали до спільної боротьби русинів і угорців проти «Волошина, Ревая и украинского панства», до зустрічі «наших освободителей – мадьярских гонимых» [1, ф.3, оп.2, спр.14, арк.6]. Ці ж гасла висувалися на публічних зборах фенциківців у Сваляві [1, ф.4с/18, оп.1, спр.24, арк.1–4]. Листівка під назвою «Послухайте це і запам'ятайте собі!», видана чеською мовою, відверто закликала до терору. Вона закінчувалася словами: «Наша терпеливість закінчилася!» [1, ф.3, оп.1, спр.24, арк.3]. Чехословацька служба безпеки уважно слідкувала за політичними організаціями антиукраїнського та античеського спрямування [6, carton 642].

Існували різноманітні шляхи доставки листівок на іризначені території. До Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. їх намагалися розповсюдити у містах і селах, де проживали переважно угорці. «До цих пір (2 травня 1938 р.) прибуло два повідомлення про розповсюдження листівок, – доповідав Президії крайового управління в Ужгороді начальник поліцейського управління, – із Севлюша і із Берегова, міст, в яких найбільше проживає населення угорської національності... В Севлюшському окрузі

циркуляри депутата Корлата (депутат угорського парламенту, який відкрито заявляв про недалеку анексію Закарпаття – М.В.) були таємно передані і євреям. Але євреї, за незначним виключенням, відмовились брати циркуляри. Кампанію цю перервали комуністи, які повели серед населення сильну агітацію проти угорських опозиціонерів» [1, ф.2, оп.1, спр.315, арк.28].

Листівки переправлялись своїм агентам на Закарпаття, а тут передруковувались і розповсюджувались. Чехословацька поліція встановила, що один з активістів Угорської Національної партії в Берегові Бодак «віддрукував названі листівки в типографії Меркура, яка знаходиться в одному приміщенні з секретаріатом Угорської Національної партії, склав собі список всіх угорців і євреїв, і наказав своєму слугі Антоніну Маросек роздавати листівки від будинку до будинку в Берегові. Листівки були вкладені в синю газетну папку» [1, ф.2, оп.1, спр.315, арк.29]. Чехословацькі поліцейські довели, що «особа крайнього угорського способу мислення підписувалась повним іменем, тоді як особи, що працюють в державних установах і особи, які хитаються, підписувались різними знаками, тільки щоб в списку було зрозуміло, що вони листівки отримали» [1, ф.2, оп.1, спр.315, арк.30]. Таким чином, угорські агенти, розповсюджуючи листівки, розраховували перш за все на угорськомовне населення.

Нерідко листівки закидалися на територію краю з літаків. «Листівки на російській і українській мовах, – доповідав начальник Вишківської жандармської станиці Хустському окружному начальнику, – містять в собі заклики до тутешнього населення до виступів проти громадян чеської національності і до невиплати податків. Як було з'ясовано, листівки були скинуті 17 жовтня 1938 р. після 11 годин з зарубіжного літака, який летів вздовж державного кордону від Тячева у напрямі Хусту. Скинуті листівки потрапили на вільну територію і на недоступні місця тутешнього району і потрапили у більшості випадків в руки громадян руської національності, які проживають окремо вздовж чехословацько-румунського кордону. Населення на зміст листівок не реагує» [1, ф.17, оп.1, спр.327, арк.14].

Отже, чехословацька поліція уважно слідкувала за розповсюдженням угорських листівок і нерідко їх конфіскувала. Така доля чекала і польську листівкову продукцію. Начальник Дубриничської жандармської станиці Малек доповідав голові служби безпеки Підкарпатської Русі, що ним конфісковані польські листівки під назвами «Братья», «Дорогие братья русини», «Братья карпаторусси» [1, ф.18, оп.1, спр.80, арк.3]. В полі зору чехословацької поліції також знаходилися польські агенти. «Ярослав Бойко з Бережанщини, – повідомляла «Нова свобода», – є небезпечною людиною і оцею дорогою остерігаємо українське

громадянство в Галичині перед ним. Кілька ілюстрацій з його діяльності: в Ужгороді зголосився він околи 28.10. ц.р. (1938 р.– М.В.) до суспільної праці як політичний в'язень, що його під час слідства вивезено до Познаня, звідки він у в'язничому одязі втік через Катовиці до Німеччини, звідки через Чехи і Словаччину на Карпатську Україну. Кілька днів пізніше зголосився він у Мукачеві, де представив себе висланим від табору українських націоналістів в Карпатських горах, що зібралися там в числі 5000 осіб і ждуть приказу до переходу через границю. Скориставшись з замішання, яке постало під час евакуації Мукачева й Ужгороду, втік через Ясіня до Львова, де крутиться біля української редакції і вишукує жертви, пропонуючи їм, що переведе їх на Карпатську Україну з найбільшою безпечністю» [34, 1938, 6 груд.].

Державна прокуратурія у Великому Березному повідомляла: 22 грудня 1938 р. «був жандармською станицею в Гукливім задержаний Василь Губаній, котрий... прилюдно агітував проти влади Карпатської України а єї прем'єра, причім... роздавав часопис «Дневник» [1, ф.17, оп.2, спр.336, арк.1]. Державною прокуратурією була розпочата кримінальна справа проти осіб, які агітували проти уряду А.Волошина і за приєднання с.Підгоряни до Угорщини [1, ф.3, оп.2, спр.12, арк.2]. 30 листопада 1938 р. Юрко Гордубей переконував жителів с.Чорний Потік, що «без Ужгорода і

Мукачева не можемо жити» і що в цьому винен тільки А.Волошин. [1, ф.3, оп.3, спр.83, арк.6]. Краєвий суд у Великому Березному 8 грудня 1938р. засудив Ю.Кляйснера і Ю.Пашкуляка, «обвинених державною прокураторією за злочин змови проти республіки з §2 закону про охорону республіки. Обох їх вислав дня 4 листопада 1938 р. з Радванки звісний фенциківець Крайняк на нашу верховину, щоби по наших селах збирали у громадян підписи за прилучення цілої Карпатської України до Мадярщини... Дав їм 12 порожніх формулярів з надписом: «Берні уряд в...», а також передав їм список громад положених на лінії Ужгород–Ужок. На дорогу дістали також по 200 кч. і мали обходити всі села наведені у списку, скликати селян і агітувати за прилученням до Мадярщини. З тими інструкціями заїхали до Ужоку а відти пішки до Волосянки, зібрали підписи, але зараз їх жандарми арештували... Обвинені і перед жандармерією і днесь перед сенатом до вини зовсім призналися і дістали за те кождий по 2 роки в'язниці» [34, 1938, 13 груд.].

Нерідко на користь Угорщини агітували священники. Апостольський адміністратор Карпатської України Д.Няраді повідомляв відділ преси і пропаганди, що «о.Сілвай Нестор весь час пропагує поміж селянами на підставі радіооголошень з Будапешту» [1, ф.3, оп.3, спр.73, арк.30]. Пістряловський священник Іван Йосиф 29 жовтня 1938 р.

«проголосив, що солодкого чоловіка Бродія зкинули з міністерського предсідництва, а на місто нього поставили Волошина. Волошин битанг, злодій, він нас продасть. Коли би була завтра неділя, то я сам пішов би до Ужгороду і сам його заб'ю» [1, ф.3, оп.3, спр.83, арк.8]. За проугорську агітацію був затриманий ужоцький священник Золтан Шолтес [1, ф.3, оп.3, спр.170, арк.5]. 28 грудня парох із Пацканьова Іван Міня був затриманий «за злочин підготовки до зговору о республіку» [1, ф.4с/18, оп.1, спр.74, арк.1]. Священник Іжак Емерик під час богослужіння закликав людей присднати Тячево до Угорщини [1, ф.3, оп.3, спр.73, арк.31]. І таких прикладів можна назвати чимало. Окружний начальник в Перечині 24 грудня 1938 р. пропонував А.Волошину «... щоби священники близькі духом до мадяр були попереложеновані на аж третій округ, щоби прийшли між зовсім нових незнайомих людей, між якими не посміють агітовати...» [1, ф.3, оп.3, спр.73, арк.1, 2].

Державна прокураторія у Великому Березному розпочала кримінальну справу проти окремих громадян, які звинувачувалися в образах на адресу А.Волошина та очолюваного ним уряду. Водій Філак називав уряд «українською бандою» [1, ф.3, оп.3, спр.43, арк.1], а Єлизавета Гроскопф 24 грудня 1938 р. заявила, що «Волошин дурний і ціла влада дурна» [1, ф.3, оп.3, спр.170, арк.1]. Щось подібне сказав Самуїл Швіммер, але А.Волошин заявив, що

«не бажає дальшого поступовання в тій справі» [1, ф.3, оп.3, спр.83, арк.2]. Прем'єр-міністр ставив себе вище за різні плітки й інтриги, які майже не припинялися в товаристві його недругів. Однак, яким би чином не поступав А.Волошин у подібних ситуаціях, вони, без сумніву, породжували невпевненість у малосвідомих верствах населення, підривали авторитет влади. У відповідь на це, служба преси і пропаганди вела свою контрпропаганду. Саме з цієї причини з'явилися листівки, в яких возвеличувався А.Волошин, його діяльність [1, ф.3, оп.4, спр.12, арк.1, 2; оп. 3, спр. 86, арк.6]. Необхідно відзначити, що чехословацька служба безпеки теж збирала компромативні матеріали на А.Волошина, як раніше на А.Бродія [6, karton 655].

Нерідко проугорськи настроєні елементи використовували методи погроз і залякування місцевих українських провідників. В.Гренджа-Донський писав, що голова Волівської окружної ради Й.Дудикевич «дуже часто одержує листи з погрозами «Завтра вечір помреш!» – підпис: «Чорна рука» (мадярська). Під'юджена голота мало-що не напала на нього з сокирами» [13, С.35]. Пресова служба Карпатської України повідомляла, що 31 жовтня 1938 р. Бодак, «котрий довгий час агітовав за Мадярщиною і був членом Фенцикової партії, вибив вікна у Ригана... Згаданий був поранений сокирою в голову від Ригана» [1, ф.3, оп.1, спр.50, арк.2]. 1 листопада 1938 р. Іван Опаленик «був

викинений з гостинниці... в Перечині на вулицю і розбив собі голову, а то за агітацію мадярську» [1, ф.3, оп.1, спр.50, арк.3]. Аналогічні факти зафіксовані в документах празьких архівів [6, karton 606, 620].

1 січня 1939 р. С.Фенцик відвідав прем'єр-міністра Угорщини Б.Імреді. В поїзді до Будапешту його супроводжували проугорськи настроєні юристи, лікарі, судді, викладачі і представники молодіжних організацій. На глибоке переконання С.Фенцика, «вони представляють на 90% інтереси і бажання народу, а на 100% стоять за політику, яку проводить Б.Імреді. Закарпатський народ не тільки бере до відома, але і проголошує ту ідею, яку проповідує Імреді» [10, К-429, тітел 28-30, 202 óld]. Угорський прем'єр висловив надію, що скоро буде піднято угорський прапор над Ужком.

З угорської і польської території систематично і цілеспрямовано велась радіопропаганда. Вона проводилася в кількох напрямках: по-перше, поширювалися всілякі небилиці про Карпатську Україну, в які неможливо було повірити; по-друге, Угорщина, ніби-то жалюючи населення країни, яке знаходиться на стадії вимирання, «брала в оборону» Карпатську Україну. Угорське радіо поширювало фальсифікації про різноманітні повстання та заворушення проти уряду А.Волошина. Так, зокрема, йшлося про бунти в Хусті за приєднання міста до Угорщини. Цілий ряд

радіопередач був присвячений фантастичному подорожанню продуктів харчування. Необхідно відзначити, що таке явище мало місце, однак ціна хліба ніколи не досягала 20 кч., як повідомляло угорське радіо.

Ще більш сфальсифіковані й навіть безглузді сенсації передавало польське радіо. Наведемо кілька з них: 25 листопада 1938 р. Військо в Хусті збунтувалось проти влади А.Волошина, зайняло хустський замок і звідти бомбардує Прагу; 16 листопада 1938 р. в Хусті вибухнула епідемія азійської чуми. Лікарі повтікали, а населення поголовно гине. Всіх, хто виходить з міста, безпощадно розстрілюють. Трупні тисяч людей лежать на вулиці; 27 листопада 1938 р. на Підкарпатській Русі страшний голод. Хліба вже давно ніхто не бачив. Зафіксовано багато випадків людоїдства; 28 листопада 1938 р. Сьогодні вночі землетрус знищив Рахів. Ціла околиця залита водою. Ніхто з населення не врятувався [180, С.185].

Угорська розвідка уважно слідкувала за розвитком політичних подій у Карпатській Україні. Згідно телетайпного повідомлення Коффи від 14 січня 1939 р., із Карпатської України поступило понад 740 донесень від різних угорських агентів [11, Koffa 29, 144/1232, eln.2, vkf. ko.1938]. Коффа (кличка угорського агента – М.В.) доносив, що «в околиці населеного пункту Гордичо з'явилися 180 українських терористів (галичан – М.В.), а в околиці Косино – 160» [11,

Koffa 29, 144/1232, елп.2, вкф. ко.1938]. До Будапешту надходили постійні донесення від угорських агентів про проведення мобілізації в збройних силах Чехословаччини. Протягом 13–29 січня 1939 року агент «Кюффа» передавав по телетайпу, що «всіх румун, які були в 1936– 1937 рр. звільнені в запас, повернули у військові частини. Багато серед них є угорців. Всіх, що одержали повістки, просили з'явитися 15 січня 1939 р. на свої призовні пункти о шостій годині ранку. Місцезнаходження призовних пунктів нам невідомі. Відомо, що більшість із цих призовників сконцентровані в Сату–Марському окрузі» [11, Koffa 29, 144/1232, елп.2, вкф. ко.1938]. Агент «Кузьма» доносив, що «два вояки із повною амуніцією пішли на своє місце проживання. На чеській території майже всі дорослі одержали повістки для негайної появи в казармах, де вони раніше проходили військову службу. Через п'ять днів їх повинні перекинути в інші місця розташування» [11, Koffa 29, 144/1232, елп.2, вкф. ко.1938]. Нерідко угорським агентам були відомі навіть такі дрібниці, як кількість новобранців, рівень забезпечення продуктами харчування тощо. Уже названий вище агент доповідав своєму начальству, що у братиславській в'язниці залишилось всього 60 чоловік, яких охороняють воїни 39-го піхотного полку. Всі решта (понад 200 чоловік) звільнені й направлені у військові частини [11, Koffa 29, 144/1232, елп.2, вкф. ко.1938].

Серед завдань, які ставились перед угорськими агентами, був збір компромативних матеріалів на «неблагонадійних» політичних діячів, науковців і педагогів краю. Так, агент «Г» доносив про наявність у сваявського лікаря М.Різдорфера карти Великої України, яка «крім українських земель у Польщі, Радянському Союзі також включає і територію Північно-Східної Угорщини по Дебрецен» [11, 29218/29, eln.2, vkf. ko. 1939, 525 óld]. Гортистам було відомо, що «священик В.Лар у приміщенні виноградівської вчительської семінарії роздавав зброю дівчатам для боротьби проти угорців» [11, Koffa 292116/4, eln.2, vkf. ko. 1939]. Серед неблагонадійних називалися прізвища Ю.Перевузника, М.Долиная та інших, які, на превеликий жаль угорських агентів, після окупації краю угорцями покинули Карпатську Україну [11, Koffa 292116/4, eln.2, vkf. ko. 1939]. Вчитель малювання Й.Бокшай хоч і залишився на окупованій території, однак «вимагав українського громадянства» [11, Koffa 292116/4, eln.2, vkf. ko. 1939].

Стеження за патріотично настроєними закарпатцями продовжувалось і після повної окупації краю угорськими військами. Невідомий угорський агент доносив, що «коли угорські частини ввійшли в Великий Березний, вчитель Патакі відмовився вивісити угорський прапор на школі» [11, Koffa 292116/4, eln.2, vkf. ko. 1939], а «греко-католицький

священик Бачинський під час проповіді в церкві не захотів виконати гімн Угорщини» [11, Koffa 2921116/4, eln.2, vkf. ko. 1939]. У Рахові «священик Волошин багато зробив шкоди Угорщині» [11, Koffa 2921116/4, eln.2, vkf. ko. 1939]. Вчитель Іванчо «під час викладання свого предмету постійно знущався над угорською історією» [11, Koffa 2921116/4, eln.2, vkf. ko. 1939], а перечинський інспектор шкіл Ю.Петенко «виступав проти мадяризації шкіл» [11, Koffa 2921116/4, eln.2, vkf. ko. 1939].

Отже, поряд з численними диверсіями терористів, внутрішній спокій в краї порушувала антиукраїнська і античеська пропаганда, заклики до скинення законної влади. Використані матеріали переконують, що в середині Карпатської України уряд А.Волошина мав серйозну опозицію в особі проугорських елементів, з якою не міг не рахуватися. Всі ці фактори діяли одночасно і постійно, чим робили внутрішньополітичне становище Карпатської України нестабільним і вибухонебезпечним. Вони прискорили встановлення в краї авторитарного режиму, якому демократичні процеси стали заважати. На засіданні УЦНР 30 грудня 1938 р. один із відомих політичних діячів краю М.Брашайко відверто заявив: «Принцип демократичний нам є шкідливий» [1, ф.1148, оп.1, спр.1, арк.1].

А.Волошин видав кілька наказів про закриття окремих видань, які не влаштовували нову владу. Така доля спіткала щоденники «Русин», «Карпатський Голос», «Русский голос» [1, ф.3, оп.3, спр.48, арк.16]. Уряд А.Волошина повідомляв сваявські окружні власті, що видано наказ про негайне закриття часопису «Тиса», який «загрожує своїм змістом публичний лад та безпеку» [1, ф.3, оп.1, спр.48, арк.1]. Причиною такому рішенню послужили всього дві статті, поміщені в цьому часописі: «Хліба і роботи, а не летючки» і «Ужгород–Мукачеве» [1, ф.4с/18, оп.1, спр.8, арк.1]. Головний редактор часопису І.Ковач і відповідальний редактор Б.Сцитовський переконували своїх читачів, що «новая республика и новая Подкарпатская Русь не обеспечит ему ту спокойную жизнь, ту русскую культуру и тот насыщенный кусок хлеба, какими он до сих пор жил» [1, ф.4с/18, оп.1, спр.80, арк.4]. Нерідко закриття русофільських газет вимагали самі закарпатці. М.Мандрик із Севлюша повідомляв відділ преси і пропаганди, що «кожна стаття газети «Дневник» гидким та підлим способом нападає на все, що українське... Необхідно застановити часопис» [1, ф.3, оп.3, спр.75, арк.4]. На території краю було заборонено розповсюджувати газети «Кіш Уйшаг», «Пешті Гірлоп» і «Ешти Ушаг» [1, ф.3, оп.2, спр.14, арк.17]. А.Волошин сповіщав С.Сабола, що «Календар», який він видає, надрукують тільки «під умовою, що фотографії на сторінках

39/40 і 45/46 будуть усунені» [1, ф.3, оп.2, спр.65, арк.26]. Вищеназвані факти свідчать про введення жорсткої цензури на газети і журнали, які видавалися в Карпатській Україні. Переважна більшість з них була закрита. Це стосується також і численних «Обществ им. Духновича». Зокрема, 30 листопада 1938 р. таке «Общество» було закрито в с.Вишково [1, ф.17, оп.2, спр.320, арк.1].

20 листопада 1938 р., згідно з наказом А.Волошина у Карпатській Україні був утворений і почав діяти концентраційний табір Думен поблизу Рахова. До нього могли потрапити «дезертири та втікачі з заграниці» і «політичні провинивці з нашого краю...» [1, ф.3, оп.1, спр.16, арк.3]. Що ж являв собою цей табір? Словацький письменник Ф.Іванчо, який від другої половини грудня 1938 р. знаходився в таборі, писав, що «Думен можна назвати концтабором лише умовно... В думенському таборі бракувало те основне, без чого не обходяться справжні концтабори, якими є: подвійна огорожа з колючого дроту навколо табірної площі, навколо табору заборонна площа – зона; на вуглах табору – сторожові вишки з озброєними вартовими; страва – за процентами виконаної денної норми; робочий день – 12 годин в кожному пору року» [258]. Інший очевидець тих подій, М.Бандусяк писав, що в таборі «охорони не було, ізолювані могли легко втекти» [258]. Отже, думенський табір важко назвати концентраційним, на зразок

фашистських чи сталінських. Його створення було актом більш символічним, ніж місцем катування і знешкодження інакомислячих. Підтвердженням цієї думки є той факт, що на Думені не засвідчено жодного вбивства засланих туди порушників закону.

Безумовно, що такі акти, як закриття друкованих органів і окремих русофільських товариств, утворення концентраційного табору, арешти неблагодійних, а насправді, угорських агентів, були недемократичними. Вони свідчили про існування держави авторитарного типу. Однак, враховуючи цілий ряд факторів (складна міжнародна обстановка, диверсії угорських і польських терористів, активна і цілеспрямована антиукраїнська пропаганда в краї, яку проводила проугорська «п'ята колона», заклики до скинення законного уряду), уряд Карпатської України, в інтересах збереження спокою в державі і з метою створення нормальних умов у краї, вирішив піти на певне згортання демократії і консолідувати всі патріотичні сили Закарпаття.

Отже, антиукраїнська і античехословацька діяльність угорської іреденти, яка не припинялася протягом всього міжвоєнного періоду, набула своєї кульмінації наприкінці 30-х років. Закарпаття наводнили угорські агенти, які збирали підписи за приєднання краю до Угорщини, розповсюджували листівки антиукраїнського змісту, повідомляли вісті про діяльність окремих політичних діячів Карпатської України.

Систематичною і цілеспрямованою була угорська і польська радіопропаганда. Чехословацький і український уряди докладали всіх зусиль, щоб чинити відпір ворожій пропаганді, однак не могли з нею не рахуватися. Діяльність проугорської «п'ятої колонії» прискорила встановлення в краї авторитарного режиму, атрибутами якого стали закриття окремих друкованих органів і русофільських товариств, відкриття концентраційного табору для ізоляції внутрішніх і зовнішніх ворогів Карпатської України. Такий крок уряду А.Волошина слід вважати оправданим, що зумовлювався необхідністю створення оптимальних умов для функціонування молодого держави.

5.4. Державно-правовий статус Закарпаття наприкінці 30-х рр.

Після поразки національно-визвольних змагань у 1918–1919 рр. державно-правовий статус Закарпаття пройшов своєрідну еволюцію, основними етапами якої були: а) автономія в складі Угорщини згідно з законом №10 «Руська Країна» від 26 грудня 1918 р.; б) рішення Всезакарпатських Народних зборів від 21 січня 1919 р. про возз'єднання краю з УНР; в) автономія в складі ЧСР згідно з рішення Сен-Жерменського мирного договору від 10 вересня 1919 р.

Питання приналежності Підкарпатської Русі до Чехословаччини остаточно врегулював мирний трактат в Сен-Жермені. Державно-правовий статус Закарпаття визначався статтями 10–13 названого договору:

Стаття 10: «Чехословаччина зобов'язується, що зорганізує територію південнокарпатських русинів в кордонах, визначених Головними союзними і об'єднаними державами в межах чехословацької держави як адміністративну одиницю, якій буде надано найширше самоуправління, сумісне з цілісністю чехословацької держави.

Стаття 11: Територія південнокарпатських русинів буде мати сейм самоуправління. Цей сейм буде мати законодавчу владу у справах мовних, шкільних та релігійних, а також в питаннях місцевого самоуправління та у всіх інших питаннях, який буде наділений законами чехословацької держави. Губернатор русинської території буде призначений президентом Чехословацької Республіки і буде відповідальний русинському сейму.

Стаття 12: Чехословаччина погоджується, щоб службовці на русинській території призначались, по можливості, з-поміж населення цієї території.

Стаття 13: Чехословаччина гарантує території русинів справедливе представництво в Законодавчих зборах Чехословацької республіки, до яких ця територія буде

посилати депутатів, обраних на підставі конституції Чехословацької республіки. Ці депутати, однак, в сеймі Чехословаччини не будуть мати права голосу в жодних законодавчих питаннях, які віднесені до компетенції русинського сейму» [21].

Уряд Чехословаччини, виконуючи рішення Сен-Жерменського договору, ввів основні положення ст.10–13 до Конституції ЧСР, прийнятої 29 лютого 1920 р. (ст.3, п.1–9) [21]. Ця Конституція юридично закріплювала державно-правове становище Закарпаття в рамках Чехословаччини. Необхідно погодитись з міркуваннями В.Шандора, що «між постановами Сен-Жерменського договору і Конституцією ЧСР у справі автономії є, однак, поважні розходження, як також і помилкова інтерпретація» [100, С.44]. Так, зокрема, у параграфі 3 Конституції ЧСР констатується, що «на чолі Підкарпатської Русі є губернатор, іменованій президентом Чехо-Словацької Республіки на внесок уряду і є відповідальний також Сойму Підкарпатської Русі» [100, С.44]. «Мирний договір, – писав В.Шандор, – ясно постановляє, що Губернатор краю іменується президентом держави, але зовсім не передбачає, що «на внесок уряду», тобто центральної влади у Празі. З логіки Сен-Жерменського договору випливає, що президент республіки призначає губернатора на пропозицію Сойму Підкарпатської Русі і він є відповідальний перед Соймом. Призначення губернатора

президентом республіки за пропозицією празького уряду ставить його в повну залежність від влади у Празі, чим віднімаються йому його автономні привілеї. У такому випадку губернатор стає вищим державним урядовцем, якого празький уряд може будь-коли замінити іншою особою. Це міняє цілий смисл Мирowego договору про «якнайширшу автономію, сумісну з цілісністю держави» [100, С.44–45]. На цьому порушення Сен-Жерменського договору не закінчувалися. 20 квітня 1920 р. цивільну владу в Підкарпатській Русі було передано віце-губернатору, що переконало Г.Жатковича у фікції його губернаторської посади і змусило емігрувати в США. Причому посаду віце-губернатора посів чех Я.Брейха [212, С.149].

Згідно ст.3 Конституції ЧСР від 29 лютого 1920 р. віце-губернатор спільно з губернатором підписував усі урядові акти. Отже, фактично, в його руках була зосереджена вся повнота влади на Підкарпатській Русі. Губерніальна рада складалася з губернатора, віце-губернатора, 10 обраних членів і 4 членів, призначених урядом ЧСР за пропозицією губернатора. Генеральна рада розглядала всі питання, які стосувалися Підкарпатської Русі [212, С.150]. Із вищесказаного видно, що «державно-правові акти (пп.10–13 договору від 10.X. 1919, генеральний статут, конституція та інші), хоч на словах і «гарантували» автономію для Закарпаття, на ділі ж були законодавчими актами, які

замість того, щоб забезпечити автономію краю, тут же обмежували її» [212, С.251].

Детально зупиняємось на основних положеннях Конституції ЧСР 1920 р. тому, що вона не втрачала свою силу до 22 листопада 1938 р. Навіть після 11 жовтня 1938 р., коли Прага призначила перший автономний уряд А.Бродія, на території краю продовжувала діяти вищеназвана Конституція Чехословаччини. 22 листопада 1938 р. чехословацький парламент змінив Конституцію ЧСР від 29 лютого 1920 р., доповнивши її постановами про федеративний устрій. Тоді ж була прийнята окрема Конституційна грамота Підкарпатської Русі, згідно з якою край вважався федеративною частиною ЧСР. Завдяки прийняттю цього Закону, юридичний статус Закарпаття далеко переходив рамки автономії, визначеної в Сен-Жерменському договорі та чехословацькій Конституції 1920 р. [308, С.33].

Згідно з Конституційним Законом від 22 листопада 1938 р., «членам (його заступникам) Конституційного суду, якого дотепер назначував Президент Республіки на внесок Сойму Підкарпатської Русі, назначує Уряд Підкарпатської Русі» (розділ 1, частина 1, артикул 2) [393, С.235–236]. Урядову й виконавчу владу на території Підкарпатської Русі «виконує в усіх справах, що належать до компетенції Підкарпатської Русі, тричленний Уряд Підкарпатської Русі, який являється

складовою частиною Центрального уряду (артикул 3)» [393, С.236]. Згідно з артикулом 5, «вибори до Сойму Підкарпатської Русі будуть переведені до п'яти місяців від оголошення цього закону», а «перше засідання Сойму... скличе до місяця по виборах Президент Республіки до міста, що його визначить Уряд Підкарпатської Русі» [393, С.236–237]. Конституційна поправка (§1) підкреслювала: «1.Підкарпатська Русь є автономною складовою частиною Чехо-Словацької Республіки. 2.Дефінітивну назву автономної території південнокарпатських Русинів установить закон Сойму Підкарпатської Русі» [393, С.237]. В §2 констатувалося, що «урядову мову та мову навчання в школах на території Підкарпатської Русі встановить Сойм Підкарпатської Русі» [393, С.237]. Варто погодитися з М.Болдижаром, що «вже через кілька днів автономний уряд порушив правові норми конституції», видавши розпорядження від 25 листопада 1938 р. про запровадження на території краю української мови [127, С.20]. До цього тільки додамо, що А.Волошин не заборонив паралельне вживання назв і надписів на чеській та словацькій мовах.

Згідно з §4 глави 2 Конституційної грамоти, у компетенції чехословацького парламенту продовжували залишатися відносини з іншими країнами, питання війни та укладення миру, торговельна і тарифна політика, експорт та імпорт, грошова одиниця, обороноздатність держави,

транспорт, комунікації, правне унормування господарських і фінансових справ тощо [393, С.239]. У §9 глави 2 цього закону зафіксовано, що «1. У всіх справах, не наведених у §4, законодавчу владу на території Підкарпатської Русі виконує Сойм Підкарпатської Русі, вибраний загальним, безпосереднім, тайним голосуванням згідно з принципом пропорційного представництва». Сойм Підкарпатської Русі повинен був встановити устрій краю, але «в рамках правного устрою Чехо-Словацької Республіки». Що стосувалося зміни території краю, то для цього потрібна була згода 2/3 більшості Сойму. 22 листопада 1938 р. по празькому радіо виступив міністр внутрішніх справ Карпатської України Ю.Ревай, який високо оцінив новий Конституційний Закон «Закінчилася наша боротьба за волю народу, – говорив він, – моя радість впливає з двох причин: 1) серед найбухливіших подій ми як національна одиниця, захоронили себе живими; 2) починаємо нове господарське життя, тому що Підкарпаття, підкарпатський народ має ухвалену свою конституцію... Наша країна стала державою, наш народ став державним народом... Закони для нашого краю, після нашої конституції, буде ухвалювати наш Сойм. Спільні у цілій федерації є: міністерство заграничних справ, міністерство народної оборони, однак із своєю місцевою командою, та справа державних позичок. Інакше нашою державою буде управляти Уряд нашої країни, що буде складатися тільки з

снів нашого народу. При судах у Празі і Брні, що торкається нашого громадянства, всі скарги будуть полагоджуватися окремими сенатами, що будуть зложені із наших людей. Наша конституція стала законом» [34, 1938, 27 лист.].

Автономний уряд Карпатської України, який після рішень Віденського арбітражу перемістився до Хусту, складався з чотирьох міністерств: внутрішніх справ, шкільництва, справедливості (юстиції) і комунікацій. Кожне окреме міністерство мало декілька ресортів (відділів). Міністерство юстиції очолив А.Дутка, шкільництва – А.Штефан, комунікацій – Ю.Ревай (паралельно виконував обов'язки міністра внутрішніх справ). Останнє відомство мало вісім ресортів: господарство, залізниці, пошта, телефон, телеграф, охорона здоров'я, торгівля і промисли, громадські роботи, соціальна опіка. Особистими секретарями А.Волошина були призначені С.Росоха та І.Рогач [127, С.27.]. В грудні 1938 р. секретарем прем'єр-міністра з політичних питань став С.Клочурак, начальником департаменту персоналом надкомісар М.Лацанич, начальником відділу пропаганди В.Комаринський, начальником департаменту законодавства і застережних справ М.Кочерган, директором фінансів С.Єфремов [34, 1938. 23 груд.].

14 листопада 1938 р., тобто ще до прийняття Конституційного Закону від 22 листопада, рішенням Президії Ради Міністрів Підкарпатської Русі була створена служба

безпеки, яка підпорядковувалася виключно голові уряду. 15 листопада Президія Поліційної Дирекції звернулася до А.Волошина з приводу створення в Хусті Управління поліції. Прем'єр-міністр згоду дав, однак дещо обмежив її компетенцію, звівши діяльність поліції до «служби розвідчої, заділення поодиноких ресортів та інші праці, зв'язані з відкриттям уряду» [34, 1938, 26 лист.]. Начальником поліції було призначено надпоручника Ю.Білея. Серед завдань, які покладалися на поліцію, були: 1)забезпечити публічний спокій строгим доглядом над особами, ворожими державі; 2)охорона публічного й приватного майна та публічної моральності переслідуванням всякого роду злочинних елементів; 3)щодо зовнішнього вигляду міста, боротьба проти бруду та інших безпорядків на вулицях і прилюдних місцях за згодою з іншими відповідними чинниками» [34, 1938, 26 лист.]. Начальник поліції Ю.Білей наказав «надати містові український характер... і до 15 грудня 1938 р. всі вивіски та надписи в Хусті заготовити в українській мові» [34, 1938, 26 лист.].

Автономний уряд А.Волошина намагався організувати судову систему та судочинство Карпатської України. Це питання висунулося на перший план після рішень арбітражної комісії у Відні. 9 листопада 1938 р. Верховний суд ЧСР почав діяти в Левочі, а Крайовий суд і Державна прокуратурія перебралися з Ужгороду до Великого

Березного. 9 грудня 1938 р. Президія Верховного суду в Левочі прийняла розпорядження №21.290-3/38, в якому вказувалось:

«1)Після §1-го Постійної Комісії з 2 жовтня 1938 р., ч. 226 Зб. з. і р. заряджую для поалагодження судової агенди про залишки судових округів, яких осідок зістався на землях відступлених Мадярщині, на час, поки не дойде до повної реорганізації судів, слідуючі окружні суди:

- Окружний суд у Великому Березному.
- Окружний суд в Нижніх Верецьких.
- Окружний суд в Іршаві.

2)Після §2 цитованого розпорядження Постійної Комісії заряджую для окружних судів, підпорядкованих красвим судам, осідок яких лежить на землях забраних мадярами, слідуючі краєві суди:

а) Краєвий суд в Великому Березному для окружного суду в Великому Березному і для окружного суду в Нижніх Верецьких для округу крайового суду в Ужгороді;

б) Краєвий суд в Хусті для окружного суду в Іршаві і окружного суду в Севлюші з округів краєвого суду в Берегові» [34, 1938, 27 груд.].

Реорганізація всієї судової системи повинна була завершитися до 1 січня 1939 р. Газета «Нова свобода»

повідомляла: «В Хусті буде... вищий суд і вища державна прокураторія. В Карпатській Україні будуть два красиві суди, в Хусті й Великому Березному. Окружних судів буде 10, а саме: у Великому Березному, Середнім (поки що в Анталовцях), Сваляві, Нижніх Верецьких, Іршаві, Севлюші, Хусті, Воловім, Тячеві й Рахові. На ведучих містах будуть українці, тільки в тих випадках, коли не буде кваліфікованих людей, будуть колишні чужинці. Рівночасно з цією новою організацією судівництва будуть зліквідовані суди приляглих» [34, 1938, 22 груд.].

16 січня 1939 р. автономний уряд А.Волошина видав чотири розпорядження щодо організації в краї судової справи. Вони стосувалися процедури судочинства, створення Вищого суду і Державної Прокураторії, «Про становлення осідків і обводів судів та урядів публичної обвини» та нормативний акт, пов'язаний із виконанням у краї «Закону про охорону республіки» [27, С.34]. 21 лютого 1939 р. А.Волошин видав останнє розпорядження уряду щодо судівництва, згідно з яким деякі села з одного судового округу включалися до іншого [27, С.35]. Про судівництво Карпатської України юрист М.Брацайко писав: «Судівництво наше має бути перейняте відданістю та посвятою для судових справ. Воно має мати перед очима стару римську засаду: справедливість є основою (фундаментом) держави. Ми мусимо стреміти до того, щоб

цей фундамент був сильний, непохитний мов скала гранітова. Так має і так мусить бути» [34, 1939, 7 січ.].

На 12 лютого 1939 р. були призначені вибори до Союму Карпатської України. Про це повідомило Міністерство внутрішніх справ Карпатської України 12 січня 1939 р. В оголошенні МВС вказувалось, що «вибори відбудуться на основі часті I і III закона ч.330–1920 Зб. з і р. по тексту закона ч.126–927 Зб. з і р. Виборчі списки будуть, починаючи днем 19 січня 1939 року, впродовж 8 (восьми) днів вилічені у всіх громадських урядах до прилюдного наглядання. Листа кандидатів має бути... подана партіями в двох примірниках найпізніше 21 дня перед днем виборів т.є. в неділю 22-го січня 1939 до 12 години в полудне предсідникові красвої виборчої комісії в Хусті» [393, С.122]. Деякі історики в такому рішенні уряду вбачають грубі порушення: «З юридичної точки зору, це не вписувалось ні в які міжнародно-правові норми процедури виборів» [127, С.122]. Однак, оголошення про вибори було опубліковано не 20 січня, а 12 січня 1939 р., тобто за десять днів до початку виборів. Отже правопорушень з боку уряду не було. Інша справа, вибори проходили на безальтернативній основі, що свідчило про відхід уряду А.Волошина від демократії. 16 січня 1939 р. було іменовано голову Красвої виборчої комісії П.Калинюка та його заступника М.Лацанича [393, С.123]. Вибори закінчилися повною перемогою представників

українського напрямку, об'єднаних в УНО, що дало право уряду Карпатської України скликати Сойм – перший український парламент в історії краю.

У зв'язку з різким погіршенням міжнародної обстановки і фактичним розпадом Чехословаччини, А.Волошин 14 березня 1939 р. проголосив незалежність Карпатської України, яку наступного дня ратифікував Сойм. До остаточного рішення Сойму Карпатської України владу незалежної держави представляли: прем'єр-міністр А.Волошин, Ю.Ревай (закордонні справи), Ю.Перевузнук (внутрішні справи), С.Клочурак (господарство), Ю.Брашайко (фінанси і комунікація), М.Долинай (здоров'я і соціальна опіка). 15 березня 1939 р. розпочав роботу Сойм Карпатської України. Головою було обрано А.Штефана, заступниками голови Ф.Ревая і С.Росоху, секретарем М.Кочергана.

Сойм Карпатської України прийняв Конституційний Закон Ч.1:

§1. Карпатська Україна є незалежна Держава.

§2. Назва держави є: Карпатська Україна.

§3. Карпатська Україна є республіка з президентом, вибраним Соймом Карпатської України, на чолі.

§4. Державна мова Карпатської України є українська мова.

§5. Барва державного прапору Карпатської України є синя і жовта, при чому барва синя є горішня, а жовта є долішня.

§6. Державним гербом Карпатської України є дотеперішній красвий герб: медвідь у лівім червонім півполі, і Тризуб св. Володимира Великого з хрестом на середушому зубі. Переведення цього місця закону полишається окремому законодаві.

§7. Державний гимн Карпатської України є: «Ще не вмерла Україна...».

§8. Цей закон обов'язує зараз од його прийняття [393, С.136].

Після прийняття цього закону Сойм Карпатської України 22 голосами обрав А.Волошина президентом Карпатської України, який після складення присяги, іменував новий уряд у складі: прем'єр-міністр і міністр закордонних справ Ю.Ревай, міністр внутрішніх справ Ю.Перевузнник, міністр господарства і оборони С.Ключурак, міністр фінансів та комунікацій Ю.Бращайко, міністр здоров'я і соціальної опіки М.Долинай, міністр освіти й релігійних справ А.Штефан. Після прийняття цих актів, Сойм відстрочив своє засідання.

Рішення Сойму в черговий раз змінили державно-правовий статус Карпатської України. З цього часу, хоча в деякій мірі символічно, Карпатська Україна перестала бути

складовою частиною федеративної Чехословаччини і стала незалежною державою. «Проголошення повної незалежності Карпатської України, – писав представник уряду А.Волошина в Празі В.Шандор, – було важливим державно-політичним актом, хоч не мало міжнародного визнання, бо на це не було часу. Воно було найвищим проявом волі населення, згідно з правом на самовизначення, яке належить українському народові так, як і панівним державотворчим народам. Це стосується всіх українських земель і всього українського народу. У силі історичних умов поодинокі території України були довгими віками відокремлені від себе і від свого матірнього центру Києва. Всупереч тому Всенародні Збори в Хусті в 1919 р., подібно як і парламент Західноукраїнської Народної Республіки в 1919 р., Національні Ради Буковини й Бессарабії в 1918–1919 рр. в своїх політичних рішеннях декларували свою соборно-державну єдність з центральною Україною. Такі прояви державності українців на всіх землях України демонструють серйозний міжнародно-правовий аргумент і силу державно-визвольної боротьби» [100, С.351].

Таким чином, наприкінці 30-х років державно-правовий статус Карпатської України пройшов своєрідну еволюцію. До прийняття чехословацьким парламентом Конституційного Закону від 22 листопада 1938 р. про федеративний устрій держави чехів, словаків і

закарпатських українців, на території краю діяла Конституція ЧСР від 29 лютого 1920 р., в основі якої знаходились рішення Сен-Жерменського мирного договору. З проголошенням 14 березня 1939 р. незалежності, а 15 березня ратифікації цього рішення Союзом, Карпатська Україна перестала бути суб'єктом федерації, перетворившись у незалежну державу.

5.5. Діяльність автономних урядів краю в галузі культури

Справа культурного відродження українського народу Закарпаття упродовж всієї його історії була щільно пов'язана з боротьбою за утвердження його національної свідомості. Якщо в роки австро-угорського режиму українська культура була на стадії занепаду, то в 20–30-х рр. склалися досить сприятливі умови для її розвитку. Вхідження Закарпаття до складу Чехословаччини розширило можливості контактів вчених і культурних діячів краю з культурним світом країн Центральної і Західної Європи, однак в ЧСР діяли і фактори, які гальмували культурний прогрес. По-перше, уряд Чехословаччини зволікав з наданням краю автономії, в межах якої створювались би кращі умови для культурного життя. Далі для Закарпаття пропорційно відводилося менше коштів на культуру, ніж для Чехії, чи, навіть, Словаччини. Та навіть із виділених коштів більшість витрачалася для

потреб чеських шкіл, чеських громадських організацій.

Заважала нормальному розвитку культури і обстановка на піві мовного питання. Суперечки з приводу мови ускладнювали культурне життя, відволікали вчених, педагогів, творчу інтелігенцію від розв'язання життєво-важливих питань.

За період з жовтня 1938 р. до березня 1939 р. культурне життя в Карпатській Україні не припинилося. В першу чергу це стосується освіти. У 1938 р. в краї було 463 українські і 365 чеських початкових шкіл, 117 угорських, 24 німецькі і 4 румунські школи, 21 українська і 23 чеські горожанські школи, 5 українських і 3 чеські гімназії [214, С.81]. Всього в 1938 р. в Закарпатті існували 803 школи [214, С.120]. Що стосується вчительських кадрів, то в українських школах їх нараховувалося 2.622, а в чеських – 928. В українських школах навчалося 99.731 дітей, а в чеських – 21.325 [214, С.90]. За підрахунками О.Геровського, «на одного чеського вчителя припадало 5 власне чеських дітей, а на одного руського (читай українського – М.В.) 40 руських дітей» [214, С.92].

Становище різко погіршилося після того, як від Закарпаття до Угорщини в результаті Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. відійшли міста Ужгород, Мукачево, Берегово з прилеглими до них районами. Перед урядом А.Волошина виникла проблема реорганізації шкільної

освіти. Ще 28 жовтня 1938 р. прем'єр-міністр своїм розпорядженням перейменував шкільний реферат на Міністерство шкільництва та народної освіти. Керівником вищеназваного міністерства був призначений А.Штефан – відомий педагог, директор торговельної академії в Мукачеві [34, 1938, 30 жов.]. В листопаді Міністерство шкільництва та народної освіти було реорганізовано в Міністерство культу, шкіл і народної освіти. Згідно з розпорядженням цього міністерства від 25 листопада 1938 р., так визначалася структура державного керівництва школами: «а)у школах середніх, торговельних та фахових – дирекція школи; б)у цюповняючих школах (ремісничих) – інспекторат цюповняючих шкіл; в)у школах народних (елементарних, горожанських і захоронок) та інших школах – державний шкільний інспекторат» [34, 1938, 15 груд.].

Відразу після появи цього розпорядження почалося призначення шкільних інспекторів. Ці важливі посади посіли: в Середньому – С.Федор, Завидові – І.Васько, Сваляві – М.Микита, В.Березному – І.Гриць, Рахові – В.Петрецький, Перечині – І.Гопко. Про останнього газета «Нова свобода» писала, що він є «відомим громадянином, який багато разів чином доказав свою відданість народній справі та рідному шкільництву. З великою самопосвятою та жертвенністю він працював, не боячись переслідувань та цькування мадяронів і їх союзників розсипалівців. У

боротьбі за рідну українську справу Іван Гопко був безкомпромісний і твердий і тими властивостями здобув до себе загальне визнання і прихильності» [34, 1938, 27 груд.].

Уряд А.Волошина докладав максимум зусиль, щоб повністю перевести навчальний процес на українську мову. Хоча те, якою мовою навчатимуть у школах, мав остаточно вирішити майбутній парламент. Невдовзі виявилось, що «у справах освіти і культури новий уряд вочевидь український» [299, С.109]. Вже 25 листопада 1938 р. А.Волошин видав розпорядження, згідно з яким «державною мовою в країні Підкарпатської Русі є мова українська (малоруська)» [34, 1938, 15 груд.]. Що стосується осіб чеської, словацької й російської (руської, великоруської) народностей, то вони могли «вносити подання і в своїй материнській мові» [34, 1938, 15 груд.]. Доповненням до цього розпорядження було «Розпорядження міністерства культу, шкіл і народної освіти про мову (язик) навчання» від 25 листопада 1938 р. В ньому, зокрема, підкреслювалось:

§1. Кожний ученик має бути навчаний в своїй рідній мові, оскільки та мова вживається і в дотичній громаді.

§2. В школах, оснований для дітей українських (руських, себто малоруських) мовою навчання має бути мова українська в її літературній формі.

§3. Там, де до великоруської мови навчання приголосять родичі (опікуни) українські (малоруські), або великоруської народності на приналежнім шкільнім уряді найменше 40 школоповинних дітей, може міністерство, на внесення приналежного шкільного уряду відкрити також клясу з великоруською мовою навчання.

§4. Коли число учеників у клясі з мовою навчання великоруською упаде під число 30, то... шкільний уряд зарядить до 8 днів закриття такої кляси і учеников приділить до кляси з мовою навчання українською (малоруською).

§5. Під мовою навчання у школах українських (малоруських) треба розуміти літературну мову українську (малоруську)...» [34, 1938, 15 груд.].

Уряд не тільки видавав розпорядження про державність української мови. Мова йшла про зменшення кількості чеських шкіл. Офіційний орган УНО газета «Нова свобода» повідомляла, що «на основі розпорядження влади Карпатської України, будуть чеські школи до кінця цього року зліквідовані. На цілій території Карпатської України зістанеться 45–50 чеських вчителів у народних школах. Раніше було тут біля 700 чеських учителів. Всі добре знаємо, що були й такі села, де було 5–8 чеських учителів, а не було там ані одної чеської дитини» [34, 1938, 15 груд.].

Таким чином, українізація поступово пробивала собі шлях вперед. У своєму виступі перед інтелігенцією 20 жовтня 1938 р. міністр внутрішніх справ Ю.Ревай відзначив, що «не дивлячись на гостру чехізацію нашого краю останніми роками, все-таки вдалося в нас вибудувати сітку наших шкіл, виросла у нас нова учительська генерація» [34, 1938, 20 жов.]. Велика заслуга в цьому належала товариству «Учительська громада», почесним членом якого був обраний А.Волошин (1930–1938 роки). Кількість членів «Учительської громади» зростала з кожним роком. Приміром, якщо в 1930 р. нараховувалось всього 220 членів, то в 1938 р. їх було вже 1.631 чоловік [169, С.18]. Активістами «Учительської громади» зарекомендували себе учні А.Волошина – досвідчені педагоги А.Штефан, Ю.Гуснай В.Свереняк, О.Полянський, І.Васько, І.Міцола, О.Дірей та ін. Заходами «Учительської громади» видавалися часописи «Учительський голос» та «Наша школа». Обидва видання і, в першу чергу, «Учительський голос» (1930–1939 рр.) викликали помітний резонанс, залишили добрий слід у справі виховання молоді. Останній конгрес «Учительської громади» відбувся в липні 1938 р., на якому А.Волошин пристрасно закликав вчителів до удосконалення самоосвіти та підвищення свідомості у ставленні до праці з представниками різних верств населення. «Хоч наша організація є найбільшим товариством народної інтелігенції,

– наголошував педагог, – у нашій боротьбі більше значення має якість, ніж кількість, – тому закликаю всіх до праці над собою» [101, С.66].

Після рішень Віденського арбітражу відновлювали свою діяльність старі навчальні заклади, відкривалися нові. 21 листопада 1938 р. відбулося відкриття гімназії в Білках. Директором було призначено відомого пластового діяча краю Євгена Ретія. Його виступ був надзвичайно емоційним і патріотичним: «Викладова мова мусить бути мова, якою говорите ви, я, яку ви називаєте руською, карпаторуською – але цілий світ і світова наука називає її українською. Не опустім, щоби у нашій гімназії володіло 20 правд. Ми маємо лиш одну правду, яка є репрезентована нашим прем'єром Батьком отцем др.Волошином, нашою владою, є символізована нашим синьо-жовтим прапором. На фундаменті цієї правди будемо будувати життя нашої гімназії» [34, 1938, 3 груд.]. Станом на 4 грудня 1938 р. у Білківській гімназії навчалось 293 учнів [34, 1938, 4 груд.]. Того ж року «Нова свобода» повідомляла, що незабаром в Рахові «буде відкрито вісім класів реальної гімназії», яку очолюватиме професор Юліан Головацький. Гімназія почала діяти 16 грудня 1938 р. Педагог із багаторічним стажем, людина гуманна і милосердна, А.Волошин оголосив, що «бідні діти, які живуть далеко від Рахова, можуть просити від дирекції залізниць... безплатний білет, або білет за половину

ціни на проїзд до гімназії і назад» [34, 1938, 10 груд.]. А.Волошин постійно проявляв велику турботу про розвиток шкільництва у віддалених гірських округах Закарпаття. З його ініціативи були відкриті школи у Волівському окрузі (нині – Міжгірський район), зокрема, в Колочаві-Горб, Прислопі, Синевирській Полянці [169, С.27].

Після евакуації з зайнятого угорцями Ужгорода, до Великого Березного перемістилася Ужгородська торгівельна школа. 12 грудня 1938 р. її перейменували в Експортну Академію [34, 1938, 16 груд.]. Ще раніше, 6 грудня, відновили свою роботу гімназія в Перечині, горожанські школи в Невницькому і Порошкові [34, 1938, 9 груд.].

Твердинею українських ідей залишалась Хустська гімназія. Наприкінці 30-х років у ній навчалося 600–650 учнів-українців та близько 200 в чеських паралельних класах. В останніх, крім чехів і словаків, були євреї. Склад учнів за соціальним походженням був – 70% селяни. «Хоч навчання було безплатним, – пригадував В.Маркусь, – підручники тощо забирали чимало коштів нашим селянам, здебільшого бідним і середнякам» [310, С.10–11]. Не легше жилося учням Перечинської державної гімназії. Наприкінці 1938 р. становище настільки ускладнилося, що її дирекція прийняла рішення «не розділювати стипендії поодиноким особам, але всю суму призначити на кухню для бідних дітей. На засіданні дня 12 ц.м. (25 грудня 1938 р. – М.В.) окружний

відділ в Перечині так і зробив: призначив всю суму 9.600 кч. на кухню для бідних учнів» [34, 1938, 25 груд.]. Серед викладацько-професорського складу Хустської гімназії виділялися М.Гупаловський, К.Заклинський, К.Феделеш, М.Фушич, С.Ілляшевич, А.Артимович, Н.Балицька та ін. Колишній професор гімназії Н.Балицька писала, що при гімназії був Пласт. Із пластунів у 1938–1939 рр. формувалися січові загони, які зі зброєю в руках стали проти ворога.

А.Волошин та його уряд надавав велику увагу розвитку шкільної освіти серед національних меншин краю. Ще в 1934 р. для учнів німецької національності був відритий при школі в Мукачеві інтернат, де одержали місця 52 дітей з 18 сіл краю, в тому числі з Усть-Чорної – 8, Рахова – 6, Німецької Мокрої – 4, Руської Мокрої – 3, Німецької Кучави – 5, Лалова – 8 тощо [348, С.36]. Ця школа працювала до листопада 1938 р. Після окупації міста військами Угорщини, уряд Карпатської України перевів учнів і вчителів до Сваляви. 22 грудня 1938 р. А.Волошин заявив, що «з німецькою меншиною жив завжди український народ в найкращій згоді... На нашій території існує двадцять німецьких шкіл, що є підчинені німецькому шкільному інспекторові. Німці мають повну культурну автономію, та наше співжиття є овіяне приязним духом. Щоб на майбутнє полегшити культурні і господарські взаємини між нашим народом й Німеччиною, буде введено в усіх наших вищих

школах німецьку мову як предмет навчання» [34, 1938, 22 груд.]. За підрахунками сучасних дослідників, наприкінці 30-х рр. німецька шкільна справа у Хусті виглядала так: 19 початкових шкіл з 34 класами, 1 горожанська школа з 4 класами. В них навчалось біля 2000 учнів і працювало 32 вчителі [348, С.36].

Чехословацький період правління в Закарпатті, безумовно, відіграв позитивну роль у розвитку духовного життя румунської етнічної групи. Наприкінці 30-х років у румунських селах діяли чотири румунські школи з 36-ма класами, у яких навчалось 2262 учні. Румунські діти могли безперешкодно навчатися в школах сусідньої Румунії [496, С.10–11]. «Румунська меншість на Карпатській Україні, – повідомляла «Нова свобода» 8 грудня 1938 р., – посередництвом своїх відповідальних заступників заявила нашій владі, що румунський народ, який живе в селах Солотвино, Нижня Апша, Середня Апша і Біла Церква, задоволений своїм положенням, бо користується повними громадськими і політичними правами. 20 років співжиття в одній державі посилили дружбу. Румунські представники подали меморандум, щоб їхні школи були підпорядковані українському інспекторові в Тячеві та щоб завели в школах навчання української мови замість чеської» [34, 1938, 8 груд.].

Уряд Карпатської України надавав значної уваги забезпеченню закарпатських шкіл навчальними підручниками. В цьому полягала і вимога батьків. Жителі с.Буковець, що на Волівщині, писали до редакції «Нової свободи»: «До школи ходить 111 дітей. Тепер родичі 108 дітей вимагають для своїх дітей книжку таку, що її будуть розуміти та любити, а це є українські книжки» [34, 1938, 4 жов.]. Завдання полягало в тому, щоб «ліквідувати наші хиби й помилки й оснувати комітет, що подбав би про план випуску підручників і протягом навчального року забезпечити кожного учня повним комплектом високоякісних стабільних підручників. Дотеперішні підручники не є ідеальні, але безглуздо думати, що ми в 1939–1940 рр. зможемо винайти абсолютно бездоганний підручник, який би сам викладався учневі в голову...» [34, 1938, 7 груд.]. Державне видавництво постійно повідомляло про вихід нових підручників. До вересня 1938 р. побачили світ «Буквар», «Перша читанка», «Друга читанка», «Отчина», «Живе слово», «Світло», «Учебник горожанской науки й виховання», «Молодий рахункар», «Рахункова книжка» (частини 1–3), «Пісні підкарпатських русинів», «Грамматика руського язика» І.Панькевича, «Фізика», «Хімія», «Задачи з геометричного рисування», «Гражданин, його права і повинності», «Підкарпатські казки» під

редакцією В.Гренджі-Донського, «Вибір чехословацьких і підкарпаторуських переказів» тощо [34, 1938, 9 верес.].

Закарпатськими вчителями використовувалися також старі підручники, автором переважної більшості яких був А.Волошин. Мова йде, перш за все, про праці А.Волошина «Фізика» (1921), «Наука стилізацій» (1923), «Педагогіка й дидактика» (1923), «Коротка історія педагогіки» (1923), «Дидактика» (1923), «Педагогічна психологія» (1935), «Історія педагогіки» (1937) та ін. Всього А.Волошин видав 42 книги [169, С.18].

Окрім згаданих книжок А.Волошин написав низку студій, які засвідчують: в особі А.Волошина маємо не тільки педагога-вченого, але й мовознавця, літературознавця, публіциста, соціолога, історика, політолога та, не в останню чергу, видатного представника богословської науки. Відзначимо, що до 1938 р. А.Волошин продовжував виконувати обов'язки директора Ужгородської вчительської семінарії – найпрестижнішого навчального закладу в краї. За великий вклад у розвиток педагогіки А.Волошин був обраний почесним доктором Українського вільного університету в Празі. До речі, прем'єр-міністр Карпатської України був ініціатором переведення УВУ в Карпатську Україну. Тільки окупація краю угорськими військами завадила йому це зробити.

В 20–30-х рр. в Закарпатті діяли два культурно-просвітні товариства – українська «Просвіта» і русофільське «Общество им. А.Духновича». Прийшовши до влади, А.Волошин розпустив переважну більшість «Обществ» і закрити чимало русофільських видань. Отже, в 1938–1939 рр. у Карпатській Україні діяло тільки товариство «Просвіта».

Багаторічне панування однопартійної системи в колишньому СРСР призвело до того, що «Просвіта» зображувалася виключно як фашистська організація, через яку українська буржуазія заносить свою фашистську політику до трудящих мас. Під час підготовки до просвітнянського з'їзду орган закарпатських комуністів газета «Карпатська Правда» застерігала трудящих краю, що в Ужгороді «готовиться з'їзд українських фашистів» [401, С.265–268]. Заперечуючи позитивну роль «Просвіти», деякі автори просто-таки перекручували факти. Вони твердили, що не маючи за собою будь-яких обгрунтованих засад угруповання типу «Просвіти» часто-густо існували недовго, розпадалися і сходили з політичної арени так само швидко, як і з'являлись. Таке твердження зовсім не відповідає дійсності, бо виникнувши в 1920 р., «Просвіта» активно діяла до 1939 р., коли в нашому краї встановився режим гортіївської диктатури. Інший автор доводив, що саме через клерикальну націоналістичну «Просвіту» духовні отці намагалися «підняти українство», суть якого зводилася до

«самостійної соборної України» [141, С.38]. Складається враження, що без дописування до «Просвіти» слів «клерикальна» чи «націоналістична» взагалі не можна було обійтися.

«Просвіта» була наймасовішою і найпродуктивнішою культурно-освітньою організацією в краї наприкінці 30-х років. Вона нараховувала 10 філій, 235 читалень з 16.550 членами [1, ф.72, оп.2, спр.1, 5, 15, 56]. Значну роботу здійснила «Просвіта» щодо збирання для національного музею пам'яток історії, культури і природи краю (всього було зібрано понад тисячу музейних предметів), в організації при Народному Домі в Ужгороді бібліотеки, фонд якої у 1938 р. нараховував 8 тисяч книжок, а всього в читальнях «Просвіти» було близько 40 тисяч українських книжок [411, С.17].

Наприкінці 30-х років на рахунку товариства було 150 виданих книг і брошур тиражем 450 тис. примірників. Авторами цих видань були О.Олесь, А.Волошин, В.Гренджа-Донський, О.Маркуш, Л.Дем'ян, І.Невицька, В.Пачовський, К.Феделеш та багато ін. Велику роль відіграла «Просвіта» в науковому вивченні історії Закарпаття. З 1922 по 1938 рр. за редакцією І.Панькевича, В.Гаджеги, А.Волошина, В.Бірчака було видано 14 випусків (у 12 томах) «Наукового збірника Товариства «Просвіта». В написанні окремих статей з історії, етнології, культури Закарпаття до збірника взяли участь

видатні українські вчені В.Гнатюк, Ф.Колесса, С.Рудницький, В.Сімович, М.Возняк, В.Січинський, І.Панькевич, О.Мицюк, В.Залозецький, М.Лелекач, Ф.Потушняк та ін.

Закарпатська «Просвіта» зазнала великої матеріальної шкоди після рішень Віденського арбітражу. В.Гренджа-Донський, що брав активну участь в евакуації, відзначав: «З великого книжкового фонду та цінних музейних експонатів щось вдалося нам врятувати до Перечина. Решта книг та експонатів пропала в Ужгороді, бродіївці та фенциківці зводили з нами бійки за музей і бібліотеку, де були і старинні рідкісні експонати» [171, С.18]. Та найбільший удар «Просвіті» був нанесений угорськими гортистами в березні 1939 р.

Важливу роль продовжувала відігравати преса, хоча у порівнянні з попередніми роками, вона значно збідніла. Фактично, масовим тиражем видавалась тільки щоденна газета, яку редагував В.Гренджа-Донський. Очолювана ним «Нова свобода» перетворилася в орган УНО. Ця газета мала давню історію. Спочатку видавалась під назвою «Наука», потім «Свобода», як орган Народно-Християнської партії, а 15 червня 1938 р. вона змінила назву на «Нова свобода». Газета змінилася в кращу сторону з приходом нового головного редактора. Про це свідчать попередні записи В.Гренджі-Донського на сторінках його щоденника [59, С.68;

359, С.70–72]. Призначення В.Гренджі-Донського редактором «Нової свободи» високо оцінив голова УНО Ф.Ревай. У своїй статті «На прощання» він відзначив, що Василя Гренджу-Донського «не треба нам представляти, бо він уже здобув собі ім'я не тільки в нас, але в широких колах українського народу взагалі. Я переконаний, що своє завдання виконає на 100%-ів, тому і був повірений так важною функцією» [34, 1939, 26 січ.]. В.Гренджа-Донський, перебуваючи на посаді редактора газети, опублікував у ній 51 статтю. Враховуючи той факт, що газета виходила до 16 березня 1939 р., це є доказом великої працездатності письменника. Серед основних публікацій В.Гренджі-Донського на сторінках «Нової свободи» необхідно виділити такі статті, як «З великих днів народин Карпатської України», що були частинкою щоденника письменника, «Наші кандидати», в якій давалися короткі, але влучні характеристики членам Сейму Карпатської України. Читач мав змогу ознайомитися з політичними портретами А.Волошина, братів Брашайків, С.Клочурака, А.Штефана, Ю.Станинця, Ю.Пазуханича та ін. (всього 32 портрети). Що стосується майбутнього президента, то йому Гренджа-Донський присвятив кілька окремих статей, які були поміщені в «Новій свободі». Це, передусім, «Короткий життєпис державного секретаря о.Августина Волошина», «Др. Августин Волошин» та ін. Не викликає жодного сумніву, що під керівництвом В.Гренджі-Донського

газета була, фактично, єдиним духовним органом Карпатської України, з великим тиражем. Не дивно, що до неї завжди був підвищений попит і відповідальність редактора. В.Гренджа-Донський чудово справився з нелегкими обов'язками головного редактора.

Українська діаспора в Празі писала в редакцію газети: «Показчиком духовної зрілості, політичного і культурного підготовлення кожного народу є кількість друкованого слова. Особливу роль в цьому відіграє газета. Провід, покликаний народом, кожен день через газету промовляє до народних мас, інформує про цілісність стану сьогоднішнього дня, вказує напрям на завтрашній день, висвітлює, наказує, тоді свої заміри, а навіть кожна думка його летить і доходить до найглибшої закутнини найбільш віддаленого села... Не сміє бути українця, щоб не став читачем, передплатником «Нової свободи». Поки-що тільки «Нова свобода» дасть тобі вірний і всебічний образ стану і перемін, що змагають до кращого завтра. Глядай в «Новій свободі» все те, що завоює твою цікавість і напевно знайдеш, бо «Нова свобода» це орган цілого народу, який стоїть на шляху конструктивного будівництва держави та визвольних змагань на всіх поневолених землях» [34, 1938, 3 груд.]. «Нова свобода» дійсно була таким органом. На її сторінках друкувалися матеріали з економіки, політики, культури, спорту тощо. Під час подій 1938–1939 рр. при ній були

акредитовані журналісти з Польщі, Німеччини, Франції тощо.

Крім цього друкованого органу націоналістична молодь видавала газету «Наступ» (редактор – С.Росоха), а селяни мали свій орган – «Карпатську Україну». «Нова свобода» повідомляла, що від 1 січня 1939 р. почне виходити ілюстрований літературно-мистецький журнал «Карпатська Україна». Видає і редагує В.Гренджа-Донський [34, 1938, 15 груд.] Однак, відомий письменник відмовився від редагування, посилаючись на перевантаження і головним редактором журналу обрали Ю.Тарковича. Успішно пройшовши незначну цензуру, одержав можливість видавати свій релігійний альманах «Благовісник» о.С.Сабол (Зореслав) [1, ф.3, оп.3, спр.65, арк.26].

З ініціативи О.Ольжича, У.Самчука, Ю.Горліс-Горського, В.Гренджі-Донського, І.Рошка-Ірлявського, А.Патруса-Карпатського та деяких інших, у Хусті було створено літературно-мистецьке товариство «Говерля». «З намісної праці, – повідомляла «Нова свобода», – слід особливо відмітити цикл рефератів мистецького й культурно-освітнього змісту, що відбуваються систематично в Хусті, а не систематично на провінції. Перший виклад, що відбувся в Хусті, згуртував усю нашу інтелігенцію, був відчит знаного письменника Уласа Самчука на тему: «Завдання сучасної української літератури».

Дня 13.XII ц.р. відбувся в Хусті другий з черги реферат М.Карбовича «На шляху визволення нації». До Хуста приїхав знавець театрального мистецтва Микола Чирський, автор популярних п'єс «Отаман пісня» і «П'яний рейд» [34, 1938, 21 груд.]. Товариство видавало однойменний місячник, редактором якого було обрано О.Ольжича. У Празі видавалася газета «Карпато-Українська «Свобода» [127, С.68].

Розвиток літератури є одним з найкращих доказів загального успіху культури народу. Протягом двох десятиліть на Закарпатті сформувалась досить чисельна група творчої інтелігенції, яка успішно працювала як в галузі поезії, прози, так і драматургії та літературної критики. Літературний процес в Закарпатті був тісно пов'язаний із загальним культурним прогресом Чехословаччини, але формувався і розвивався як складова частина культури всього українського народу. Значення 20–30-х років у розвитку літератури полягає у тому, що саме в той час в Закарпатті з'явився новий її напрямок – українська національна література, яка досі знаходилася лише в загадковій формі. В середині 30-х років письменники, що писали літературною українською мовою, заговорили на весь голос. На їх бік перейшли митці, які починали свою творчість як русинофіли. Це був об'єктивний закономірний процес. І велику роль в цьому зіграли галицькі емігранти,

вигнані з свого краю поляками на початку 20-х років. Вони діяли спільно з українськими емігрантами з Наддніпрянської України і створювали спільно українофільську течію в Закарпатті. Літературний процес в Закарпатті наприкінці 30-х років розвивався під впливом української літератури. Популярністю користувалася, особливо в центрах зосередження російської еміграції, також і російська класика.

Серед письменників Закарпаття кінця 30-х років особливе місце займає уродженець Волового (Міжгір'я), селянин за походженням В.Гренджа-Донський, якого справедливо вважають основоположником новітньої української літератури. В 1938 р. він вже був автором багатьох збірок поезій, історичних повістей і п'єс. Наприкінці 30-х років вийшла його чергова збірка поезій «Тобі, рідний краю». В одноіменному вірші цієї збірки поет пише, що вірить, що настане час, коли «сонце свободи» буде світити з небес «на наші зелені Карпати». В.Гренджа-Донський з великим захопленням зустрів звістку про проголошення незалежності краю і в 1939 р. написав нову редакцію (перша – 1928 р.) вірша «Марш молоді Карпатської України». Куплет, яким завершується цей твір, ніби підсумовує багаторічну боротьбу закарпатців за свою свободу:

«Повстав наш край із крові, із руїн,
Хай пропадуть роздори, ряд незгод,
Нехай живе Карпатська Україна,

Нехай живе вільно наш народ !»

Протягом 1938–1939 рр. В.Гренджа-Донський опублікував поезії «Цей день для нас гіркий, нещасний...», «Мені в наруччі умирав», «В світ за очі», «Вістка з тюрми», «Думки за ґратами», «Моїй донечці», «Юнацькі могили», «Ой, похмуро небо», «Ходить стара пенька», «Ще б'ються хлопці...», «І доки ще?...», «Криваві квіти», «Смерти не боюся !», «Лиш смерть вирве з рук мій олівець», «Велика п'ятниця в тюрмі», «Христос воскрес...», «Остання куля», «Рідний вітре», «У прокурора» та ін. У них поет яскравими фарбами малював героїчний опір захисників Карпатської України, її трагічний кінець в березні 1939 р.

Протягом 1928–1939 рр. уроженець с.Великі Ком'яти на Виноградівщині, вихованець Мукачівської учительської семінарії Ю.Боршош-Кум'ятський пройшов еволюцію від русофільського до українського поета. Ще перед наданням краю автономних прав, у 1938 р., Боршош-Кум'ятський пророкував:

«Ми діждемо днів великих,

Привітаєм слави час;

Ми з вогнистого насіння

І суворе серце в нас».

Важливу роль в літературному житті Карпатської України займав уроженець Пряшева Степан Сабол (Зореслав), який виховувався в духовних навчальних

закладах, у тому числі і в Григоріанському Католицькому університеті в Римі. Поет належав до українофільської течії. Через його твори проходить ідея єдності Підкарпаття з Україною. Він бачив «пророка» й «месію» на Сході, де Київ блукав співом осанни. Поет кликав «величну, святу авреолу Україну» повстати. В.Бірчак відзначав, що світогляд Зореслава динамічний, західноєвропейський. Він був духовною особою, але закликав до боротьби, вірив у її успіх. Він будить приспані сили, підносить людям голови» [55, С.35]. Прикладом патріотичної лірики Зореслава є збірка поезій «Зі серцем у руках».

Відомими прозаїками краю наприкінці 30-х років були О.Маркуш, Л.Дем'ян. В 1938–1939 рр. Ф.Потушняк видав поетичні збірки «Таємничі вечори» і «Можливості». Однак, необхідно погодитися з дослідником творчості Ф.Потушняка В.Микитасем, що «заслужене визнання авторові принесли не поетичні, а прозові твори». Це, перш за все, оповідання «Смерть баби», «Своя хата», «Ворог», «Скарб», «Страх», «Міх», «Погарчик», які були видані в 1938 р. В оповіданні «Земля» письменник малює образ бідняка Юри, який все своє життя, аж до якогось отупіння, копається на своєму клаптику поля. Страшна злість охоплює старого Юру, коли він дізнається, що корчмар Гершко привласнює його землю. Злоба і гнів заставляють його підняти руки на корчмаря і убити його, а совість чесної людини не витримує вбивства –

Юра божеволіс, а потім трагічно вмieras». Наприкінці 30-х років Ф.Потушняк опублікував більше десяти статей з фольклорної тематики («Пісні про душогубцю», «Пісня про переміну людини в дерево», «Пісня про дітовбивцю»), які свідчать про етнографічні інтереси автора.

Наприкінці 30-х років появилися твори Марка Бараболі, Ф.Могіша(Босвіра), М.Рішка, М.Підгірянки, М.Тисянської, М.Божук, Ф.Маковчанина (Лазорика), П.Міговка, А.Ворона, К.Феделеша, Ю.Станинця, Д.Поповича, О.Сливки. Російськомовна література була представлена іменами Д.Вакарова, А.Карабелеша, А.Патруса-Карпатського, М.Поповича та ін. А.Патрус-Карпатський – один з небагатьох русофільських письменників, який почав писати в 30-х роках російською мовою, а згодом під впливом дальших подій перейшов на українську. Автор «Весняних квітів», «З мого руського краю» (1929), збірки «Плетью по совести», в 1938 р., коли політичні сили краю виборили автономні права, писав:

«Ми всі одні, одні, одні,
в Карпатській Україні,
В Кисві, в Буковині,
В Пряшеві, Галичині,
Ніхто не зможе нас
Розбити в грізний час».

1938–1939 рр. – яскрава сторінка в історії краю, яка привернула увагу як закарпатських, так і відомих українських письменників. Автор збірки «Голос Срібної землі» (1938) поет Іван Ірлявський, після надання краю автономних прав, стає одним з його будівничих і захисників. У вищеназваній збірці був опублікований його вірш «На роздоріжжі», в якому автор поетично висловив свої сподівання на долю краю. У цьому ж збірнику були вміщені поезії І.Ірлявського «Спомин» та «Великий чин». І.Ірлявський познайомився у Карпатській Україні з відомим українським вченим, поетом і громадським діячем О.Ольжичем, який виконував обов'язки культурного референта ОУН при уряді Карпатської України.

Бурхливі події в Карпатській Україні привернули увагу відомого українського поета О.Олеся (Кандибу). У 20–30-х роках він друкувався у закарпатських періодичних виданнях «Пчілка», «Наш рідний край», народних календарях. В журналі «Дозвілля» він опублікував драматичну поему «Ніч на полонині», наскрізь просякнуту гуцульськими мотивами. 3 січня 1939 р. О.Олень приїхав в Хуст. «Від імені українського громадянства, – писав В.Гренджа-Донський, – привітав О.Олеся і я... В моїй промові я його вітав у нашій новій скромній столиці, від імені літераторів, акторів та від самого громадянства» [59, С.8]. На честь приїзду О.Олеся хустський театр «Нова сцена» вирішив поставити його

драматичну поему «Над Дніпром». Перебуваючи у цьому старовинному місті, О.Олесь написав поему «Цвіте трояндами», присвячену Закарпаттю, а також вірш «Хуст». Відвідав Карпатську Україну відомий український письменник С.Черкасенко, уродженець Черкащини, У.Самчук, Ю.Горліс-Горський, Є.Маланюк, М.Аркас, М.Михалевич та ін. «Нова свобода» повідомляла, що на зустріч з У.Самчуком прийшло «багато українських селян з довколишніх сіл» [34, 1938, 8 груд.].

У Карпатській Україні склалися сприятливі умови для творення різноманітних культурних товариств і організацій. 15 грудня 1938 р. В.Горбачевський, М.Різдорфер, А.Бора, В.Сухомлинов-Золотницький, О.Приходько, О.Полянський, М.Литвицький запропонували створити організацію інтелектуалів-українців. Товариство, за задумом його засновників, мало «зосередити, скоординувати та раціонально використати свої сили для всестороннього розроблення проблем, що стоять на порядку денному українського державницького будівництва» [34, 1938, 15 груд.] 18 грудня 1938 р. відбулися установчі збори Першого українського музичного товариства «Кобза». Його очолив Ю.Гутник, секретарем обрали З.Кульчицького, адміністратором став В.Яким. «Закликаємо громадянство, – говорилося в зверненні до народу, – щоб вступало та підтримувало новозложене товариство, котре має за ціль

поширювати українську музику» [34, 1938, 18 груд.] В грудні 1938 р. американські кінематографісти вирішили створити документальний фільм з історії визвольних змагань українського народу, в якому значне місце також відводилось Карпатській Україні. Тексти до нього мав підготувати У.Самчук. 14 грудня 1938 р. відбулися збори товариства «Українське фільмове мистецтво» під головуванням С.Росохи. На зборах вибрано провід, до якого ввійшли Ф.Агій, І.Іванецький, Н.Балицька, М.Никоряк, А.Мальницький, С.Росоха, І.Роман, М.Чирський, М.Михалевич, Д.Левницький [34, 1938, 19 груд.]. В 1939 р. Карпатську Україну відвідав Каленик Лисюк з США. Він мав намір створити документальний фільм про Карпатську Україну. Цей фільм під назвою «Трагедія Карпатської України» побачив світ вже після окупації краю військами гортистської Угорщини.

Наприкінці 30-х років в Карпатській Україні продовжувало розвиватись театральне мистецтво. Провідними театрами в краї були Земський Підкарпатський Народний Театр (виник у 1936 р.) і театр «Нова сцена». Наприкінці серпня 1938 р. розпочалися переговори представників ЗПНТ та «Нової сцени» про об'єднання в єдиний театральний колектив. На пропозицію керівництва ЗПНТ приєднатися акторам «Нової сцени» до нього, останні відповіли категоричною відмовою. Велика частина акторів з

ЗПНТ перейшла до «Нової сцени», а ті, що залишилися, після проведення трьох останніх вистав, припинили своє існування, ЗПНТ саморозпустився. Незважаючи на яскраво виражений русофільський характер ЗПНТ, він, все-таки, зіграв певну роль у розвитку театрального мистецтва в Закарпатті. Не випадково, що його появу підтримали окремі відомі діячі краю українофільського напрямку, зокрема А.Волошин.

В результаті Віденського арбітражу Ужгород опинився в руках угорців. Місто покидали різні установи і організації. Така доля спіткала і колектив «Нової сцени». Відомий закарпатський театр переїхав до Хуста. Останній склад «Нової сцени» був такий: директор, драматург і режисер – А.Шерегій, шеф-режисер М.Аркас, хореограф і балетмейстер В.Лібовицький, диригент Є.Шерегій, адміністратор М.Баланчук. Відкриття театру «Нова сцена» в Хусті відбулося 26 листопада 1938 р. На виставі «Запорожець за Дунаєм» були присутні А.Волошин та представники його уряду. 27 листопада театр поставив п'єсу «Запорозький скарб». У грудні 1938 р. актори знову поставили «Запорожець за Дунаєм», а також нову прем'єру – виставу Ю.Грома «Часи минають». 3 січня 1939 р. на честь О.Олеся була поставлена драма «Над Дніпром». 8 березня 1939 р. в Хусті театр поставив виставу «Сорочинський ярмарок», а 11–12 березня в Королеві – «Над Дніпром» і «Місяць і зорі».

На 14 березня було вирішено поставити виставу «Гайдамаки», але «завтра вже текла кров у Хусті... Остання генеральна репетиція через стрілянину вже не відбулася... Не можна писати спокійно про цей день... Можна б «театральним терміном» назвати його «генералкою трагедії»... актори театру в залі проб голосно плакали...» [438, С.322]. 15 березня 1939 р. театр «Нова сцена» припинив своє існування.

«Театр на Закарпатті, як і взагалі в українському народі, – писав сучасний зарубіжний дослідник В.Маркусь, – відіграв виняткову роль національного каталізатору, а навіть пробудника... театр став школою народного самоусвідомлення, засобом пізнання свого минулого, розуміння своєї вчорашньої і нинішньої долі, генеральдом, що закликав народ творити своє краще завтра. Це у вищій мірі стосується українського Закарпаття» [438, С.8].

Після захоплення Карпатської України військами гортистської Угорщини, культурне життя, фактично, було паралізоване. Переслідували не тільки січовиків, які чинили опір агресору. Їхню долю розділили також просвітяни та відомі культурно-громадські діячі краю. Просвітителя Василя Гримута задротували в угорській концтабір, а Гната Савку з Негрівця побили тільки за те, що знайшли в нього печатку читальні товариства «Просвіта». Гортисти розстріляли хустського просвітянина Ілька Ващишина

тільки за те, що був членом «Просвіти». Така ж доля судилася послові Союму Карпатської України, голові «Просвіти» у Вишніх Верецьких І.Гризі. Дравецького секретаря читальні «Просвіти» Івана Мигалину побито до смерті. З приходом угорських військ в с.Ізки, почалися масові репресії проти його жителів, які в повному складі входили до «Просвіти». Аналогічне творилося і в інших селах Карпатської України. Отже, гортисти добре усвідомлювали всю небезпеку з боку «Просвіти», яка за двадцять років діяльності високо підняла рівень національної свідомості краян [171, С.18–19].

Протягом 1939–1941 рр. угорці закрили сотні українських шкіл. «Цілий ряд горожанських шкіл закрито, – повідомляла тогочасна преса, – наприклад, у Рахові, Нересниці, Тересві, Білках, Іршаві, – а в школах, що ще залишилися, заведені високі оплати, наслідком чого наша селянська бідна дітвора змушена покидати школи... Більше чим 60% предметів учать учителі виключно по малярськи (історія, географія, фізика, природа, числення), а решту предметів неможливим малярсько-руським язичієм. Ніяких книг в горожанських школах немає...» [22, С.91]. Були закриті переважна більшість українських шкіл у Пряшеві [22, С.100].

З шкільних бібліотек вилучалися українські книги. За розпорядженням угорського міністра культури й шкіл «з

наших шкільних і учительських бібліотек були повикидані всі книги українські й домашнього походження, що їх не видало обшество Духновича, в тім числі і книги наукові й белетристику, навіть діточі казки й описи подорожні. В бібліотеках не зісталось буквально нічого» [22, С.100]. Згідно з розпорядженням угорської влади «урядовою мовою с мова мадярсько-русска» [22, С.103]. «Шкільний референт, – повідомляла газета «Поступ» 9 листопада 1940 р., – на початку року подав пропозицію, щоб перенести до Мадярщини понад п'ятдесят учителів та професорів українців. В краю переміщено понад 800 учителів» [22, С.104].

Отже, незважаючи на те, що культурне життя Карпатської України продовжувалось, відчувався значний спад порівняно з міжвоєнними роками. Вважасмо, що причиною цього була активна політична діяльність уряду Карпатської України, про яку мова йтиме нижче. Складна міжнародна обстановка, скрутне економічне становище та деякі інші вагомні чинники відсували на задній план політику уряду Карпатської України по відношенню до культури. Проте, незважаючи на труднощі, культура розвивалася. Її поступ був припинений тільки агресією гортистської Угорщини в березні 1939 р.

3.6. Релігія і церква в Закарпатті

Наприкінці 30-х років греко-католицька церква на території нерадянської України нараховувала 4.370.000 вірників, 3.040 парохій з 4.440 церквами. В п'ятьох спархіях з двома Апостольськими адміністраторами діяли два єпископи та один митрополит. За підрахунками І.Ортинського, на західноукраїнських землях нараховувалося 2.950 священників, 520 ієромонахів (священників-ченців), 1.100 монахинь, 540 студентів богослов'я, 4 малі семінарії, 41 католицька організація та 38 часописів, журналів і видавництв [340, С.118]. На території Закарпаття нараховувалось 410.000 греко-католиків [393, С.85].

В 1936 р. в краї було зареєстровано 140.000 чоловік православного віросповідання, їх обслуговувало 67 служителів культу (15 монахинь та 52 священники) [352, С.47]. На думку В.Маркуся, «на території Чехо-Словаччини в 20–30-х роках розгорнувся рух православ'я, так що скоро Греко-католицька Церква втратила монопольне становище серед українців. Православ'я ширилося з ініціативи головно російських, як і буковинських та галицьких русофільських, емігрантів та завдяки підтримці празького уряду, який бачив в новому релігійному русі реакцію на політичний курс великої частини змадяризованого греко-католицького духовенства» [318, С.5]. Першим сербським єпископом на

Закарпатті був Досифей, пізніше Владимир, якого угорці після окупації усунули.

2 листопада 1938 р. відбувся Віденський арбітраж, в результаті якого під Угорщиною залишилось 35 греко-католицьких парафій на чолі з єпископом О.Стойкою, який залишився в Ужгороді [118, С.105]. Отже, у Карпатській Україні залишилось 280 парафій, які не мали єпископа [299, С.115]. Вже 3 листопада 1938 р. від імені Мукачівської греко-католицької єпархії та ряду політичних партій і об'єднань, був складений меморандум, який передали урядам Чехословаччини, Англії, Франції, Німеччини, Італії, Польщі, Румунії, Угорщини та Югославії. В меморандумі вказувалося, що «віденський арбітраж відторгнув від Карпатської Русі головне місто Ужгород і промисловий центр Мукачево, без яких край з точки зору економічної, культурної та національної існувати не може. Тому заявляємо, що і після віденського арбітражу розглядаємо цю територію єдиною і неподільною» [235, С.18]. Цей меморандум не справив ніякого впливу на ініціаторів арбітражу у Відні, а тому мав символічне значення. Єпископ О.Стойка зробив спробу підпорядкувати собі греко-католицькі парафії Карпатської України. Він направив до Хуста наймолодшого каноніка Людовика Міню, щоб той управляв 280 парафіями. Ватикан, звісна річ, на такий крок не пішов.

У ситуації, яка склалася, проявив ініціативу єпископ Крижевацької греко-католицької єпархії Діонізій Няраді, який «подав меморандум на руки кардинала Євгена Тіссерана, секретаря Конгрегації Східної Церкви в Римі, інформуючи, що в Карпатській Україні понад 400.000 вірних залишається без єпископа» [393, С.84]. 14 листопада 1938 р. Папа Пій XI прийняв на аудієнції Д.Няраді, під час якої доручив йому «піклуватися найбіднішим народом Підкарпаття, що лишився без пастиря й інших необхідних засобів» [393, С.84–85]. 15 листопада 1938 р. кардинал Є.Тіссеран від імені Святої Конгрегації Східної Церкви у Ватикані видав декрет №653/38, згідно з яким «цілковито уступає юрисдикція Всепреосвященного Олександра Стойки, мукачівського єпископа Русинів у парохіях його дієцезії, що знаходяться поза границями угорського Королівства, аж доки Апостольська Столиця інакше не зарядить. Усякі інші зарядження цьому противні, оцим устають» [37, 1938, 6 груд.]. Причина такого кроку Ватикану пояснювалась наслідками Віденського арбітражу, після якого відбулося «нове розграничення між Чехословацькою Республікою і Королівством Угорщини» і «більша частина Парохій мукачівської дієцезії Русинів в дійсності остала відлучена від міст Мукачева й Ужгороду» [34, 1938, 6 груд.]. У зв'язку з тим, що «мукачівському єпископові Русинів тепер неможливо дістатися з одної частини (дієцезії) до другої

принадлежної до його юрисдикції», Ватикан «зволив поручити Високопреосвященному др. Діонісієві Нярадї, єпископові крижевацькому, щоб перебрав пастирський уряд Апостольського Візитатора мукачівської єпархії Русинів, що знаходяться в Чехословацькій Республіці, і щоб про все інформував Апостольську Столицю» [34, 1938, 6 груд.].

Ще в 1934 р. «Благовісник» повідомляв, що в найближчому часі має виникнути нове греко-католицьке єпископство у Хусті. Це дало б можливість Ватикану перетворити Ужгородську єпархію на митрополію. Однак урядове повідомлення Апостольської Столиці в цій справі прийшло аж 2 вересня 1937 р. Друга світова війна перекреслила ці благонадійні плани. Щодо призначення Д.Нярадї апостольським адміністратором краю, то даний акт Ватикану розцінювався тільки як тимчасовий, «в очікуванні створення власної закарпатської митрополії» [358, С.402]. В інтерв'ю газеті «Нова свобода» 12 грудня 1938 р. Д.Нярадї сказав: «Є отже дві єпархії, й наша, поки що буде управлявана апостольською адміністрацією, може й через довгий час... За мою гадкою єпархія Карпатської України згодом стане дефінітивно окремою бо вже й тепер можна вважати, що Мукачівська єпархія стала двома сепаратними єпархіями. Резиденція апостольської адміністрації є тепер в Хусті і я думаю, що місце осідку єпархії буде в Столиці Уряду Карпатської України» [34, 1938, 13 груд.].

Необхідно погодитися з твердженням П.Р.Магочія, що «оскільки Нярді був відомий українофіл, то таке призначення свідчило, що Ватикан визнає українську орієнтацію автономного уряду» [299, С.115]. Тогочасна Карпатська Україна ставала центром боротьби не тільки політичної, але і церковної. Не випадково А.Волошин у «Маніфесті уряду Карпатської України до всіх громадян Карпатської України», прийнятому 3 листопада 1938 р., закликав: «Хай пропадуть всякі релігійні й класові спори, що їх до сьогодні викликували між нами вороги нашого народу» [248–251]. На глибоке переконання В.Шандора, «назначенням єпископа Нярді апостольським адміністратором у Хусті греко-католицька церква була з боку юрисдикції упорядкована» [100, С.257]. Що стосується Угорщини, то вона висловила Ватикану невдоволення з приводу призначення Нярді єпископом Карпатської України.

Про приїзд Д.Нярді в Карпатську Україну Міністерство закордонних справ ЧСР повідомило уряд А.Волошина 26 листопада 1938 р. «Ця вістка, – писала «Нова свобода», – викликала велике вдовolenня народу Карпатської України» [34, 1938, 27 лист.]. 29 листопада Хуст зустрів єпископа Д.Нярді, який приїхав з Ватикану через Югославію [34, 1938, 30 лист.]. 4 грудня 1938 р. він провів першу службу Божу в Хусті, проголосивши літургію «за

самостійну Карпатську Україну, за її Народ, за Владу і за її добро – щоб були всі за одно! Одно: в католицизмі, в українській народності, всі в благородній праці, культурі: словом одні в житті і смерті!» [34, 1938, 4 груд.]. Отже, уже з перших днів свого перебування в Карпатській Україні, Д.Няраді зарекомендував себе відвертим прихильником української ідеї.

Українська орієнтація єпископа яскраво відображена в його «Пастирських листах» і «Зверненнях». У одному з перших своїх «Пастирських листів» Д.Няраді закликав: «Прошу всіх Отців, щоб Служба Божа серед тижня, коли не мають замовлених інтенцій, видправлялася по намірені Святого Отця: «Про мир усього світа», а крім цього про добро нашої держави. Одночасно дуже поручаю всім моїм Вірним, щоб у своїх молитвах випрошували благословення для цілого нашого народу, а передусім для тих, в чії руки Боже Провидіння поставило керму нашої держави і нашого народу» [34, 1938, 6 груд.]. 18 грудня 1938 р. Д.Няраді відвідав Перечин, де виголосив промову, в якій «закликав вірників стояти певно при вірі, що тільки у певній вірі наше спасіння й успіх нашого відродження та кращої майбутності нашого народу та державного визволення» [34, 1938, 21 груд.]. У «Пастирському листі» від 23 грудня 1938 р. Д.Няраді сповістив вірників, що «нашу єпархію мукачівську в Чехословацькій Республіці віддав я під особливу опіку

Препорочно Зачатої Діви Марії, наша ж держава проголосила її особливою Покровительською—Заступницею Підкарпатської Держави» [34, 1938, 23 груд.].

1 січня 1939 р. єпископ звернувся з «Батьківським значливим словом до Впр. Отців Душпастирів», в якому закликав, щоб вони «свідомі своїх священних завдань, як найдалше держали себе від хоть якої протидержавної агітації так, щоб і найменша тінь не падала на їхню діяльність. І церковне право і сам природний закон вказують нам душпастирям яке має бути наше відношення до законної Влади на території, на котрій нам приходится розвивати нашу священничу діяльність. Супроти такої Влади треба нам зайняти впрост позитивне становище...» [291, С.5]. Незважаючи на цю пересторогу, українською поліцією були затримані греко-католицькі священники Н.Сілвай, І.Йосиф, З.Шолтес, І.Мінь, І.Емерик. Їх звинуватили в античеській, антиукраїнській і проугорській пропаганді та ув'язнили в концентраційний табір Думен. Безперечно, вищеназваними особами не завершувався перелік священників, які відкрито працювали на Угорщину. Можливо, саме тому, окремими членами уряду Карпатської України вносилися пропозиції про заміну священників в поодиноких округах [154, С.69].

Вступивши до виконання обов'язків апостольського адміністратора в Карпатській Україні, Д.Няраді виклав свій план дій в інтерв'ю редакторові «Нової свободи» В.Гренджі-

Донському 12 грудня 1938 р. «Мій плян є такій, – сказав єпископ, – щоб кожний священник був взірцевим духовником своїх вірних і виконував свої обов'язки сумлінно і як найточніше. Другим моїм пляном є запровадити наше духовенство до діяльності Католицької Акції... Священник не сміє видтягатися від культурної праці між своїми вірниками, він повинен давати ініціативу й брати живу участь у цій праці. А такої праці скрізь є багато: а)праця релігійного змісту, організація релігійних кружків, католицької молоді і т.п.; б)праця в читальні «Просвіти», догляд і керування нею; в)харитативно-добродійна допомога бідним; г)організування і ведення антиалкогольних кружків... Також було б бажаним, щоб священство запровадило освідомлюючу працю господарського характеру... Відчити лекцій а також практичні вказівки, щоб піднести наш народ на вищий економічний рівень. Було б добре закладати при кожній парохії комітет, щоб дати можливість вишколення талановитих бідних хлопців через матеріяльну допомогу... На Карпатській Україні потрібно є видавати тижневик, де можна б містити крім політично-культурного перегляду, також цінні господарські поради селян... Для народу є конче потрібним видавати якнайбільше дешевих популярних книжок» [34, 1938, 13 груд.].

Д.Няраді активно почав впроваджувати свій план в життя. Єпископ заснував «Товариство греко-католицьких

священиків», яке очолив Ю.Станинець, а секретарем став С.Сабол. Контакт з духовенством він підтримував при допомозі «Вісника Мукачівської єпархії в Чехословацькій Республіці», перший номер якого побачив світ 1 січня 1939 р. в Хусті. Всього вийшло п'ять номерів. У «Віснику» друкувалися звернення єпископа до священиків та вірників, інформації про життя єпархії тощо. С.Сабол видавав «Місійний календар». Ці видання друкувалися в приміщенні державної друкарні в Хусті.

Наприкінці 30-х років дві греко-католицькі вчительські семінарії значно розширили число учнів і щороку випускали по 200–250 випускників. Крім того, в Ужгороді успішно працювала греко-католицька семінарія, яка готувала священиків. За порадою уряду А.Волошина владика Д.Няраді з 1 лютого 1939 р. переніс до Оломоуца Ужгородську богословську семінарію. Її ректором було призначено монаха-василіяна М.Калниця [291, С.5].

10 березня 1939 р. Д.Няраді видав розпорядження священикам про урочисте відзначення в церквах Союзу Карпатської України: «В особливіший спосіб поручаю і заряджую, щоб у день отворення Союзу – точна дата буде оголошена в радіо – у всіх парохіях нашої єпархії на автономній території Карпатської України всечестиві отці духовні відправили Службу Божу; наперед треба повідомити вірників і місцеві уряди. Рівно ж заряджаю, щоб із тої світлої

нагоди всі дзвони по наших церквах дзвонили на навечеріс (в останній вечір перед днем відкриття Сойму – М.В.) й у самий день отворення Сойму по Службі Божій – також через чверть години» [20, С.120]. Три священники були обрані послами Сойму Карпатської України – К.Феделеш, А.Довбак і Ю.Станнінець. Про останнього В.Гренджа-Донський писав, що він «облюблений священник, знаменитий проповідник і відомий наш письменник» [13, С.223].

В Карпатській Україні існувало 140 православних парафій з 5 монастирями, з чого два були жіночі, а один на Пряшівщині [393, С.86]. Всього в краї нараховувалось 155.000 православних. На думку П.Р.Магочія, «православний єпископ... не підтримав уряд Волощина. Православне населення, якому була прищеплена любов до всякого російського, не могло перейняти українську ідеологію хустського уряду» [299, С.115]. Вважасмо, що більш має рацію В.Шандор, який твердить, що «боротьба розпочалась заслугою єпископа Саватія в православній церкві. Саватій з'явився на Карпатській Україні і відправляв Богослужіння. Православна церква на Карпатській Україні належала до юрисдикції Сербської православної церкви, а Саватій належав до московської, в Чехо-Словачії не визнаваної. Є очевидно, що метою Саватія було зробити заколот» [100, С.257].

Міністр внутрішніх справ Карпатської України Ю.Ревай під час свого перебування в Празі 4 грудня 1938 р. прийняв представника «Німецького Інформаційного Бюро», якому заявив: «Ворожа пропаганда поширює сплетні, що в Карпатській Україні є переслідування на політичному чи релігійному тлі, зокрема переслідування православного населення. Ці чутки – видумані. В Карпатській Україні немає ніяких переслідувань. Всі громадяни, без різниці політичних переконань чи релігійної приналежності – є рівні перед законом» [34, 1938, 4 груд.]. А.Волошин 23 листопада 1938 р. прийняв архієпископа Саватія, «розмова з яким тривала 40 хвилин і торкалися справ православної церкви на Карпатській Україні. Архієпископ Саватій після розмови з прем'єром прийняв редактора «Нової свободи», і висловив велике задоволення, що прем'єр з повним зрозумінням і прихильністю ставиться до потреб православної церкви на Карпатській Україні» [34, 1938, 27 лист.]. 28 листопада 1938 р. А.Волошин прийняв нового єпископа православної церкви В.Раїча з Мукачева, який «зложив прем'єрові заяву лояльності до Карпатоукраїнської держави та її влади» [34, 1938, 30 лист.]. 21 грудня А.Волошина відвідав сербський православний митрополит Йосиф у супроводі єпископа В.Раїча й архімандрита О.Кабалюка. Делегація передала привітання від патріарха православної церкви Гаврила. Митрополит Йосиф запевнив А.Волошина, що православна

церква буде лояльна до влади Карпатської України та не буде втручатися до національних справ.

Таким чином, уряд А.Волошина пішов на зближення з керівництвом православної церкви, яке почало приносити перші позитивні наслідки. В с.Копашньові під час святкування храму церкви святого Михайла православний архієпископ закликав молитися за «Богохраниму Карпатську Україну та її правительство» [353, С.447]. Представник православної митрополії, поруч з греко-католицьким єпископом Д.Няраді, брали участь у Другому з'їзді Карпатської Січі в Хусті 19 лютого 1939 р. як почесні гості [258, С.104]. Серед питань, які обговорювалися 29 грудня 1938 р. на засіданні Синодального Комітету Української Православної Митрополії Карпатської України, були: «Українська православна церква на службі відродження Карпатської України та розбудова церковної організації і наше відношення до інших церков» [34, 1938, 29 груд.]. Ці факти є доказом того, що керівництво православної церкви у Карпатській Україні, принаймні лояльно відносилося до уряду А.Волошина. .

На закарпатській території, яку окупувала Угорщина, греко-католицьким єпископом Мукачівської єпархії був Олександр Стойка. Високоосвічена і з багатим досвідом людина, він проводив нечітку та непослідовну політику, нерідко міняючи свої погляди. 26 жовтня 1938 р., коли

А.Волошин став прем'єр-міністром Підкарпатської Русі, під час благодарственного молебня єпископ О.Стойка назвав його «батьком народу» [118, С.104]. В першій половині березня 1939 р. єпископ у виступі по радіо заявив: «...Місце русинського народу може бути тільки в тій Угорщині, де він протягом тисячі літ ділив добро і лихо з братським угорським народом... І тепер, в ці години, коли героїчна армія Угорщини святого Стефана наближається до Карпатських гір, щоб визволити нас, русинів, від відчайдушного пекла, ми бачимо в цьому святу волю доброго Бога, який турбується за долю народів і націй. Ці герої-гонведи... з братньою любов'ю об'єднуються з нашими русинськими солдатами, щоб пліч-о-пліч навіки забезпечити повагу до віри і церкви русинського народу, забезпечити захист наших святих традицій і можливість матеріального життя, гідного людині. Приймайте з довір'ям і любов'ю гонведів» [20, С.122]. О.Стойка завершив свій виступ словами: «Хай живе наша тисячолітня батьківщина – Угорщина, хай живе наш улюблений пан регент і хай живе наш дорогий русинський народ» [20, С.123]. У пасхальному посланні від 2 квітня 1939 р. О.Стойка закликав славити угорських загарбників і з радістю віддати їм багатства краю [20, С.123–124].

13 червня 1939 р. О.Стойка склав присягу на вірність Угорщині: «Я, д-р. Стойка Олександр, як це личить

єпископові, присягаю святим Євангелієм, що буду вірним прихильником регента Угорщини, і обіцяю, що ні посередньо, ні безпосередньо не братиму участь в справах, які суперечать інтересам Угорщини. Боже, мені допоможи!» [20, С.125]. Однак, незабаром, О.Стойка переконався, що угорські власті ведуть подвійну гру. Цим самим вони дискредитували себе в очах єпископа. Як вважають сучасні дослідники [118, С.107], О.Стойка спрямував всі зусилля на захист свого народу. Своїм відважним виступом не дозволив деградувати прелата ректора Олександра Хіру, якого нова угорська влада довгий час ігнорувала в семінарії. Він постарався також, щоб керівництво семінарії залишилося в руках священників-народовців. Студійні місця в семінарії він заповняв селянськими хлопцями і піклувався про піднесення релігійно-культурного життя народу. Під його керівництвом видавалися офіційний орган Мукачівсько-Пряшівської єпархії «Душпастир», часописи «Благовісник» і «Місійний вісник». Однак, незважаючи на це, єпископ О.Стойка, безперечно, все зробив для того, щоб прискорити окупацію Карпатської України Угорщиною.

Адміністратором православних приходів на окупованій угорськими військами західній частині Закарпаття Владимир Раїч призначив ігумена Авркія. Єпископу В.Раїчу було запропоновано прийняти угорське громадянство, але він відмовився. У зв'язку з цим Міністерство культур

Угорщини заявило, що В.Раїч підданий іншої країни і тому він не може бути визнаний урядом як уповноважений по виконанню функцій єпископа у їх державі. Він був інтернований як особа неблагонадійна для угорських властей. На його місце було призначено ігумена Феофана Сабова, але і його незабаром усунуто [418, С.99]. «Загальне враження населення Закарпаття про ставлення мадярської влади до закарпатських церков, – писав відомий дослідник історії церкви О.Данко, – можна у спрощеній формі окреслити так: мадярська влада фаворизувала греко-католицьку церкву, а до православної ставилася вороже чи, щонайменше, по-мачушиному... Православна церква Закарпаття... пройшла шлях від стану церкви переслідуваної на самому початку до стану церкви підтримуваної тією ж мадярською владою» [224, С.362]. Згідно угорської статистики, в 1940 р. у Закарпатті нараховувалось 110 тис. православних [318, С.5].

15 березня 1939 р. угорські війська розпочали окупацію Карпатської України. Через деякий час почалися масові репресії, які не обминули і представників церкви, причому, не мало суттєвого значення до якої конфесії належав той чи інший священник. «Архівні матеріали свідчать, – довели П.Чучка і Е.Швед, – що наступ угорських властей на українську ідею на Закарпатті в міжвоєнні роки не припинявся. Деякі з них наочно показують динаміку і

технологію цього наступу, розкривають спеціальність служб киймел-гарітов, називаючи конкретних осіб, яких брали на мушку з метою фізичної розправи угорські репресивні органи нанерододні другої світової війни, зокрема з осені 1938 по весну 1939 року» [429, С.38]. Даними вченими віднайдено два списки під назвами «Спис цих українців, які з метою сильно шкодили так малярському, як руському народу» і «Спис цих українців, які намагалися шкодити малярському і маляро-руському народу», до яких занесені прізвища 140 осіб. Всі вони вважались запеклими ворогами Угорщини і підлягали знищенню. Дослідниками встановлено, що списки були складені 10 листопада 1938 р., тобто відразу після Віденського арбітражу і задовго до вторгнення угорських військ на територію Карпатської України.

У списках значилися прізвища п'ятьох духовних осіб – Булика, В.Лара, О.Хіри, С.Папа і Ю.Станиця [429, С.39]. Необхідно додати, що в списках названі тільки добре відомі в широких колах населення люди. Час показав, що протягом 1939–1942 рр. всі вони пройшли крізь угорські тюрми і табори. У списках відсутнє прізвище Д.Нярадї, який був відомий далеко за межами Закарпаття. Однак, незважаючи на велику популярність єпископа, «два дні після окупації Карпатської України уряд Мадярщини поставив єпископа Нярадї у його власній квартирі в Хусті під строгий

жандармський догляд із забороною виходити з будинку та зустрічатися з людьми. Брутальною поведінкою жандармерії та інших мадярських урядових властей єпископ Няраді зазнав всяких принижень. Тільки пізніше Апостольський нунцій в Будапешті Ангело Ротта поміг єпископові та його секретареві о.Решетиллові виїхати до Риму» [100, С.257].

Брак архівних джерел стосовно гортистських репресій проти священників, замінують спогади очевидців. Вони свідчать про жахливий терор, учинений угорцями: «Середина літургії. Не давши дослужити Службу Божу, о.Купара схопили, здерли ризи і, як злочинця, вивели з церкви... Заарештованих погнали в ліс. Зупинилися на поляні. Один зробив спробу втекти – то був Федір Рознійчук, – але його пристрелили на місці. Іншим пройшлися кулями по ногах, і всі ранені попадали на землю. Озвірілі садисти в дикій люті живим людям виколювали очі, відрізали губи, язики, розпорювали животи. Нелюдські крики, стогін, зойки поносилися над лісом. Ці люди помирили великомученицькою смертю. На гуцульщині їх називають «квасівськими мучениками» [258, С.257]. «Мене катували і судили за те, – пригадував священник Ю.Станинець, – що «брав участь у підпільній організації, яка ставила собі за мету прогнати угорських окупантів із Закарпаття». Так твердили судді і слідчі моєї «справи»... Побоями, знущанням намагалися «вибити» свідчення. Наші судді не вникали в

справи» [258, С.74–75]. Греко-католицького священника із с.Терново на Тячівщині Погоріляка засудили на п'ять років ув'язнення [258, С.75]. Активний учасник подій 1938–1939 рр. у Карпатській Україні священник С.Пап пройшов через тортури у хустській тюрмі і концтаборі в Кривій. В 1942 р. його засудили вдруге. У вирокі говорилося, що «підсудні проголошували, що Закарпаття завжди було українською територією, такою і залишиться, у зв'язку з чим Закарпаття, якщо треба, то збройним повстанням і революційним шляхом необхідно відірвати від Угорщини і приєднати до України» [258, С.78].

Проводити репресії гортистам допомагали проугорські настроєні священники. Таким, зокрема, був Ю.Марина. «Він греко-католицький священник, професор і віце-ректор Богословської Семінарії в Ужгороді, – пригадував С.Пап, – своїм поведженням був занадто грубим і зарозумілим. Ніхто з питомців його не любив. Для них він не був прикладом доброго священника. У священничій рясі був мадярським шпіоном... А тепер він тут, щоб подивитись ще на конання останніх жертв мадярського насилля» [258, С.113]. Багатьом допоміг уникнути ув'язнення і зберіг життя єпископ О.Стойка.

Отже, греко-католицька церква в Карпатській Україні, особливо після призначення апостольським адміністратором Д.Няраді, продовжувала виконувати роль захисника

української державності. Уряд Карпатської України робив все для того, щоб стосунки між вірниками греко-католицької і православної конфесій залишалися доброзичливими. Православна церква, завдяки поміркованій політиці щодо неї кабінету А.Волошина, лояльно відносилася до карпато-української влади. Після окупації краю угорськими гортнистами, почалися масові репресії проти патріотично настроєного духовенства.

Отже, внутрішньополітичне становище Карпатської України наприкінці 30-х років відзначалося своєю складністю та неоднозначністю. На деякий час зуміли об'єднати свої зусилля в боротьбі за автономні права представники українського і русофільського напрямів. Ця боротьба завершилася перемогою в жовтні 1938 р., коли празький уряд дав згоду на формування автономного кабінету А.Бродія. Однак, він проіснував недовго через свою відкриту проугорську орієнтацію. Заміна уряду А.Бродія кабінетом А.Волошина засвідчила кардинальну зміну політичної орієнтації. На відміну від свого попередника, А.Волошин взяв курс на українізацію всього суспільно-політичного життя краю, однак в рамках федеративної Чехословаччини і сподіваючись на підтримку Німеччини. Особливо активізувалася діяльність уряду Карпатської України напередодні та під час виборів до Сейму. Вони принесли повну перемогу УНО, дозволивши президенту ЧСР

призначити засідання першого українського парламенту в історії краю.

На внутрішньополітичне становище Карпатської України негативно впливали цілий ряд внутрішніх і зовнішніх факторів, зокрема, антидержавна діяльність угорської іреденти, українсько-чехословацькі суперечності, численні конфлікти в українському таборі між «поміркованими» і «радикалами» тощо. Для захисту кордонів краю та внутрішнього спокою уряд А.Волошина видав розпорядження про створення служби безпеки, поліції, державної прокуратури, власних збройних сил – Карпатської Січі. Архівні документи і спогади очевидців переконують, що незважаючи на всі зусилля, уряду Карпатської України так і не вдалося створити босздатні збройні сили. Вони ні в кількісному, ні у військовому відношенні не виявилися здатними до відсічі агресора. Проте Карпатська Січ, в утворенні якої неабияке значення мала ОУН, відіграла важливу роль у захисті кордонів краю від постійних нападів об'єднаних сил угорських і польських терористів.

Руйнівний вплив внутрішніх і зовнішніх факторів прискорив встановлення в краї авторитарного режиму, яке проявилось у забороні політичних партій, безальтернативних виборах до Сойму, закритті русофільських і проугорських друкованих органів, товариств, відкритті концтабору, численних арештах «неблагонадійних елементів». Разом з

тим, такий крок уряду А.Волошина оправдувався складною міжнародною і внутрішньополітичною ситуацією та зумовлювався необхідністю створення оптимальних умов для проведення соціально-економічних, політичних і культурних перетворень у Карпатській Україні.

Наприкінці 30-х років Карпатська Україна пройшла своєрідну еволюцію від автономності (жовтень 1938 р.) до федеративного устрою (22 листопада 1938 р.) і проголошення незалежності 14–15 березня 1939 р. Карпатська Україна стала самостійною державою, що було прогресивним явищем, бо Закарпаття нарешті з небуття прийшло до своєї державності.

Автономні уряди Карпатської України приділяли значну увагу розвитку освіти і культури в краї. Відновлювалися старі і відкривалися нові школи, гімназії, вчительські семінарії. Велику просвітницьку роботу серед населення проводило товариство «Просвіта». Поряд з ним виникали інші організації культурницького типу. Розвивалися наука, література, мистецтво, стабілізувалася видавничча справа. Однак, у порівнянні з попередніми двадцятьма роками, культурний розвиток пішов на спад. Причина полягала в тому, що уряд Карпатської України постійно опинявся перед економічними, міжнародними проблемами, які вимагали негайного вирішення. Саме тому політика в галузі культури відсувалася на задній план. З

окупацією краю військами Угорщини, розвиток освіти і культури був паралізований.

В результаті Віденського арбітражу церква виявилася поділеною між Угорщиною і Чехословаччиною. Переважна більшість населення Карпатської України була греко-католицького віросповідання. Із середини листопада 1938 р. до середини березня 1939 р. обов'язки апостольського адміністратора в краї виконував крижеватський єпископ Д.Нярадї, який відзначався своєю чіткою українською орієнтацією. Уряд Карпатської України все робив для того, щоб не виникали конфлікти між вірниками греко-католицької та православної конфесій. Православна церква, що відносилася до Сербської Православної Митрополії, лояльно відносилася до уряду А.Волошина. Мукачівський єпископ О.Стойка, який залишився на окупованій Угорщиною території, вірно служив окупантам, заохочуючи їх до повного захоплення Закарпаття. Однак, в роки окупації він діяв менш активно, розчарувавшись у двоякості угорської політики. З окупацією Закарпаття військами Угорщини в краї встановився жорсткий репресивний режим, від якого постраждали представники духовенства обох конфесій.

ВИСНОВКИ

Автономна Підкарпатська Русь, а згодом самостійна Карпатська Україна, існувала протягом надзвичайно короткого відрізка часу: з жовтня 1938 р. до другої половини березня 1939 р. Незважаючи на це, в краї відбувався такий бурхливий розвиток політичних подій, що до Карпатської України була прикута увага всієї світової громадськості. Це стосується і дослідників, які вже наприкінці 30-х років почали звертатися до вивчення історії Карпатської України.

Історія національно-визвольних змагань закарпатських українців була в достатній мірі суперечливою, а тому неоднозначність і суперечливість притаманна для перших публікацій про Карпатську Україну. Найінтенсивніше дослідження різноманітних проблем історії краю кінця 30-х років почалося в повоснні роки. Протягом другої половини 40-х – 80-х років вітчизняними істориками, на жаль, не було надруковано жодної об'єктивної праці про розвиток суспільно-політичних процесів у краї. Для них були притаманні заполітизованість і односторонній підхід, замовчування і фальсифікація історичних джерел. Пріоритет надавався дослідженню історії крайової комуністичної організації, яка ідеалізувалась і зображувалась в ореолі єдиного виразника інтересів трудящих мас. Великий вклад внесли вітчизняні історики у дослідження історії

міжнародних відносин в 1938–1939 рр., визначивши в них місце Чехословаччини і Закарпаття.

Тільки на початку 90-х років з'явилися перші більш-менш об'єктивні дослідження з історії Закарпаття. Їх автори зробили спробу проаналізувати соціально-економічний, політичний і культурний розвиток краю, державно-правову діяльність уряду Карпатської України тощо. Позитивним було й те, що новітні дослідження історії Карпатської України базувались на поважній джерельній базі, яка до цього часу була для них недоступною. З такою проблемою ніколи не зіштовхувались зарубіжні вчені, які завжди мали можливість вільно висловлювати свої думки. Праці про Закарпаття з'явилися в Німеччині, Франції, Польщі, Угорщині, Чехії, Словаччині, Ватикані, колишній Югославії, США і Канаді. Нерідко їх авторами були уродженці Закарпаття, які брали безпосередню участь в подіях кінця 30-х років. Вони ґрунтовно проаналізували окремі аспекти міжнародних відносин напередодні другої світової війни, внутрішньополітичне становище Закарпаття, однак обійшли мовчанкою соціально-економічні процеси в краї. Причина цього полягала у відсутності джерельної бази, яка є в Україні.

Короткочасне існування Карпатської України співпало з різким загостренням міжнародної обстановки в Центральній Європі і виникненням гострої політичної кризи

в Чехословацькій республіці, складовою частиною якої було Закарпаття протягом всього міжвоєнного періоду. Мюнхенська конференція 29–30 вересня і Віденський арбітраж 2 листопада 1938 р. свідчили не тільки про початок державного розпаду ЧСР, однак суттєво погіршили становище Закарпаття, на яке постійно висувала територіальні претензії Угорщина, всебічно підтримувана Польщею. Швидкому розпаду Чехословаччини сприяли не тільки анексіоністська політика щодо неї Німеччини, але й угодовська позиція Великобританії і Франції, які, фактично, сприяли агресору. Румунія і Югославія, що лояльно відносилися до ЧСР і Закарпаття, не могли суттєво вплинути на хід політичних подій у Європі. Пропозиції Радянського Союзу захистити Чехословаччину не були нею прийняті.

Такий стан справ був на руку Угорщині, яка відкрито готувалася до захоплення всієї території Закарпаття. Хоча Німеччина задовільнила вимоги Будапешту тільки в березні 1939 р., однак угорські терористи, заручившись підтримкою польських, проводили постійні терористичні акції на території краю, дестабілізуючи цим його внутрішньополітичне становище. Одержавши згоду Німеччини на окупацію Карпатської України, гортисти перейшли кордон. Не зустрічаючи будь-якого опору з боку чехословацьких військ, вони протягом 14–18 березня 1939 р. окупували всю територію краю. Справжній бій їм дали

тільки карпатські січовики, хоча зупинити просування ворога, звісно, не могли.

Карпатська Україна постійно відчувала моральну і матеріальну підтримку світової громадськості. Особливо значною була допомога українців, які проживали в різних країнах світу. Уряду А.Волошина вдалося встановити стосунки з багатьма організаціями української діаспори, які організували збір коштів, продуктів харчування та іншу матеріальну допомогу населенню Закарпаття. Не залишилися осторонь українці, які проживали в країнах Європи, Азії та Далекого Сходу. Уважно слідкували за розгортанням подій у Карпатській Україні українці Східної Галичини. Галицька преса на своїх сторінках постійно поміщала матеріали, в яких солідаризувалися з національно-визвольною боротьбою закарпатських українців. Кореспонденти цілого ряду галицьких періодичних видань в 1938–1939 рр. перебували в Карпатській Україні. Їхні репортажі, статті та повідомлення відзначалися надзвичайною емоційністю, точністю викладу інформативного матеріалу. Хоча, для окремих матеріалів галицької преси були характерні певна ідеалізація, неточності. Українці Галичини солідаризувалися із закарпатцями, беручи участь в цілому ряді акцій протесту проти спільних дій Польщі та Угорщини щодо Карпатської України. Архівні джерела свідчать про масовість

нелегальних переходів польсько-чеського кордону юнаками і дівчатами з Галичини. Однак, масові переходи кордону не тільки свідчили про солідарність українців Галичини з боротьбою закарпатців, вони, в той же час, ускладнювали діяльність уряду А.Волошина, про що він неоднозначно заявляв. Негативну роль відіграли також антипольські дії окремих, радикально настроєних галицьких і закарпатських націоналістів, зокрема, напади на польське консульство у Сваляві тощо.

Уже з часу надання краю автономних прав, у Карпатській Україні з'явилася велика кількість членів ОУН. Оунівці відіграли велику роль у формуванні Карпатської Січі, хоча їм так і не вдалося створити босздатні збройні сили. Історичні документи свідчать, що між ОУН і урядом Німеччини протягом всього існування Карпатської України не припинялося співробітництво. Завдяки членам ОУН були встановлені контакти Закарпаття із світовими українськими організаціями, які постійно надавали фінансову допомогу уряду Карпатської України. Разом з тим, необхідно констатувати, що ОУН відіграла неоднозначну роль під час розвитку політичних подій 1938–1939 рр. у Карпатській Україні. Окремі його члени взяли участь у спробі державного перевороту 13–14 березня 1939 р., а штаб Карпатської Січі, зневірившись у своїх силах, на час наступу угорських військ емігрував за кордон. Цей факт не міг не

вплинути на подальший розвиток відносин між Проводом Українських Націоналістів і урядом А.Волошина в еміграції.

Автономні уряди Карпатської України звертали значну увагу на розвиток освіти і культури краю. Незважаючи на складні міжнародні відносини та економічні труднощі, відновлювалися старі й відкривалися нові навчальні заклади. Велику просвітницьку роботу серед населення проводили «Просвіта», «Говерля» та ряд інших організацій культурницького типу. Розвивалися наука, література, мистецтво, видавнича справа. Однак, у порівнянні з міжвоєнним періодом, культурний розвиток пішов на спад. Уряд змушений був віддавати пріоритет розвитку народного господарства, відсуваючи культурні проблеми на задній план. Окупація Карпатської України Угорщиною звел нанівець всі досягнення закарпатців у культурно-освітньому плані.

Уряд А.Волошина приділяв значну увагу задоволенню громадянських прав національних меншин краю. Численні документи свідчать, що він толерантно відносився до німецької, румунської, єврейської та інших національних меншин Карпатської України. Свідченням цього є той факт, що їх представники, в основному, проголосували на виборах за Українське Національне Об'єднання. Переважна більшість населення Карпатської України була греко-католицького віросповідання. Обов'язки апостольського

адміністратора Карпатської України Ватикан поклав на єпископа Д.Няраді, який відзначався своєю чіткою українською орієнтацією. Встановилися тісні відносини між Мукачівською єпархією, розділеною на той час, і Галицькою Митрополією в особі А.Шептицького. Галицький Митрополит привітав виникнення Карпато-української держави. Уряд Карпатської України докладав всіх зусиль для того, щоб не виникали конфлікти між вірниками греко-католицької та православної конфесій, представники якої належали до Сербської Православної Митрополії. Православна церква лояльно відносилася до уряду А.Волошина та політики, яку проводив його кабінет. Мукачівський єпископ О.Стойка, який залишився на окупованій Угорщиною території, вірно служив окупантам, закликаючи їх до повної окупації Закарпаття. Необхідно також відзначити, що чимало греко-католицьких священників знаходилися в опозиції до української влади, а проти окремих із них була розпочата кримінальна справа. З окупацією Закарпаття військами Угорщини в краї встановився жорстокий репресивний режим, від якого постраждали представники духовенства обох конфесій.

Внутрішньополітичний розвиток Карпатської України наприкінці 30-х років був надзвичайно суперечливим. Найбільшим успіхом політичних сил краю, що представляли обидва напрями, було здобуття автономії у складі

Чехословацької республіки. Прогресивне значення мало прийняття чехословацьким парламентом Конституційного Закону від 22 листопада 1938 р., згідно з яким змінився державно-правовий статус Закарпаття. ЧСР перетворилася в федеративну державу чехів, словаків і закарпатських українців. Протягом всього свого перебування при владі кабінет А.Волошина намагався зберегти автономні права, покладаючи при цьому великі надії на протекторат з боку Німеччини. Враховуючи той факт, що наприкінці 30-х років Чехословаччина знаходилася напередодні розпаду, а жодна сильна країна світу, крім Німеччини, не гарантувала Карпатській Україні безпеку її кордонів, таку політику уряду А.Волошина слід вважати виправданою. Переконавшись, що Німеччина зрадила інтереси краю, А.Волошин звернувся з аналогічним проханням до румунського уряду. Отже, для карпатського прем'єр-міністра, а потім президента, головним завданням було збереження автономних прав країни під будь-яким протекторатом. Це є свідченням того, що А.Волошин був політиком-реалістом і добре розумів, що існування Карпатської України як незалежної держави у тих умовах є справою нереальною.

Проголошення незалежності 14 березня 1939 р. пояснювалося прагненням українського населення краю до свободи. Однак, немаловажне значення у поспішності цього акту мав розпад Чехословаччини і проголошення

самостійності Словаччиною. Незважаючи на деяку спонтанність і поспішність, ця історична подія в житті не тільки закарпатських українців, але й всього українського народу мала велике історичне значення. Це була друга, після 21 січня 1919 р., спроба заявити перед цілим світом, що українська нація живе і готова до державного життя. І хоча цей акт проголошення незалежності, ратифікований 15 березня 1939 р. на Соймі Карпатської України, був більше символічний, ніж реальною політикою, він відіграв велику роль у формуванні самосвідомості всієї української нації. Саме в період існування Карпатської України завершився своєрідний перехід у відношенні свідомості від підкарпатських русинів до закарпатських українців.

Архівні документи свідчать, що уряду Карпатської України доводилося діяти в умовах, коли не припинялися напади на її територію угорських і польських терористів, постійно велася антиукраїнська і античеська ворожа пропаганда, справжня листівкова і радіовійна. Політичну кризу в краї поглиблювали суперечності між чеським урядництвом і місцевим населенням, а також численні конфлікти в самому українському таборі. В 1938–1939 рр. зіткнулися між собою представники двох поколінь: молоді радикали-націоналісти, які вимагали від уряду рішучих дій і старші за віком помірковані політики, які при допомозі маневрувань намагалися зберегти автономний статус краю.

Конфлікти в українському таборі набрали своєї кульмінації 13–14 березня 1939 р., коли тривали кровопролитні бої між карпатськими січовиками і чеським військом. Карпатська Січ, зазнавши значних втрат у цих боях, виявилася нездатною протистояти добре озброєним військам агресора. Великої моральної шкоди завдала спроба групи січовиків і окремих радикально настроєних членів ОУН здійснити державний переворот проти уряду Карпатської України.

Протягом всього міжвоєнного періоду на території краю діяла угорська іредента, антиукраїнська діяльність якої досягла своєї кульмінації в 1938–1939 рр. Закарпаття наводнили угорські агенти, які збирали підписи за приєднання краю до Угорщини, складали списки неблагонадійних, організовували саботажі, закликали до скинення законного уряду краю. Чехословацький і український уряди докладали всіх зусиль, щоб чинити відсіч ворожій пропаганді, однак не могли з нею не рахуватися. Важке внутрішнє становище краю і необхідність консолідації всіх патріотично настроєних сил, змусили уряд А.Волошина піти на певне згортання демократичних процесів, яке проявилось у забороні політичних партій, безальтернативних виборах до Союму, закритті деяких проугорських видань, товариств, відкритті концтабору. Без таких рішучих мір країна могла потонути в анархії і вседозволеності. Однак, незважаючи на таку мотивацію відходу уряду А.Волошина

від демократії, необхідно характеризувати режим А.Волошина як авторитарний. Карпатська Україна виникла в центрі Європи тоді, коли остання була поневолена фашизмом, виникла наперекір їх волі. Захисники Карпатської України піднялися на боротьбу з агресором, не чекаючи наказу свого уряду. Численні архівні документи, перш за все угорські, аргументовано доводять, що закарпатці все рівно не уникнули б репресій, до проведення яких Угорщина була готова ще до початку вторгнення. Останні січові партизанські загони продовжували боротьбу до травня 1939 р.

Наприкінці 30-х років Карпатська Україна виявилася єдиною державою, де невелика гілка українського народу проголосила свою незалежність і заявила про бажання жити державним життям. Такої можливості не мали ні українці, які перебували в складі СРСР, ні українці під владами Польщі та Румунії. Однак, вони дивилися на Карпатську Україну як на територію, де робиться спроба відновити українську державність. Виходячи з цього, необхідно розцінювати утворення Карпато-української держави як другий, після визвольних змагань 1918–20-х років, етап у боротьбі за створення українського державного утворення на окремо взятій українській території.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

І. Архівні документи

1. ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ:
 - Ф.2- Президія крайового управління і Президія земського уряду Підкарпатської Русі (1928–1938).
 - Ф.3- Президія уряду Карпатської України.
 - Ф.4с/18-Міністерство внутрішніх справ Карпатської України.
 - Ф.14- Народна Рада Закарпатської України.
 - Ф.17- Президія Міністерства внутрішніх справ Карпатської України.
 - Ф.19- Міністерство господарства Карпатської України.
 - Ф.29- Президія цивільного управління Підкарпатської Русі.
 - Ф.63- Цивільне управління Підкарпатської Русі.
 - Ф.72- Товариство «Просвіта».
 - Ф.1148- Центральна Народна Рада в Хусті.

2. ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ У ЛЬВОВІ:
 - Ф.205- Прокурор Апеляційного Суду у Львові.

3. ЦЕНТРАЛЬНИЙ АРХІВ МІНІСТЕРСТВА ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ РОССИИ:

Ф. Н-17681 «Личное дело А.И.Волошина».

4. ОСОБИСТИЙ АРХІВ Ф.ГОРВАТА (с. Синевир, Закарпатської області).
5. ОСОБИСТИЙ АРХІВ М.БАНДУСЯКА (м. Ужгород, Закарпатської області).
6. ARCHIV MINISTERSTVA ZAHNANICNICH VECI, PRAHA.
7. VOJENSKY HISTORICKY ARCHIV, PRAHA.
8. ARHIVELE CLUJ-NAPOKA M.I.
9. ARHIVELE STATULNI BAIA-MARE.
10. ORSZAGOS LEVELTAR.
11. HADTORTENETI LEVELTAR.

II. Опубліковані джерела

а) збірники документів і щоденники

2. Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. – М.: Наука, 1962.
13. Гренджа-Донський В. Щоденник // Твори. – Т. VIII. – Вашингтон, 1987.
14. Документы и материалы кануна второй мировой войны. – Т. I. Ноябрь 1937 – декабрь 1938 г. Из архива

- Министерства Иностранных Дел Германии. – М.: Политиздат, 1981.
15. Документы и материалы кануна второй мировой войны. – Т.2. Январь – август 1939 г. – М.: Политиздат, 1981.
16. Документы и материалы кануна второй мировой войны. – Т.1. Германская политика в Венгрии (1937–1942 гг.). – М., 1948.
17. Документы и материалы кануна второй мировой войны. – Т.2. Архив Дирксена (1938–1939 гг.). – М., 1948.
18. Документы и материалы по истории советско-чехословацких отношений. – Т.3. (Июнь 1934 г. – март 1939 г.). – М.: Наука, 1978.
19. Документы по истории Мюнхенского сговора. 1937–1939. – М.: Политиздат, 1979.
20. Документи свідчать. – Ужгород: Карпати, 1985.
21. Конституційний Закон про автономію Карпатської України з 22-го листопада 1938 р., прийнятий Парляментом Чехо-Словацької Республіки // Стерчо П. Карпато-українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. – Львів: За вільну Україну, 1994. – С.235–242.
22. Культурне життя в Україні. Західні Землі: Документи і матеріали. – Т.1. 1939–1953. – К.: Наукова думка, 1995.
23. Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. – Книга 1. – Львів, 1993.

24. Новые документы по истории Мюнхена. – М.: Наука, 1958.
25. Шляхом Жовтня. – Т. IV. 1934–1938. Боротьба трудящих Закарпаття за соціальне і національне визволення, за воз'єднання з Радянською Україною. – Ужгород: Карпати, 1984.
26. A Magyar Tudományok Akadémia Történettudományi Intézete. Magyarország és a Második Világháború. Titkos Diplomáciai Okmányok a Háború Elnövényeihez és Történetéhez. Második kiadás. – Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1961.

б) преса 30-х років

- 27 Авангард.
- 28 Діло.
- 29 Жіноча воля.
- 30 Жіноча доля.
- 31 На переломі.
- 32 Новий час.
- 33 Нова зоря.
- 34 Нова свобода.
- 35 Неділя.
- 36 Літопис Червоної Калини.
- 37 Свобода.
- 38 Українське юнацтво.

- 39 Curentul.
- 40 Frontul.
- 41 La moment.
- 42 Lidove Listy.
- 43 Narodni Politika.
- 44 Politika.
- 45 Semnalul.
- 46 Venkov.
- 47 Viitorul.

в) мемуари

- 48. Андрієвський Д. Міжнародна акція ОУН // Організація Українських Націоналістів. 1929–1954. – Париж, 1955. – С.153–155.
- 49. Бандусяк М. Карпатська Україна: за кулісами подій 1938–1939 рр. // Карпатський край. – 1995. – №5–8. – С.36–37.
- 50. Бандусяк М. Негаразди ясінянських газдів // Там само. – №1–4. – С.52–56.
- 51. Бандусяк М. Чусш, брате мій!.. // Там само. – №9–12. – С.73–76.
- 52. Белей В. Карпатська Україна: сторінки боротьби за національну ідею // Бойки. – 1995. – №1–3. – С.25–26.
- 53. Белей В. Слава не поляже // Календар «Просвіти» на 1995 рік. – Ужгород, 1995. – С.82–83.

54. Белей В. 55 років тому // Карпатська Україна і Августин Волошин. Матеріали міжнародної наукової конференції «Карпатська Україна – пролог відродження української держави». – Ужгород, 1995. – С.316–322.
55. Бірчак В. Карпатська Україна: спомини і переживання. – Прага, 1940.
56. Божок Г. Спомини // Вісник Карпатського Союзу в ЗСА. – 1972. – №3–4. – липень, серпень.
57. Борковський Р. Що було перед Ковнером і після нього // За Українське Закарпаття. – Ужгород, 1994. – С.59–69.
58. Вайда М. Монсенйор д-р Августин Волошин // Календар «Провидіння». – 1959. – С.89–93.
59. Гренджа-Донський В. Спогади. Листи // Твори. – Т.Х. – Вашингтон, 1988.
60. Дад А. Чотири з тисячі: в дворіччя березня Карпатської України (Жолдзінський-Гузар, Коссак-Тарнавський, Блестів-Гайдамака, Тацинець-Крот). – Прага: УНО, 1941.
61. Єфремів С. Бої 14–15 березня на Карпатській Україні // За державність. Матеріали до історії війська українського. – Торонто: Український воєнно-історичний інститут, 1966. – Т.ІІ. – С.128–165.
62. Ігнатиншин-Логуш М. «Слухайте Карпато-українську передачу...» звучало в ефірі // Срібна земля фест. – 1996. – 12–18 грудня.

63. Кореневич П. Спомини // Вісник Карпатського Союзу в ЗСА. – 1972. – №3–4. – С.35–40.
64. Кущинський А. Закарпаття в боротьбі: спогад. – Буенос-Айрес: В-во Юліяна Середяка, 1981.
65. Кущинський А. Зі славних днів Карпатської України // Самостійна Україна. – 1961. – Т.14. – №4. – С.8–11.
66. Кущинський А. З нагоди 99-ої річниці народження о.Августина Волошина // Українське козацтво. – 1973. – С.21–25.
67. Качалуба М. Спогади // Карпатський край. – 1995. – №5–8. – С.58–59.
68. Клочурак С. До волі: спомини. – Нью-Йорк, 1978.
69. Майский И.М. Воспоминания советского дипломата. М., 1987.
70. Маркусь В. (Марко Василь). Спомини: Літературні спроби–публікації 40-х років. – Ужгород: Гражда, 1995.
71. Ольжич О. Вояки-будівничі // Ольжич О. Незнаному воякові. – К., 1994. – С.273–282.
72. Ольжич О. Український націоналізм // Там само.– С.297–305.
73. Онуфрик В. Спомин з Карпатської України. 1938–1939. – Торонто–Ужгород, 1995.
74. Пайкош О. Ой той, Вор'юлопош // Закарпатська правда. – 1991. – 12 жовтня.
75. Пап С. Скорбна путь // Краянка. – 1994. – С.102–109.

76. Пап С. (Пугач). У мадярській тюрмі: спомини молодого в'язня. – Нью-Йорк: Карпатський Союз, 1978.
77. Пап С. (Пугач). Пластовий альманах: 3 нагоди п'ятдесятиріччя Українського пласту на Закарпатті. 1921–1971.–Рим: Юг, 1976.
78. Решетило С. «Наші незрілість і нерозум» // Карпатський край. – 1995. – №5–8. – С.38–40.
79. Рогач І. Як живе і працює батько відродження Карпатської України в 1939 р. // Нова свобода. – 1939. – 7 січня.
80. Рогач І. Хочемо з'єднання сили народу. – Ужгород: Свобода, 1938.
81. Росоха С. Соїм Карпатської України. – Вінніпег, 1949; Львів: Меморіал, 1990.
82. Росоха С. Карпатська Січ // Історія Українського війська. – Вінніпег, 1953. – С.593–603.
83. Росоха С. ОУН в розбудові Карпатської України // За самостійність. – 1948. – Т.3. – №3–4. – С.1–7.
84. Сабол С. (Боржава Юрій). Від Угорської Руси до Карпатської України. – Філадельфія–Пенсільванія: Карпатський голос, 1951.
85. Сабол С. Зростання української свідомості серед молоді Закарпаття в 1930-х роках // Українські Карпати: етнос, історія, культура. – С.426–439.

86. Сарвадій Й. Могікани Діаспори // Карпатський край. – 1994. – №7–12. – С.22–31.
87. Сарвадій Й. Змова проти уряду Карпатської України. – Карпатський Союз, 1984.
88. Сарвадій Й. Хто спричинив трагедію? // Карпатський край. – 1995. – №5–8. – С.38–40.
89. Сас Ф. Брати Юлій і Михайло Бращайки // Календар «Просвіти» на 1994 рік. – Ужгород, 1994. – С.73–76.
90. Сас Ф. Син Гуцульської Республіки (Про С.Ключурака) // Календар «Просвіти» на 1995 рік. – Ужгород, 1995. – С.187–188.
91. Стахів Є. Спогади колишнього січовика // Закарпатська правда. – 1990. – 24 березня.
92. Томоруч Т. «Нас кидали з цілі до цілі...» // Карпатський край. – 1995. – №1–4. – С.62–67.
93. Химинець Ю. Тернистий шлях до України. – Ужгород: Гражда, 1996.
94. Химинець Ю. Закарпаття – жертва фашистської Німеччини // Українські Карпати: етнос, історія, культура. – С.500–514.
95. Химинець Ю. Закарпаття – земля української держави. – Ужгород, 1992.
96. Химинець Ю. Закарпаття і Радянський Союз (1919–1944) // Карпатська Україна. – 1993. – 15 квітня.

97. Химинець М. Організоване жіноцтво Карпатської України (1919–1939) // Українські Карпати: етнос, історія, культура. – С.500–514.
98. Химинець М. Жінки Закарпаття – дома й на чужині // Краянка. – 1994. – С.46–48.
99. Шанта І. Карпатська Україна. 1939-й. Боротьба з чеськими збройними силами // Закарпатська правда.– 1993. – 13 березня.
100. Шандор В. Спомини. – Т.1. Карпатська Україна. 1938–1939.– Ужгород: Гражда, 1996.
101. Штефан А. Августин Волошин президент Карпатської України: Спомини. - Торонто, 1977.
102. Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України. – Книга перша. – Торонто, 1973.
103. Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України. – Книга друга. – Торонто, 1981.
- III. Монографії, брошури, статті
104. Адам М. Загарбання Закарпаття хортистською Угорщиною в 1938–1939 рр. // Українсько-угорські історичні зв'язки. – К.: Наукова думка, 1964. – С.78–109.
105. Адам М. Из истории венгерско-чехословацких отношений накануне второй мировой войны // Вопросы истории.–1960.– №9.
106. Андрій Мельник. – К.: В-во ім. Олени Теліги, 1994.

107. Баглай Й. Олександр Олесь на Закарпатті // Календар «Просвіти» на 1994 рік. – С.26–27.
108. Балог-Берій В. Николай Козма // Зоря. – Ужгород, 1942. – С.194–199.
109. Баран С. Українська еміграція між двома світовими війнами // Енциклопедія Українознавства, Загальна частина. – Т.2. – К., 1995. – С.571–577.
110. Баран О. Угорська влада на окупованому Закарпатті (1938–1944) // За Українське Закарпаття. – С.11–21.
111. Баран О. Мадярська окупація Закарпаття в 1939 році // Український Історик. – 1995. – №1–4 (124–127). – Рік ХХХІІ. – С.119–136.
112. Баран О. Чехо-Словаччина і уряд Карпатської України // Карпатська Україна і Августин Волошин. Матеріали міжнародної наукової конференції «Карпатська Україна – пролог відродження української держави». – Ужгород: Гражда, 1995. – С.41–47.
113. Барчук В. В 50-ту річницю проголошення незалежності Карпатської України // Гуцульщина. – Торонто, 1989. – Ч.5. – С.7–11.
114. Бачинський Едмунд // Енциклопедія Українознавства, Словникова частина. – Т.1. – Львів. 1993. – С.102.
115. Баяновська М. Дітячий і молодіжний рухи на Закарпатті (20–30-ті роки ХХ століття) // Молодіжний рух на Закарпатті (ХХ століття). – Ужгород, 1995. – С.14–31.

116. Беднарджова Т. Августин Волошин – державний діяч, педагог, мислитель. – Львів: Основа; Львівська Богословська Академія, 1995.
117. Беднарджова Т. Августин Волошин // Альманах «Гомону України» на рік 1995. – Торонто–Онтаріо, 1993. – С.77–82.
118. Бенько Н. Міжконфесійні відносини на Закарпатті в політичних подіях 1938–1949 рр. // Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею. – Випуск II. – Ужгород, 1996. – С.103–119.
119. Білак С.М. Народ за ними не пішов. – Ужгород: Карпати, 1981.
120. Білак С.М. Слуга кількох господарів. – Ужгород: Карпати, 1977.
121. Білак С.М. Антинародна діяльність уряду так званої Карпатської України (1938–1939 рр.) // Український історичний журнал. – 1972. – №5. – С.31–40.
122. Білак С.М. До питання критики буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії Закарпаття (1919–1944) // Культура і побут населення Українських Карпат. Матеріали республіканської наукової конференції. – Ужгород, 1973. – С.65–73.
123. Богів О. Карпатська Україна і політика країн Центральної Європи (березень–листопад 1938 р.) //

- Актуальні питання історії Закарпаття. – Ужгород, 1992. – С.4–9.
124. Божук Г. Газети «Свобода» і «Нова свобода» про Августина Волошина // Карпатська Україна і Августин Волошин.–С.70–87.
125. Божук Г., Зілгалов В. Репресивні акції проти населення Карпатської України у 30–50-х роках // V Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень. – Кам'янець-Подільський, 1991. – С.287–288.
126. Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. – Ужгород, 1993.
127. Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. – Частина 2. – Ужгород, 1996.
128. Болдижар М. Карпатська Україна // Хуст над Тисою. – Ужгород: Карпати, 1992. – С.30–38.
129. Болдижар М. «Карпато-українська Свобода» писала...» // Новини Закарпаття. – 1995. – 4 лютого.
130. Болдижар М. Про деякі народногосподарські можливості Карпатської України // Тези доповідей наукової конференції «Суспільно-політичні відносини на Закарпатті в 20–30-х рр. ХХ ст.». – Ужгород, 1992. – С.29–33.
131. Болдижар М. Хто і навіщо обілює історію унії. – Ужгород: Карпати, 1985.

132. Болдижар М.М. Наслідки Віденського арбітражу для Карпатської України // Нариси історії Закарпаття. – Т.2. (1918–1945). – Ужгород: Карпати, 1995. – С.294–296.
133. Болдижар М., Лемак В. Американські русни і Карпатська Україна в 1938–1939 роках // Тези доповідей наукової конференції «Суспільно-політичні відносини на Закарпатті в 20–30-х рр. ХХ ст.». – С.39–41.
134. Болдижар М., Лемак В. Уряд Августина Волошина і його державно-правова діяльність у Карпатській Україні (жовтень 1938 – березень 1939 рр.) // Молодь–Україні Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету). – Т.4. – Ужгород, 1994. – С.284–296.
135. Болдижар М.М., Лемак В.В. Уряд А.Волошина і його державно-правова діяльність // Нариси історії Закарпаття. – Т.2. – С.284–293.
136. Бондаренко К. Кандиба Олег // Довідник з історії України. – Т.2. – К.: Генеза, 1995. – С.9–10.
137. Борканюк О. Про становище Закарпатської України напередодні окупації хортистською Угорщиною // Борканюк О. Чим є для нас Радянський Союз: Вибрані статті, промови, інтерпеляції. – Ужгород: Карпати, 1976. – С.269–290.
138. Брашайко Михайло // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. – Т.1. – С.175.

139. Брашайко Юлій // Там само.
140. Бродій Андрій // Там само. – С177.
141. Букович Д. Павутиння омани. – Ужгород: Карпати, 1974.
142. Буллок А. Гитлер и Сталин. Жизнь и власть. – Т.1–2. – Смоленск: Русич, 1994.
143. Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. – Книга перша (1918–1938). – Пряшів, 1979.
144. Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. – Книга друга (вересень 1938 р. – лютий 1948 р.). – Пряшів, 1985.
145. Ванат І. Чи русини самобутній народ? // Пам'ятки України. – 1992. – №1. – С.19–21.
146. Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна. Дзвін. – 1991. – №3. – С.85–90.
147. Вегеш М. «Наш край назавжди залишиться українським!» // Наука і суспільство. – 1991. – №12. – С.26–29.
148. Вегеш М.М., Ілько В.І. Про масовий перехід кордону юнаками і дівчатами Східної Галичини на Закарпаття у 1938–1939 роках // Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті Івана Панькевича. 23–24 жовтня 1992 р. – Ужгород, 1992. – С.274–276.
149. Вегеш М.М., Ілько В.І. Преса Східної Галичини про національно-визвольну боротьбу закарпатських українців

- в 1938–1939 рр. // Тези доповідей наукової конференції «Суспільно-політичні відносини на Закарпатті в 20–30-х рр. ХХ ст.». – С.42–49.
150. Вегеш М.М. Августин Волошин і Карпатська Україна // Сторінки історії України. ХХ століття. – К.: Освіта, 1992. – С.307–318.
151. Вегеш М. Перший літописець Карпатської України // Твори В.Гренджі-Донського. – Т.ХІІ. Додаткові твори. Бібліографія. – Вашингтон, 1992. – С.257–262.
152. Вегеш М., Мокрянин І. Лекції про Василя Гренджу-Донського // Там само. – С.268–269.
153. Вегеш М., Задорожний В. Велич і трагедія Карпатської України: Історико-популярний нарис. – Ужгород, 1993.
154. Вегеш М. Карпатська Україна (1938–1939): соціально-економічний і політичний розвиток. – Ужгород, 1993.
155. Вегеш М. Хуст – нова столиця Карпатської України // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування: історія і сучасність. Тези міжнародної науково-практичної конференції. – Рівне, 1993. – С.159–161.
156. Вегеш М., Задорожний В. Карпатська Україна у світлі нових документів // Сучасність. – 1993. – №4. – С.62–67.
157. Вегеш М. Нелегальні переходи польсько-чеського кордону українцями Східної Галичини в 1938–1939 рр. і реакція польського уряду // Шоста Всеукраїнська наукова

- конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С.121–122.
158. Вегеш М. Полковник Михайло Колодзінський-Гузар у Карпатській Україні // *Визвольний шлях*. – Кн.8. – 1993. – С.955–957.
159. Вегеш М. Галичани на Закарпатті. Василь Гренджа-Донський розповідає... // *Там само*. – С.1016–1020.
160. Вегеш М. До питання про участь ОУН в обороні Карпатської України // *Матеріали наукової конференції Всеукраїнського братства вояків УПА: «Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія: історія, уроки, сучасність»*. – Івано-Франківськ – Стрий, 1993. – С.36–40.
161. Вегеш М., Туряниця В. Августин Волошин (1874–1945) *Бібліографічний покажчик*. – Ужгород, 1994.
162. Вегеш М. Карпатська Україна (1938–1939) // *Календар «Просвіти» на 1994 рік*. – С.53–56.
163. Вегеш М. Августин Волошин (1874–1945) // *Там само*. – С.70–73.
164. Вегеш М.М. Організація Українських Націоналістів і Карпатська Україна (1938–1939 рр.) // *Матеріали наукової конференції викладачів історичного факультету*. 1993. – Ужгород, 1994. – С.20–27.
165. Вегеш М. Напади угорських і польських терористів на Карпатську Україну в 1938–1939рр. // *Культура*

- Українських Карпат: традиції і сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції. – С.123–129.
166. Вегеш М. Українська преса Східної Галичини про Карпатську Україну (1938–1939) // Молодь – Україні (Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету). – Т.3. – Ужгород, 1994. – С.97–116.
167. Вегеш М. Солідарність українців Східної Галичини з національно-визвольною боротьбою закарпатських українців (1938– 1939) // Там само. – Т.4. – Ужгород, 1994. – С.108–121.
168. Вегеш М. Українська преса Східної Галичини про Карпатську Україну (1938–1939 рр.) // Дзвін. – 1994. – №10. – С.131–137.
169. Вегеш М., Туряниця В. Короткий життєпис Августина Волошина (1874–1945). – Ужгород, 1995.
170. Вегеш М.М., Туряниця В.В., Чаварга І.М. Смерть президента (Останні дні життя і смерть президента Карпатська України Августина Волошина). – Ужгород, 1995.
171. Вегеш М.М., Туряниця В.В. У вінок шани і визнання. – Ужгород, 1995.
172. Вегеш М.М., Задорожний В.Є. Карпатська Україна в 1938–1939 рр.: деякі аспекти соціально-економічного й

політичного розвитку // Український історичний журнал.
– 1995. – №2. – С.42–51.

173. Вегеш М. Солідарність українців Східної Галичини з національно-визвольною боротьбою закарпатських українців (1938–1939) // Сучасність. – 1995. – №2. – С.84–90.
174. Вегеш М. Степан Клочурак // Календар «Просвіти» на 1995 рік. – Ужгород, 1995. – С.50–51.
175. Вегеш М. Останні дні президента // Там само. – С.135–138.
176. Вегеш М. Життєвий і творчий шлях Василя Гренджі-Донського // Тези доповідей та повідомлень першої наукової конференції, присвяченої життю і діяльності видатного поета і культурно-громадського діяча Василя Степановича Гренджі-Донського (1987–1974). – Ужгород, 1995. – С.7–12.
177. Вегеш М., Данилюк Д., Туряниця В. Василь Гренджа-Донський у вітчизняній і зарубіжній історіографії // Там само. – С.14–19.
178. Вегеш М., Задорожний В. «Щастя і горе Карпатської України» В.Гренджі-Донського – історичне джерело // Там само – С.51–53.
179. Вегеш М. Карпатська Україна – пролог у новий час краю // Закарпатська Україна. Осінь 1944 року. Матеріали наукової конференції, присвяченої 50-річчю

- визволення Закарпаття від фашизму та 50-річчю Першого з'їзду Народних Комітетів Закарпатської України. – Ужгород, 1995. – С.124–130.
180. Вегеш М.М., Міщанин В.В. Проугорська «п'ята колона» у Карпатській Україні (1938–1939 рр.) // Молодь – Україні (Наукові записки молодих вчених Ужгородського державного університету). – Т.5–6. До 50-ліття Ужгородського державного університету. – Ужгород, 1995. – С.181–185.
181. Вегеш М.М., Міщанин В.В. Події 13–14 березня 1939 р. в Карпатській Україні // Там само. – С.186–190.
182. Вегеш М.М. До питання про діяльність уряду Карпатської України в екзилі (1939–1941 рр.) // Закарпатська Україна. 1945 рік. Матеріали наукової конференції, присвяченої 50-річчю Перемоги над фашизмом а 50-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною. – Ужгород, 1995. – С.22–28.
183. Вегеш М.М., Туряниця В.В., Чаварга І.М. Нові матеріали про останні дні життя президента Карпатської України А.Волошина // Там само. – С.68–72.
184. Вегеш М., Задорожний В. Карпатська Україна 1938–1939 рр. у світлі європейської періодики // Карпатська Україна і Августин Волошин. – С.48–60.

185. Вегеш М., Марина В. Румунія і Карпатська Україна (Особливості політичного розвитку і співробітництва) // Там само. – С.61–69.
186. Вегеш М.М. Діяльність автономних урядів Підкарпатської Русі (Карпатської України) в галузі економіки і культури // Нариси історії Закарпаття. – Т.2. – С.297–301.
187. Вегеш М.М., Кляп М.І. Література Закарпаття в 20–30-х роках // Там само. – С.373–384.
188. Вегеш М.М. Театри Закарпаття 20–30-х років // Там само. – С.388–394.
189. Вегеш М. Українському Вільному Університету – 75 // Календар «Просвіти» на 1996 рік. – Ужгород, 1996. – С.32.
190. Вегеш М. Петро Стерчо (1919–1987) // Вчені, письменники і політичні діячі про Україну: Збірник наукових праць. – Випуск 1. – Ужгород, 1996. – С.83–86.
191. Вегеш М. Іван Лісяк-Рудницький // Там само. – С.87–89.
192. Вегеш М. Андрей Шептицький // Там само. – Випуск 2. – Ужгород, 1996. – С.59–85.
193. Вегеш М. Олег Ольжич // Там само. – С.101–105.
194. Вегеш М. Промисловість, сільське господарство і торгівля Карпатської України наприкінці 30-х років // Проблеми історії, філософії і літературознавства України

- (Наукові записки вчених Ужгородського державного університету). – Випуск 1. – Ужгород, 1996. – С.81–105.
195. Вегеш М.М. Історія Карпатської України 1938–1939 років у оцінці Олега Ольжича // Малинищина у просторі і часі. Матеріали Всеукраїнської науково-красназавчої конференції. – Малин, 1996. – С.114–116.
196. Вегеш М. До питання про виникнення та діяльність Організації Народної Оборони Карпатська Січ (1938–1939 рр.) // Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. – Річник 1 (XV). – Ужгород, 1996. – С.147–159.
197. Вегеш М. Карпатська Січ: сторінки історії (1938–1939 рр.). – Ужгород, 1996.
198. Вегеш М. Карпатська Україна і Німеччина (1938–1939 рр.). – Ужгород, 1996.
199. Вегеш М., Олашин М. Дослідження з історії німецької емігранти на Закарпатті // Проблеми історії, філософії і літературознавства України (Наукові записки вчених Ужгородського державного університету). – Випуск 1. – Ужгород, 1996. – С.151–156.
200. Віденський арбітраж // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. – Т.1. – С.267.
201. Віднянський С.В. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921–1945 рр.). – К., 1994.

202. Внешняя политика Чехословакии. 1918–1939. – М.: Наука, 1959.
203. Волошин Августин // Радянська Енциклопедія історії України. – Т.1. – К., 1969. – С.355.
204. Волошин А. Про актуальні проблеми Карпатської України // Августин Волошин. Твори. – Ужгород: Гражда, 1995. – С.92–94.
205. Волошин А. Демонстрації проти іменування ген. Прхали міністром // Там само. – С.94–96.
206. Волошин А. Солодкий мій народі! // Там само. – С.96–97.
207. Волошин А. Початки національного пробудження на Підкарпатській Русі // Там само. – С.113–116.
208. Врецьона Євген // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. – Т.1. – С.322.
209. Галас В., Поп І. Закарпаття в контексті політичної історії ХХ століття (Історіософські роздуми). – Ужгород, 1995.
210. Ганчин В. Мюнхенська змова і Закарпаття // Великий Жовтень і розквіт возз'єднаного Закарпаття. – Ужгород: Карпати, 1970. – С.222–235.
211. Ганчин В. Можна тільки здогадуватись. Нові архівні дані про діяльність А.Волошина // Новини Закарпаття. – 1992. – 28 березня.

212. Ганчин В. Автономістичні тенденції на Закарпатті в XIX і XX ст. // Українські Карпати: етнос, історія, культура. – С.145–153.
213. Гомоннай В.В. Антологія педагогічної думки Закарпаття (XIX–XX ст.). – Ужгород: Закарпаття, 1992.
214. Гомоннай В.В. Народна освіта Радянського Закарпаття. – Київ–Ужгород, 1988.
215. Гомоннай В.В. Нариси з розвитку педагогічної думки і школи Закарпаття. – Ч.І–ІІ. – Ужгород, 1990.
216. Гранчак І. Олекса Олексійович Боркапюк. – Ужгород, 1974.
217. Гранчак І.М., Поп І.І. Закарпаття в чехословацько-радянських відносинах періоду другої світової війни // Карпатика. Актуальні питання історії, історіографії і культури країн Центральної і Південно-Східної Європи. – Ужгород, 1993. – С.223–236.
218. Гранчак І.М., Гапоненко І.С. Закарпаття в міжнародних відносинах напередодні та в період Мюнхена // Нариси історії Закарпаття. – Т.2. – С.264–273.
219. Гранчак І.М., Гапоненко І.С. Окупація Карпатської України військами Угорщини // Там само. – С.328–336.
220. Гранчак І.М., Приходько В.О. Автономна Підкарпатська Русь в міжнародних відносинах // Там само. – С.318–327.

221. Гранчак І.М. Уроки існування Карпатської України // Там само. – С.337–348.
222. Гренджа-Донська З. «Ми є лишень короткі епізоди...». Життя і творчість Василя Гренджі-Донського. – Ужгород: Срібна земля, 1993.
223. Гринів О. Закарпаття в європейській політиці (історико-геополітичний аспект) // Карпатська Україна і Августин Волошин. – С.88–96.
224. Данко О. Угорська політика відносно православної церкви на Закарпатті в 1939–1944 рр. // Культура Українських Карпат: традиції і сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Ужгород, 1994. – С.349–365.
225. Данилюк Д.Д. Історіографія Закарпаття в новітній час (1917–1945). – Львів: Вища школа, 1987.
226. Данилюк Д.Д., Кляп М.І. Розвиток Науки в Закарпатті в 20–30-х рр. // Нариси історії Закарпаття. – Т.2. – С.361–372.
227. Дашкевич Я. Чи відкриються невідомі сторінки історії УПА? // Сучасність. – 1992. – №11. – С.65–69.
228. Демко М. Андрей Бродий // Земледельческий календарь на год 1939. – Ужгород, 1938. – С.81–84.
229. Дем'ян Г. Культурно-наукова і громадсько-політична діяльність Августина Волошина: Доповідь на 4 сесії Великої Ради Руху // Вісник Руху. – К., 1990. – №4. – Ч.1.

230. Дем'ян Г. Августин Волошин // Таланти Бойківщини. – Львів, 1991.
231. Добриловський М. Карпатська Україна. – Подєбради: Український технічно-господарський інститут, 1939.
232. Довганич О. Головний командант // Карпатський край. – 1995. – №1–4. – С.52–56.
233. Довганич О. Чорний ворон кричє... Василь Гренджа-Донський про злочини угорського окупаційного режиму // Там само. – 1996. – №5–7. – С.48–49.
234. Довганич О.Д. Роки лихоліття: невідомі сторінки і трагічні долі (Історико-краєзнавчі статті і нариси). – Ужгород, 1995.
235. Довганич О.Д., Пашкуй З.А., Троян М.В. Закарпаття в роки війни. – Ужгород: Карпати, 1990.
236. Донцов Д. Березень 1939 // Вістник. – Львів, 1939. – Т.7. – №4. – С.298–305.
237. Д.К. Організація Народної Оборони «Карпатська Січ» (ОНОКС) // Енциклопедія Українознавства. Загальна частина. – Т.3. – К., 1995. – С.1186.
238. Єфремов Сергій // Там само. – Словникова частина. – Т.2.– Львів, 1993. – С.66.
239. Жегуц І. Гуцульське село в Карпатській Україні 1930-х років // Гуцульщина. – Торонто, 1989. – С.11–14.
240. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. – Львів, 1992.

241. Злепко Д. Українське питання у 1938-1939 роках і Третій Райх // ЗНТШ.-Т. ССХХVIII. Праці історико-філософської секції. – Львів, 1994. – С.249–308.
242. Зілгалов В. Український вільний університет у Празі і Карпатська Україна // Культура Українських Карпат: традиції і сучасність. – С.155–161. ..
243. Ігнат А.М. Стан освіти на Закарпатті в 20–30-х рр. XX ст. // Великий Жовтень і розквіт возз'єднаного Закарпаття. – С.211–221.
244. Историография истории Украинской ССР. – К.: Наукова думка, 1987.
245. История внешней политики СССР. – Т.1. 1917–1945 гг. – М.: Наука, 1986.
246. История дипломатики. – Т.3. – М.: Наука, 1965.
247. История второй мировой войны. 1939–1945: В 12-ти томах. – Т.1. – М.: Наука, 1973.
248. История Украинской ССР: В 10-ти томах. – К.: Наукова думка, 1984. – Т.7.
249. История Чехословакии. – Т.3. – М.: Наука, 1960.
250. Кальницький П. Вчений, поет і громадсько-політичний діяч (О.Ольжич) // Календар «Просвіти» на 1994 рік. – С.109–111.
251. Каминский И.В. Автономия карпаторусского народа и Мадярии // Земледельческий календарь на год 1939. – С.43–47.

252. Каниюка М., Вежин В. Был ли Степан Бандера агентом абвера? // Киевские новости. – 1993. – 25 июня.
253. Карпатська Україна. – 50. – Торонто, 1988.
254. Карпатська Україна // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. – Т.3. – С.474.
255. Карпатська Україна: пошуки істини. Круглий стіл істориків в «Закарпатській правді» // Закарпатська правда. – 1990. – 15, 17, 20, 21 березня.
256. Карпатська Україна: географія – історія – культура. Львів, 1939.
257. Карпатська Україна в боротьбі. – Відень, 1939.
258. Карпатська Січ. – Ужгород, 1996.
259. Карпатський І. Пізнайте правду. – Нью-Йорк: Комітет оборони Карпатської України, 1939.
260. Качуровський В. «...Політичні аналфabetи» // Карпатський край. – 1995. – №9–12. – С.77–81.
261. Кізченко А.Ф. Напередодні трагедії: З історії зовнішньої політики Чехословаччини (травень 1935 р. – березень 1938 р.). – К., 1971.
262. Кічак І. Незалежна Карпатська Україна // Визвольний шлях. – 1993. – Кн.3. – С.259–261.
263. Кляп М.І. Освіта в Закарпатті в 20–30-х рр. // Нариси історії Закарпаття. – Т.2. – С.352–360.
264. Книш З. Розбрат. Спогади і матеріали до розколу ОУН у 1940–1941 роках. – Торонто: Срібна сурма, 1960.

265. Книш З. Ярослав Барановський. – Париж, 1990.
266. Книш З. Становлення ОУН. – К.: В-во ім. Олени Теліги, 1994.
267. Клочурак Степан // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. – Т.3. – С.1045.
268. Ковач М. Березнева ніч (Біженці з Карпатської України в Руському Керестурі) // Карпатська Україна і Августин Волошин. – С.323–327.
269. Колодзінський М. Українська воєнна доктрина. – Т.1. – Торонто, 1957.
270. Колодзінський Михайло // Енциклопедія Українознавства. – Словникова частина. – Т.3. – С.1083.
271. Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. Біографи генералів та адміралів українських військових формуцій першої половини ХХ століття. – Львів, 1995. – С.269–270.
272. Комаринський Володимир // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. – Т.3. – С.1087.
273. Комуністична партія Закарпатської України // Там само. – С.1096.
274. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993.
275. Коссак Зенон // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. – Т.3. – С.1146.
276. Крал В. План Зет. – М.: Прогресс, 1978.

277. Крал В. Дни, которые потрясли Чехословакию. – М.: Прогресс, 1980.
278. Кубійович В. Закарпаття // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. – Т.2. – С.715–727.
279. Кульчицький С. Карпатська Україна: одна доба незалежності. Роздуми, до яких спонукала маловідома, хоч і не ювілейна, але ж дата // Новини Закарпаття. – 1996. – 16 березня.
280. Куля Ф. Погляд із Берліна (Аксель Шмідт і його книга «Україна. Країна майбутнього») // Карпатський край. – 1995. – №9–12. – С.82–83.
281. Куля Ф. Між державами Європи (Німецькомовна історіографія про Україну і Закарпаття) // Там само. – 1996. – №5–7. – С.51–52.
282. Кучерепа М.М., Савчук М.Л. Метаморфоза українського національного козацького товариства в міжвоєнний період (1920–1939) // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – С.62–63.
283. Лабунька М. Останній ректор УВУ в Празі // Карпатський край. – 1994. – №7–12. – С.69–70.
284. Левицький В. Гітлер, чехи і Карпатська Україна: Чи скінчиться віра в поміч Гітлера після того, що сталося з Карпатською Україною. – Скрантон: Друкарня народної волі, 1939.

285. Лемак В.В. Малодослідженні сторінки історії Закарпаття // Актуальні питання історії Закарпаття. – С.4–9.
286. Лемак В. Формування і діяльність уряду Андрія Бродія (жовтень 1938 р.) // Молодь – Україні (Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету). – Т.4. – С.81–91.
287. Лемак В. Через призму демократії // Хуст над Тисою. – С.38–43.
288. Лемак В.В. Карпатська Україна і Німеччина в 1938–1939 роках / /Матеріали наукової конференції. – Ужгород, 1993. –С.46–55.
289. Лемак В.В. Сойм Карпатської України. Події березня 1939 р. // Нариси історії Закарпаття. – Т.2. – С.310–317.
290. Лемак В. «Відкидаємо спосіб обманювання всього світу...». Американські русини і проблема вирішення автономії Підкарпатської Русі 20–30-х років // Карпатський край. – 1995. – №9– 12. – С.62–65.
291. Ліхтей І. Єпископ Діонісій Наряді і Карпатська Україна (листопад 1938 – березень 1939) // Дзвони. – 1995. – Ч.4. – С.4–5.
292. Ліхтей І.М. Періодична преса Закарпаття 20–30-х рр. // Нариси історії Закарпаття. – Т.2. – С.402–412.
293. Ліхтей І.М., Керецман В.Ю., Керецман Н.П. Діяльність громадських організацій // Там само. – С.413–428.

294. Лопіт І. Іван Грига – посол Союму Карпатської України // Карпатська Україна і Августин Волошин. – С.116–120.
295. Лисяк-Рудницький І. Карпатська Україна: народ у пошуках своєї ідентичності // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т.1. – К.: Основи, 1994. – С.451–471.
296. Лисяк-Рудницький І. Карпатській Україні // Нація в Поході. – 1939. – Ч.3. – 30 березня.
297. Лисюк-Каленик Григорій // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. – Т.4. – Львів, 1994. – С.1298.
298. Луцик М. Заговорила братська кров // Карпатська Україна і Августин Волошин. – С.340–347.
99. Магочій П.Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948). – Ужгород, 1994.
300. Маергойз И.М. Чехословакия. - М., 1954.
301. Мазурок О., Павленко Г., Ситник О. Документи ДАЗО як джерело до вивчення історії німців Закарпаття (1939–1959) // Німці на Закарпатті (X–XX ст.). Карпатика. – Випуск 4. – Ужгород: Патент, 1996. – С.64–73.
302. Макара М.П. Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944–січень 1946 рр.). – Ужгород, 1995.
303. Макара М. Гнані долею (Етно-соціальний нарис історії єврейства на Закарпатті) // Карпатський край. – 1995. – №9–12. – С.12–18.

304. Малик Я., Вол Б., Чуприна В. Історія української державності. – Львів: Світ, 1995.
305. Маркусь В. Закарпаття // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. – Т.2. – С.720–723.
306. Маркусь В. Мадярска окупація Карпатської України в 1939–1944 рр. // Вісник (Нью-Йорк).–1952.–Т.6.–№2.–С.15–22.
307. Маркусь В. В пошуках дороги до самого себе // Українські Карпати: етнос, історія, культура. – С.145–153.
308. Маркусь В. Політична і державно-правна еволюція українського Закарпаття. – Ужгород: Гражда, 1994.
309. Маркусь В. «Ковнерська справа» з погляду учасника та з сучасної політологічної перспективи // За Українськи Закарпаття. – С.21–32.
310. Маркусь В. Хустська гімназія – твердиня освіти і національного освідомлення східного Закарпаття // Хустська гімназія. Матеріали науково-практичної конференції. – Ужгород: Гражда, 1994. – С.8–16.
311. Маркусь В. Від народу-племені через автономістичні прагнення до державности й соборности // Культура Українських Карпат: традиції і сучасність. – С.9–26.
312. Маркусь В. Шлях закарпатських українців до свого дому // Закарпатська Україна. Осінь 1944 року. Матеріали наукової конференції, присвяченої 50-річчю визволення

- Закарпаття від фашизму та 50-річчю Першого з'їзду Народних комітетів Закарпатської України. – С.88–92.
313. Маркусь В. Від тисячолітньої неволі до державного відродження // Сучасність. – 1990. – №6. – С.71.
314. Маркусь В. (В.М.) Карпатська Січ // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. – Т.3. – С.974.
315. Маркусь В. Августин Волошин // Там само. – Т.1. – С.315.
316. Маркусь В. Приєднання Закарпатської України до Радянської України. 1944–1945. – К., 1992.
317. Маркусь В. Еволюція політико-правового статусу Карпатської України в 1938–1939 рр. // Карпатська Україна і Августин Волошин. – С.9–23.
318. Маркусь В. Нищення греко-католицької церкви в Мукачівській єпархії в 1945–1950 рр. Відбитка із Збірника присвяченого пам'яті З.Кузелі // Записки НТШ. – Т. С XIX. – Париж, 1982.
319. Матвеев В.А. Провал мюнхенской политики (1938–1939 гг.). – М., 1955.
320. Мизь Р. Відгуки на проголошення Карпатської України та її трагедії в українській пресі Югославії // Карпатська Україна і Августин Волошин. – С.121–126.
321. Мишанич О. Юліан Химинець і його книжка про Закарпаття // Химинець Ю. Закарпаття – земля української держави. – Ужгород, 1992. – С.139–143.

322. Мишанич О. Політичне русинство: що за ним (Науково-публіцистичні праці). – Ужгород: Гражда, 1994.
323. Мишанич О. «Карпаторусинство», його джерела й еволюція у ХХ ст. – Дрогобич, 1992.
324. Мишанич О. Ідейні витoki новітнього «карпаторусинства» // Мишанич О. Карпати нас не розлучать: Літературно-критичні статті і дослідження. – Ужгород: Срібна земля, 1993. – С.197–211.
325. Мишанич О. Обережно – автономія! // Там само. – С.253–258.
326. Мишанич О. Від Підкарпатських русинів до закарпатських українців: Історико-літературний нарис. – Ужгород: Карпати, 1991.
327. Мишанич О., Чучка П. Августин Волошин (1874–1945) // Августин Волошин. Твори. – С.5–36.
328. Мішанин В. Промисловість Карпатської України (За матеріалами урядової газети «Нова свобода») // Молодь – Україні (Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету). – Т.4. – С.92–107.
329. Мостепан Я. Михайло Колодзінський (В 60-ліття з дня героїської смерті) // Визвольний шлях. – 1993. – Кн.5. – С.555–561.
330. Мудра Ю.І. Наш край – наша історія. – Ужгород, 1994.

331. Мудрик-Мечник С. Революційна ОУН під проводом Степана Бандери (причини до історії). – Стрий: Товариство «Івіс», 1993.
332. Мушинка М. Лицар волі. Життя і політично-громадська діяльність Степана Клочурака. – Ужгород, 1995.
333. Мушинка М. «Прихильником радянської влади на Карпатській Україні я ніколи не був...» (Знайдено судову справу Степана Клочурака) // Карпатський край. – 1995. – №5–8. – С.47–52.
334. Мушинка М. Взаємини Степана Клочурака з Августином Волошином // Карпатська Україна і Августин Волошин. – С.127–135.
335. Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. – Ч.1 (1918–1945 рр.). – Ужгород: Карпати, 1968.
336. Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами // Студії національно-визвольної боротьби українців. – Т.1. – Прага, 1942.
337. Недорезов А.И. Национально-освободительное движение в Чехословакии. 1938–1945. – М., 1961.
338. Олашин А.В. Історія Закарпаття. – Мукачево, 1992.
339. Організація Українських Націоналістів (1929–1954). – Вінніпег, 1955.

340. Ортинський І. Хрищення, хрест та харизма України. – Дрогобич, 1993.
341. Оршан Я. Закарпаття. – Париж, 1938.
342. Офіцинський Р.А. Дипломатичні зусилля уряду Карпатської України в екзилі (студія та документи) // Молодь – Україні (Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету). – Т.1. – Ужгород, 1994. – С.8–24.
343. Офіцинський Р.А. Закарпатський крайком КПЧ у 1939–1941 роках // Там само. – Т.4. – С.122–136.
344. Офіцинський Р.А. Парламентська діяльність угороруських депутатів (1939–1944 рр.) // Там само. – Т.3. – С.117–137.
345. Офіцинський Р.А. Прелюдія осені 1944 року (Листівки часу Карпатської України) // Закарпатська Україна. Осінь 1944 року. Матеріали наукової конференції, присвяченої 50-річчю визволення Закарпаття від фашизму та 50-річчю Першого з'їзду Народних комітетів Закарпатської України. – С.130–135.
346. Офіцинський Р., Довганич О. Закарпатська молодь у роки другої світової війни (До 50-ліття Перемоги). – Ужгород, 1995.
347. Офіцинський Р. Німецький фактор на сторінках карпато-української газети «Нова свобода» (1938–1939) //

- Німці на Закарпатті (X–XX ст.). Карпатика. – Випуск 4. – Ужгород: Патент, 1995. – С.56–64.
348. Павленко Г.В. Німці на Закарпатті. – Ужгород, 1995.
349. Пагиря В. «Я світ узрів під Бескидом...»: сторінки історії. – Ужгород: Карпати, 1993. – С.210–213.
350. Пагиря В. Відлуння Карпат: сторінки історії. – Ужгород: Срібна земля, 1994. – С.52–55. .
351. Пагиря В. Зорі Верховини. Історія та історичні портрети про Воловеччину. – Воловець, 1995. – С.53–55.
352. Палінчак М. Державно-церковні відносини на Закарпатті та в Східній Словаччині в 20 – середині 30-х років ХХ століття. – Ужгород, 1996.
353. Палінчак М.М., Болдижар М.М. Релігія і церква на Закарпатті в 20–30-х рр. // Нариси історії Закарпаття. – Т.2. – С.436– 447.
354. Папас К. Історія Української Церкви. – Львів, 1992.
355. Пап М. Карпатська Україна у планах Гітлера і Сталіна в роках 1938–1939 // Культура Українських Карпат: традиції і сучасність. – С.211–216.
356. Пачовський В. Срібна Земля. Тисячоліття Карпатської України. – Ужгород, 1993.
357. Пашкевич В. Політичний авантюрист // Закарпатська правда. – 1990. – 6 березня.
358. Пекар А. Мукачівська Єпархія і Галицька митрополія // Українські Карпати: етнос, історія, культура. – С.398–405.

359. Петрише П. В.Гренджа-Донський – редактор «Нової свободи» // Тези доповідей та повідомлень наукової конференції, присвяченої життю і діяльності видатного поета і культурно-громадського діяча Василя Степановича Гренджі-Донського (1897–1974). – С.70–72.
360. Підкова І.З., Шуст Р.М. Довідник з історії України. – Т.1 (А–Й). – К.: Генеза, 1993. – С.71.
361. Плав'юк М. Внесок Організації Українських Націоналістів у будівництво Карпатської України // Карпатська Україна і Августин Волошин. – С.136–145.
362. Поп І. Закарпатська Україна в європейській кризі 1938–1939 рр. // Дукля. – 1967. – р.15. – №1. – С.62–66.
363. Поп И.И. Польско-венгерский альянс в период Мюнхена // Мюнхен преддверие войны. – М.: Наука, 1988. – С.167–200.
364. Поп И.И. Чехословацко-венгерские отношения. 1935–1939. – М.: Наука, 1972.
365. Поп І.І. Будівництво та архітектура в Закарпатті в 1919–1939 рр. // Нариси історії Закарпаття. – Т.2. – С.448–461.
366. Поп І. Історія Закарпаття: критичні роздуми // Карпатський край. – 1996. – №5–7. – С.4–22.
367. Поп І., Петрише П., Ліхтей І. «Рота СТОС рапортує...» Трагічні березневі дні очима чехословацьких прикордонників // Там само. – 1995. – №5–8. – С.42–46.

368. Посисень Г. «Високоповажний пане Меценасе...» // Карпатський край. – 1993. – №9–11. – С.35–39.
369. Прицак О. Мукачєво // Нова зоря. – 1939. – №23. – С.6–7.
370. Прицак О. Хто такі автохтони? // Там само. – №1. – С.15–16.
371. Прицак О. Хуст // Там само. – №15. – С.6–7.
372. Пундик Ю. Український націоналізм. – Париж, 1966.
373. Пушкаш А.И. Венгрия во второй мировой войне. Внешняя политика Венгрии (1938–1944 гг.). – М.: Наука, 1963.
374. Разгулов В. Выборы в Сойм Карпатской Украины // Карпаторусский вестник. – 1995. – 19 января.
375. Разгулов В. Дело №148423 // Карпатская панорама. – 1995. – 20 января, 26 сентября, 30 августа.
376. Ротман М. Напередодні Другої світової: З історії Закарпатської комуністичної організації 1933–1938 років. – Ужгород: Карпати, 1984.
377. Русин О. Угорська преса про Карпатську Україну (1938–1939 роки) // Карпатська Україна і Августин Волошин. – С.146–159.
378. Самійленко І. Перший етап державного центру УНР в екзилі (1920–1948) // Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі: статті і матеріали. – Філадельфія – Київ – Вашингтон, 1993. – С.79.

379. Самсонов А.М. Вторая мировая война. 1939–1945: Очерк важнейших событий. – М.: Наука, 1985.
380. Сиполс В.Я. Внешняя политика Советского Союза. 1936–1939. – М.: Наука, 1987.
381. Сиполс В.Я. Дипломатическая борьба накануне второй мировой войны. – М.: Международные отношения, 1989.
382. Сливка Ю.Ю. Підступи міжнародної реакції на Закарпатті. – Львів, 1966.
383. Співак Б.І. Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930–1945 роках. – Львів, 1963.
384. Станевич М. Сентябрьская катастрофа. – М., 1953.
385. Статєсва Н. Мовне кредо Карпатської України // Карпатський край. – 1996. – №5–7. – С.45–47.
386. Стахів М. Карпатська Україна // Енциклопедія Українознавства. Загальна частина. – Т.2. – С.652.
387. Стерчо П. Августин Волошин // Календар-альманах «Нового шляху». – Торонто, 1974. – С.36–37.
388. Стерчо П. Допомога ОДВУ Карпатській Україні // Самостійна Україна. – 1955. – Т.8. – №4. – С.6–10; №6. – С.11–14.
389. Стерчо П. Масарик і Карпатська Україна // Там само. – 1961. – Т.14. – №3. – С.14–17; №4. – С.17–20.
390. Стерчо П. Роля Карпатської України в за Aktualізації всеукраїнського питання в міжнародній політиці 1938–1939

- рр. // Там само. – 1965. – Т.11. – №7. – С.4–8; №8. – С.8–10; №9. – С.19–20.
391. Стерчо П. Словацько-українські взаємовідносини. 1938–1939 // Сучасність. – 1965. – Т.5. – №9. – С.85–101.
392. Стерчо П. Героїчний змаг срібної землі до волі // Альманах «Провидіння» на рік 1969. – Філадельфія, 1969. – С.85–106.
393. Стерчо П. Карпато-Українська держава: З історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. – Торонто, 1965; Львів: За вільну Україну, 1994.
394. Стерчо П. Національне відродження Карпатської України // Організація Українських Націоналістів. 1929–1954. – С.188–210.
395. Стерчо П. Урядова координація операцій мадярських і польських терористів у Карпатській Україні в 1938–1939 рр. // Державність. – 1993. – №1. – С.15–24.
396. Стерчо П. Батько карпато-українського відродження // Самостійна Україна. – 1965. – р.18. – №7–8. – С.30–35.
397. Субтельний О. Україна. Історія. – К.: Либідь, 1991.
398. Тиводар М. Ужгород між двома світовими війнами (1919–1944) // Історія Ужгорода. – Ужгород, 1993. – С.102–159.
399. Трагедія срібної землі // Вісник. – 1939. – Т.7. – №4. – С.296–298.

400. Трубайчук А. Українське питання в європейських міжнародних відносинах (1918–1945 рр.) // Київська старовина. – 1996. – №2–3. – С.104–118.
401. Туряниця В., Делеган В. Діяльність «Просвіти» на Закарпатті в оцінці дослідників повоєнного часу // Матеріали наукової конференції. – Ужгород, 1992. – С.265–268.
402. Туряниця М. Авантюра галицьких самостійників на Закарпатській Україні // Свободное слово Карпатской Руси. – 1959. – Т.1 – №1–2. – С.20–26; №3–4. – С.27–29; №5–6. – С.13–15; №7–8. – С.4–8.
403. Туряниця М. Трагедия молодежи Закарпатской Руси // Там само. – №5–6. – С.22–26; №7–8. – С.10–13; №9–10. – С.2–4.
404. Українські канадці в історичних зв'язках із землею батьків: До 100-річчя прибуття українських поселенців до Канади. – К.: Дніпро, 1990.
405. Утриско М. Волошин Августин // Бойківщина. Монографічний збірник матеріалів про Бойківщину з географії, історії, етнографії і побуту. – Філадельфія – Нью-Йорк, 1980. – С.87–88.
406. Утриско М. Долинай Микола // Там само. – С.91.
407. Утриско М. Коссак Зенон // Там само. – С.96.
408. Утриско М. Ревай Юліян // Там само. – С.108.

409. Федака П. Нарис історії товариства «Просвіта» Карпатської Русі–України (1920–1939). – Ужгород, 1991.
410. Федака П. Правда про Народний Дім товариства «Просвіта». – Ужгород, 1992.
411. Федака П. Роль і значення товариства «Просвіта» в національно-культурному відродженні закарпатських українців // Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. – Річник I (XV). – С.12–20.
412. Федака С. Голгофа Августина Волошина // Кризь пекло таборів: документи, спогади, нариси. – Ужгород, 1996. – С.49–52.
413. Фляйшхауэр И. Пакт Гитлер, Сталін и инициатива германской дипломатии. 1938–1939. – М.: Прогресс, 1991.
414. Фрідманський В. До питання про діяльність організації «Карпатська Січ» (1938–1939 рр.) // Науковий збірник закарпатського краєзнавчого музею. – Випуск 1. – Ужгород: Карпати, 1995. – С.53–64.
415. Халус П. Мюнхен і Закарпаття // Дукля. – 1958. – №3. – С.53–62.
416. Хайнас В.В. Здійснення мрії: З історії Закарпатської комуністичної організації 1938–1945 років. – Ужгород: Карпати, 1964.
417. Хланга І.В. Літературне Закарпаття у ХХ столітті. Бібліографічний покажчик. – Ужгород: Закарпаття, 1995.

418. Хланта О. Деякі питання керівництва Мукачівською єпархією православної церкви в Закарпатській Україні у 1939–1944 рр. // Науковий збірник Красзнавчого музею. – Випуск 2. – С.103–119.
419. Храпливий Є. Карпатська Україна в числах. – Львів, 1938.
420. Худанич В.І., Боднар В.Л. Карпатська Україна в 1938–1939 рр. // Тези доповідей наукової конференції «Суспільно-політичні відносини на Закарпатті в 20–30-х рр. ХХ ст.». – С.120–129.
421. Худанич В. Карпатська Україна в європейській політичній кризі 1938–1939 років // Календар «Просвіти» на 1994 рік. – С.59–62.
422. Худанич В. Забуті сторінки історії // За Українське Закарпаття. – С.6–11.
423. Худанич В. Міжвоєнний період в історії Закарпаття // Українські Карпати: етнос, історія, культура. – С.538–546.
424. Худанич В. Карпатська Україна в системі міжнародних відносин: Схід – Захід // Карпатська Україна і Августин Волошин. – С.169–180.
425. Чайківський Л. ОУН–УПА на чолі визвольної боротьби (20–50-ті роки). – Тернопіль, 1992.
426. Череватенко Л. «Я камінь з божої праці» // Ольжич О. Незнаному воякові. Заповідане живим. – С.351–424.

427. Чучка П. Олег Ольжич, Олександр Олесь та Улас Самчук у Хусті // Карпатська Україна і Августин Волошин. – С.348–360.
428. Чучка П. Маловідома монографія «Карпатська Україна», що вийшла друком навесні 1939 року у Львові // Карпатська Січ. – С.118–124.
429. Чучка П., Швед Е. На шляху до Ковнера – 42 // За Українське Закарпаття. – С.36–40.
430. Шандор В. Карпатська Україна між двома світовими війнами // Календар «Світла» на божий 1979 рік. – Торонто, 1979. – С.53–60.
431. Шандор В. «...Читайте нашу будучину в нашій долі». Русини-українці і словаки // Пам'ятки України. – 1992. – №1. – С.85–97.
432. Шандор В. Карпатська Україна – зфедерована держава. – Нью-Йорк, 1968.
433. Шандор В. У тридцятиліття Карпатської України // Сучасність. – 1969. – №4. – С.98–105.
434. Шандор В. Невластива самотність Карпатської України у виданні Гарвардського Українського Дослідного Інституту // Український Історик. – 1980. – Ч.1–4. – С.180–190.
435. Швагуляк М. Українська політична еміграція в Німеччині у 30-х роках ХХ ст. // Українська еміграція: історія і сучасність. Матеріали міжнародних конференцій,

- присвячених 100-річчю еміграції українців до Канади. – Львів, 1992.
436. Швагуляк М.Н. Украина в экспансионистских планах германского фашизма (1933–1939 гг.). – К.: Наукова думка, 1983.
437. Швагуляк М. Українська карта // Дзвін. – 1990. – №7.
438. Шерегії Ю. Нарис історії українських театрів Закарпатської України до 1945 року. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Пряшів – Львів, 1993.
439. Шляхом до щастя: Нариси історії Закарпаття. – Ужгород: Карпати, 1973.
440. Штефан А. Закарпаття в 1919–1939 рр. // Енциклопедія Українознавства. Загальна частина. – Т.3. – К., 1995. – С.949–950.
441. Юркевич М. Організація Українських Націоналістів (ОУН) // Довідник з історії України. – Т.2. – С.308–312.
442. Якимович Б. Карпатська Україна та її Збройні Сили – Карпатська Січ (1938–1939 рр.) / Шляхом перемоги. – 1993. – 13 березня.
443. Якимович Б. Драма Карпатської України // Дзвін. – 1990. – №11.
444. A magyar kiralyi csendorseg zsebbkonyve 1943. – Budapest, 1944.
445. Adam M. Allianz Hitler – Horthy – Mussolini. Dokumente zur ungarischen aubenpolitik. – Budapest, 1966.

446. Adam M. A Muncheni Egyezmeny Letrejotte es Magyarország Kulpolitikaja 1936–1938 (Diplomaciai iratok). vol.II. – Budapest: Akad. Kiado, 1965.
447. Adam M. Magyarország Kulpolitikaja 1938–1939 (Diplomaciai iratok). vol.III. - Budapest: Akad. Kiado, 1970.
448. Botlik J., Dupka G. Ez hat a hon... (Tenyek, adatok, dokumentumok a karpatajai magyarorszag eletebol (1918–1991). – Budapest–Czeget, 1991.
449. Ballreich Hans. Karpatenrussland. - Heidelberg, 1938.
450. Carpatho-Ruthenica at Harvard. A Ctalog of Holdings, Compiled by Paul R.Magocsi and Olga K.Mayo. – New Jersey: Rusyn Research Center Fairview, 1984.
451. Daras Gabor. A Ruten kerdes tegnap es ma. – Budapest, 1938.
452. Dyula Marina. Karpatalja vegzete. – Toronto, 1977.
453. Fenczik Istvan. A karpatozoszok multja es jelene. – Pecs, 1939.
454. Hoensch J.K. Der ungarische Revisionismus und die Zerschlagung der Tschechoslowakei. – Tubingen, 1967.
455. Hoensch Jorg K. Die Slovakei und Hitler's Ostpolitik. - Graz, 1965.
456. Istoria Romaniei intre anii 1918–1981. – Bucuresti: Editura didactica si pedagogica, 1981.
457. Karskyi M. Die Karpatho-Ukraine. In: Nation und Staat, 1939.

458. Krause-Servola. Das Schicksal der Karpatho-Ukraine. – Frankfurter Rundschau, 1949.
459. Kozma Nicholas. Le probleme ruthene // Nouvelle revue de Hongrie. – vol.LXI. – Budapest, 1939. – p.3–14.
460. Kozminski M. Polska i Wegry przed deuga Wojna switowa (pardziernik 1938 – wrzesien 1939). Z dziejow dyplomacji i irredenty. – Wroclaw – Warszawa – Krakow, 1970.
461. Kokoska Jaroslav. Amiralul Canaris. – Editura militara, 1970.
462. Kvacek R. Podil Eeskoslovenska na jednanich Male dohody a Mad'arska v letech 1936–1938 // Historicky casopis. – 1963. – n.3. – S.427–440.
463. Kozauer Nikalaus. Die Karpaten-Ukraine zwischen den beiden Weitkriegen. Verlag Essing am Neckar, 1979.
464. Lukes F. Podivny mir. – Praha, 1968.
465. Lapica C.Michael. The Rise of Carpatho-Ukraine // The Tridend. – vol.III. – n.1–2. – New York, 1939. – P.7–21.
466. Латяк Д. Улога українських діячох у націоналим освидоменю руснацох // Дзвони. Християнски календар за 1995 рок. На чесц 250-рочніци приселснтя. – Нови Сад, 1994. – С.181.
467. Magyarorszag es a masodik vilagaboru. - Budapest, 1959.
468. Magocsi Paul Robert. Carpatho-Rusyn Studies an Annotated Bibliography. Volume 1: 1975–1984. – New York–London, 1988.

469. Magocsi Paul Robert. Carpatho-Rusyn Studies an Annotated Bibliography. Volume II: 1985–1990. – New York–London, 1992.
470. Nowak R. Von der Karpaten-Ukraine zum Karpatenland // *Zeitsher fur Geopolitik* (mai 1939). – S.313–322.
471. Ortutay Tivadar. Cseh vilag a karpatokban.
472. Олеяр Я. Духовни и церковни вязи Руского Керестура зоз Закарпатську Україну, Пряшовщину и Галичнину // *Культура Українських Карпат: традиції і сучасність*. – С.421–436.
473. Олеяр Я. Просвітни, школски и культурни вязи у прошлости Руского Керестура (Бачка) зоз Закарпатіом, Пряшовщину и Галичнину-Горніцу // *Українські Карпати: етнос, історія, культура*. – С.356–365.
474. Pekar A. The Bishops of the Eparchy of Mukachevo with historical outcines. – Pittsburgh: Byzantine seminary press, 1979.–S.66–73.
475. Pekar A. Bishop Paul P.Gojdich, O.S.B.M. – Pittsburgh: Byzantine seminary press, 1980.
476. Паплацко В. Формованє и трагедия Карпатскей України по писаню Руских новинох и Руского календара за 1940 рок // *Карпатська Україна і Августин Волошин*. – С.276–283.
477. Ranki G. Adatok a magyar kulpolitikahoz a Czechoslovakia elleni agresszio idejen (1937–1939) // *Szazadok*. – 1959. – n.1.

478. Rosocha Stepan. The First Diet of Carpatho-Ukraine // The Trident. – vol.III. – n.9–10. – New York, 1939. – P.21–32.
479. Sucko L. German Policy towards Slovakia and Carpatho-Ukraine in the period from the September Crisis in 1938 up to the Splitting of Czechoslovakia in March 1939 // Studia historica slovacca. VIII. – Bratislava, 1975. – P.111–155.
480. Sofronie Georges. L'aspect international du probleme de L'ukraine (Extrait de la Revue «Affaires Danubiennes». No.3, mars 1939). – Bucarest: Institut des Recherches Sociales de Roumanie; Centre de hautes studies internationales, 1939.
481. Schmidt Axel. Ukraine land der zukunft. – Berlin: Verlag Reimar hobbing, 1939.
482. Skotzko Eugene. Mecca to Carpatho-Ukraine // The Trident. – vol.III. – n.3. – P.6–22.
483. Tsoulokidse M. Die Ukraine. – Leipzig, 1939.
484. Teroarea hortisto-fascista in nord-vestul Transilvaei. – Bucuresti, 1985.
485. Tharnay Tarnai L. Katonai munkaszazadok.-Budapest, 1940.
486. Tarjian Odon. Hungarians, Slovaks and Ruthenians in the Danube valley. – Budapest, 1938.
487. Tilkovszky L. Revisio es memzetiseg politica Magyarorszagon 1938–1941. – Budapest, 1967.
488. Wojciechowski M. Stosunki polsko-niemeckie. 1933–1938. – Poznan, 1965.

489. Winch Michael. Republic for a Day. An Eye Witness Account of the Carpatho-Ukraine incident. – London: R.Hale, Ltd., 1939.
490. Zlepko D. Die Entstehung der polnisch-ungarischen Grenze: Oktober 1938 bis marz 1939. – Ungarishes Institut Munchen: Studia Hungarica. – vol.XV. – Munich, 1980.
491. Цап М. Тема Карпатської України у періодичних і книжкових виданнях руснацях і українцях Югославії // Карпатська Україна і Августин Волошин. – С.310–314.
- автореферати дисертацій
492. Вегеш М.М. Карпатська Україна в 1938–1939 рр.: соціально-економічні і політичні аспекти. Автореферат дисертації... канд. іст. наук. – Ужгород, 1994.
493. Віднянський С.В. Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині. Автореферат дисертації... доктора іст. наук. – К., 1997.
494. Габор В.В. Закарпатська україномовна преса 20–30-х років ХХ століття у контексті національного відродження краю. Автореферат дисертації... канд. філолог. наук. – К., 1997.
495. Довганич О.Д. Проблеми історії Закарпаття напередодні та в роки другої світової війни (1938–1945 рр.). Автореферат дисертації... доктора іст. наук у вигляді наукової доповіді. – Ужгород, 1997.

496. Марина В.В. Румуни Закарпаття: проблеми історії та етнокультурного розвитку. Автореферат дисертації... канд. іст. наук. – Ужгород, 1995.
497. Офіцинський Р.А. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939–1944). Автореферат дисертації... канд. іст. наук. – Ужгород, 1996.

ЗМІСТ

Розділ IV. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ (1938-1939 РР.).....	3
Розділ V. СУСПІЛЬНО - ПОЛІТИЧНИЙ І КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНИЙ РОЗВИТОК КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ..	60
5.1. Проголошення автономії. Політична діяльність автономних урядів А.Бродія і А.Волошина (вересень-жовтень 1938 р. – березень 1939р.)...	60
5.2. Організація Народної Оборони Карпатська Січ – збройні сили Карпатської України.....	91
5.3. Діяльність угорської іреденти в Карпатській Україні.....	124
5.4. Державно-правовий статус Закарпаття наприкінці 30-х років.....	151
5.5. Діяльність автономних урядів краю в галузі культури.....	166
5.6. Релігія і церква в Закарпатті.....	196
ВИСНОВКИ.....	208
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	219

Микола ВЕГЕШ
ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ
Т. II Історія Карпатської України (1938-1939)

Умовно друкарських аркшів - 24,85
Художнє оформлення Михайло Белень
Наклад - 300 екз.